

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2025 рік
Випуск 34

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корнюченко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Гарсія Андрес Цезар — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Даріус Юодіс — доктор філософії, старший науковий співробітник
(м. Вільнюс, Литва)
Джордж-Ожен Енаке — доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)
Дубінка-Гуца Лізавета — доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)
Івангородський Костянтин — доктор. іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Ільницький Василь — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Земзюліна Наталія — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Кирилюк Євгеній — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Масненко Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Путкардзе Тамаз — доктор іст. наук, професор (м. Батумі, Грузія)
Радев Тодор — доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)
Реснт Олександр — доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)
Сердженга Павел — доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)
Стемпнік Анжей — доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)
Священко Зінаїда — доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)
Тельвак Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Темченко Андрій — доктор. іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Тригуб Олександр — доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)
Черевко Олександр — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Шмігель Міхал — доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця,
Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ

Index Copernicus ICV 2023: 100.00

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

Ulrich's Periodicals Directory

Bielefeld Academic Search Engine (BASE)

Polythematic database of articles from periodicals of the National

Parliamentary Library of Ukraine

Open Ukrainian Citation Index

EuroPub database

LENS.ORG

InfoBase Index

Scilit

Dimensions

Редколегія висловлює
щирі подяки за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобаївського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І. М. Піддубного

Петру Григоровичу

Душейку

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. — 2011. — № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 № 1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа R30-01519.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 4 від 26.06.2025 р.).

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії.

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2025 year Issue 34

Editorial board:

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Sergii Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Anatoliy Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Yulia Pasichna**.

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskiy Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Ilnytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemziulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyryliuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serdzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andrzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel' Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystritsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2023: 100.00
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its
sincere gratitude for helping
to prepare the issue

to the honorary chairman of the association
«Independent association of agricultural enterprises
of Chornobayiv district», the honorary chairman
of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko
and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:
Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.

According to the decision of the Presidium of the Higher
Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010
№1-05 / 8 was included in the List of professional journals on
historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation
Commission of Ukraine- 2011.- № 2). According to the order
of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated
11.21.2015, № 1238 the journal is included in the List of
scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
from 15.10.2019 № 1301 the edition is included to the Register of
Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Media Identificator in the Register of Media
Sector Subjects R30-01519.

Issued according to the decision of the academic council of
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(records № 4 from 26.06.2025).

The publication is organized with the support of the Scientific
Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research
Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-
address: <http://ukr-selianyyn-ejournal.cdu.edu.ua>

© Cherkasy National University, 2025
© Authors of the articles, 2025

ЗМІСТ

Селянство України в умовах сучасної російсько-української війни

Жулканич Неля, Ілько Іван

Розвиток галузі виноградарства в Україні 1991–2024 рр.
(на прикладі Закарпатської області).....7

Черемісін Олександр

Селянство правобережної Херсонщини під час тимчасової окупації у 2022 р..... 16

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

Нікілєв Олександр

Друга світова війна у повоєнній долі її учасників
і сучасників (на прикладі працівників аграрної сфери).....24

Скрипник Анатолій

Протиправні вчинки солдатів російської армії щодо селян Подільської губернії у XIX ст. ...32

Стадник Олена, Кузьмінець Наталія

Перша світова війна на Поділлі: селянський вимір.....39

Харламов Михайло, Гонтаренко Людмила

Боротьба з пожежами в лісах у сільській
місцевості УСРР у першій половині 1930-х років.....46

Чалаван Віктор

Внесок сільськогосподарських товариств України
у наукове забезпечення винокурної галузі у кінці XIX — на початку XX ст.53

Чубіна Тетяна, Федоренко Яніна

Екологічні проблеми в українському селі періоду незалежності: історичний контекст62

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Савченко Сергій

Із селян у «протестанти» та «психопати»:
семіотичні трансформації селянських релігійних рухів
у православному дискурсі кінця XIX — початку XX століття.....73

Присяжнюк Юрій

Феноменологія українського селянства
в умовах совєтської модернізації: проблема екзекутивних кіл81

Шевцова Євгенія, Макаренко Вікторія

Концептуальні засади історико-краєзнавчих досліджень
в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.)88

Аграрна історія в іменах

Добровольський Анатолій, Федьков Олександр

Український соціал-демократ Мойсей Вовчинський:
із селянської свитки в депутатський фрак.....96

Житков Олександр

Євген Чикаленко про аграрну складову
соціальних відносин в українському селі (1900–1920-ті роки) 110

Нижник Світлана

Науково-практична діяльність українського генетика
академіка О. О. Созінова: одеський період (1958–1978)..... 117

Голодомор 1932–1933 рр.

Коріненко Павло, Бармак Микола

Трансформації в соціальному становищі та морально-етичній
поведінці селян під час колективізації сільського господарства
та Голодомору 1932–1933 рр. (за спогадами С. М. Коріненка, 1904 р.
народження, проживав у с. Медвежа Немирівського району Вінницької області) 126

Романець Наталя

Роль жінок у масових селянських виступах доби
суцільної колективізації та Голодомору в Україні..... 135

CONTENTS

The Ukrainian Peasantry in the Context of the Ongoing Russo-Ukrainian War

Zhulkanych Nelya, Ilko Ivan

Development of vine-growing industry in Ukraine 1991–2024
(on the example of the Transcarpathian region).....7

Cheremisin Oleksandr

The Peasantry of Right-Bank Kherson Region During the Temporary Occupation in 2022.....16

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

Nikiliev Oleksandr

World War II in the post-war fate of its participants
and contemporary people (using the example of agricultural workers).....24

Skrypnyk Anatolii

Unlawful acts committed by Russian army soldiers
against peasants of the Podilia Governorate in the 19th century32

Stadnyk Olena, Kuzminets Natalia

The First world in Podillya: the peasant dimension39

Kharlamov Mykhailo, Hontarenko Liudmyla

Forest fire fighting in rural areas of the USSR in the first half of the 1930s46

Chalavan Victor

Contribution of Ukrainian agricultural societies to the scientific
support of the divine industry in the late 19th — early 20th centuries53

Chubina Tetiana, Fedorenko Yanina

Environmental Problems in the Ukrainian Village
During the Independence Period: Historical Context62

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

Savchenko Serhii

From peasants to «protestants» and «psychopaths»:
semiotic transformations of peasant religious movements
in the orthodox discourse of the late 19th — early 20th century.....73

Prysiazhniuk Yuriy

Phenomenology of the Ukrainian peasantry in the conditions
of soviet modernization: the problem feminism in mentality.....81

Shevtsova Yevheniia, Makarenko Viktoriia

Conceptual principles of historical and local history research
in Ukraine (second half of the 19th — beginning of the 20th century).....88

Agrarian history in names

Dobrovolskyi Anatolii, Fedkov Oleksandr

Ukrainian social-democrat M. Vovchynskyi: from peasant coat to parliamentary faction.....96

Zhytkov Oleksandr

Evhen Chikalenko on the agrarian component
of social relations in Ukrainian village (1900–1920s) 110

Nyzhnyk Svitlana

Scientific and Practical Activity of Ukrainian
Geneticist Academician O.O. Sozinov: Odesa Period (1958–1978) 117

The Holodomor of 1932–1933

Korinenko Pavlo, Barmak Mykola

Transformations in the social status and moral-ethical behavior
of peasants during the collectivization of agriculture and the Holodomor
of 1932–1933 (based on the memoirs of S. M. Korinenko, born in 1904,
resident of Medvezha village, Nemyriv district, Vinnytsia region) 126

Romanets Natalia

The role of women in mass peasant protests
under total collectivisation and the Holodomor in Ukraine 135

Селянство України в умовах сучасної російсько-української війни

The Ukrainian Peasantry in the Context of the Ongoing Russo-Ukrainian War

УДК 634.8-027.12 (477.87) «1991/2024»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhulkanych-Ilko>

Nelya Zhulkanych

Doctor of Sciences (History), Professor;

Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-078>

e-mail: nelya.zhulkanych@uzhnu.edu.ua

Ivan Ilko

postgraduate student Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine

e-mail: ivan.ilko@uzhnu.edu.ua

Bibliographic Description of the Article: Zhulkanych, N. & Ilko, I. (2025). Development of vine-growing industry in Ukraine 1991–2024 (on the example of the Transcarpathian region). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 7–15. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhulkanych-Ilko>

DEVELOPMENT OF VINE-GROWING INDUSTRY IN UKRAINE 1991–2024 (ON THE EXAMPLE OF THE TRANSCARPATHIAN REGION)

Abstract. *The purpose of the publication is to clarify the features of the development of the viticulture industry in Ukraine in general and in the Transcarpathian region, in particular, during the years of independence.*

Results. *The authors carried out a brief retrospective analysis of the features of the development of the viticulture industry in Ukraine using the example of the Transcarpathian region. The stages of the development of the industry in the period from 1991 to 2024 are characterized. Namely: a certain decline of the industry in 1991–2000; expansion of vineyard areas due to non-state forms of ownership in the early 2000s; since 2006, the state has increased the cost of a license for the right to wholesale alcoholic beverages from 25 to 500 thousand hryvnias, which made it impossible to develop both winemaking enterprises and small private wineries, depriving them of sales markets. The procedure for obtaining a license for production by small winemakers was too complicated (140 permits). During 2013–2018. Due to the unfavorable state policy towards the development of the industry — imperfection of the legislative framework, insufficient funding (in 2015, state support was canceled), and a number of other negative factors, there was a sharp reduction in the area and gross production of grapes. The war between Russia and Ukraine, which began in 2014, negatively affected the country's winemaking industry. However, even in such difficult conditions, the industry continues to develop. Since 2018, the procedure for obtaining a license (4 permits) and the taxation system (single tax and single social contribution) for small winemakers have been simplified.*

Conclusions. *Currently, the wine industry of the state as a whole and Transcarpathia in particular is in a difficult situation, as are the rest of the agricultural sectors. With the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation, the state support program was completely reformatted. This was primarily due to the change in the priority of expenditures on the defense sector of our state.*

In the current conditions, it is important for Ukraine to protect the wine industry from the negative impact of the war and to restore it in the future. Because our country has ancient winemaking traditions and potential for development.

Key words: *viticulture industry, license, taxation, wine products, small winemakers.*

Неля Жулканич

доктор історичних наук, професор, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3844-078>
e-mail: nelya.zhulkanych@uzhnu.edu.ua

Іван Ілько

аспірант, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, Україна
e-mail: ivan.ilko@uzhnu.edu.ua

Бібліографічний опис статті: Жулканич Н., Ілько І. Розвиток галузі виноградарства в Україні 1991–2024 рр. (на прикладі Закарпатської області). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 7 doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhulkanych-Ilko>

РОЗВИТОК ВИНОГРАДАРСТВА В УКРАЇНІ 1991–2024 РР. (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. Мета публікації — з'ясувати особливості розвитку виноградарської галузі України загалом та Закарпатської області, зокрема, за роки незалежності.

Результати. Авторами здійснено стислий ретроспективний аналіз особливостей розвитку галузі виноградарства в Україні на прикладі Закарпатської області. Охарактеризовано етапи розвитку галузі в період з 1991 по 2024 рр. А саме: певний занепад галузі у 1991–2000 рр.; розширення площ виноградників за рахунок недержавних форм власності на початку 2000-х р.; з 2006 р. держава збільшила вартість ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями з 25 до 500 тисяч гривень, чим унеможливила розвиток як виноробних підприємств, так і дрібних приватних виноробних господарств, позбавивши їх ринків збуту. Занадто складною була процедура отримання ліцензії на виробництво дрібними виноробами (140 дозвільних документів). Впродовж 2013–2018 рр. через несприятливу політику держави щодо розвитку галузі — недосконалість законодавчої бази, недостатність фінансування (у 2015 р. державна підтримка скасована), та через ряд інших негативних чинників спостерігалось різке скорочення площ і валового виробництва винограду. Війна Росії проти України, яка почалася в 2014 році, негативно вплинула на виноробну галузь країни. Проте, навіть у таких складних умовах галузь продовжує розвиватися. З 2018 р. спрощено процедуру отримання ліцензії (4 дозвільні документи) та систему оподаткування (єдиний податок і єдиний соціальний внесок) для дрібних виноробів.

2022 р. став справжнім випробуванням галузі: окупація агресором значної частини територій України, замінування територій, скорочення площ виноградників майже вдвічі, зменшення обсягів експорту вітчизняної виноробної продукції. Станом на 2023 р. основне промислове виробництво сконцентровано в Одеській, Миколаївській та Закарпатській областях.

Висновки. Наразі виноробна галузь держави в цілому і Закарпаття зокрема, перебуває у складній ситуації, як і решта галузей сільського господарства. З початком повномасштабного вторгнення РФ, програма державної підтримки була повністю переформатована. Це було пов'язано насамперед зі зміною пріоритетності видатків на сферу оборони нашої держави.

В нинішніх умовах для України важливо вберегти виноробну галузь від негативного впливу війни і в подальшому відновити її. Бо наша країна має давні виноробні традиції та потенціал для розвитку.

Ключові слова: виноградарська промисловість, ліцензія, оподаткування, виноробна продукція, малі винороби.

Постановка проблеми

Виноградарство і виноробство були і залишаються нині, попри всі сучасні виклики: політичні події, економічну нестабільність, воєнний стан, — важливими для економіки України галузями.

Навіть за нинішньої складної ситуації держава намагається підтримувати вітчизняних виробників, проте наявні програми підтримки недостатні для стимулювання закладення нових площ виноградників та збільшення виробництва продукції. Також існує необхідність перегляду встановлених Урядом мінімальних роздрібних цін на продукти виноградарства, які не переглядалися ще з 2018 р. і не достатні для відшкодування витрат на виробництво та реалізацію продукції. Адже державна підтримка та стимулювання розвитку українських підприємств, зокрема і виноградарсько-виноробних, збільшить надходження до бюджету, сприятиме розвитку сільських територій.

Окремі кроки в цьому напрямі здійснено. Зокрема, у серпні 2024 р. прийнято Закон «Про виноград, вино та продукти виноградарства»¹, який без сумніву посприє підвищенню якості та зміцненню позицій виноробної продукції України на вітчизняному та міжнародному ринках.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Дослідженню питань розвитку виноградарства в Україні приділили увагу такі дослідники, як Н. Аверчева, А. Боремський, М. Попова, М. Турчиняк, Б. Полотай, А. Даньчишин, Р. Хотин та ін. Однак автори не акцентували уваги на регіональних особливостях розвитку галузі, на прямих її державної підтримки в різні періоди історії та на сучасному етапі, що й потребує подальшого дослідження.

Мета статті

Метою публікації є з'ясування особливостей розвитку виноградарства в Україні загалом та в Закарпатській області зокрема в роки незалежності.

Виклад основного матеріалу

Одним із найстаріших та найвідоміших виноробних регіонів України, який відзначається багатими традиціями виробництва вина, що формувалися століттями, є Закарпаття. Унікальний мікроклімат, поєднання теплих зим та м'яких літ, а також багатий культурний спадок зробили цей край ідеальним для вирощування винограду. Закарпатські виноградники завжди були основою для створення високоякісних вин, які здобули популярність не лише в Україні, а й за її межами.

В середині 60-х рр. минулого століття радянська влада збільшила площі виноградників під час кампанії під гаслом «Перетворимо Закарпаття на край садів та виноградників» до 14 тис. 500 га. Однак, у другій половині 1980-х рр. унаслідок втілення в життя постанов ЦК КПРС «Про заходи щодо боротьби з пияцтвом і алкоголізмом» від 07.05.1985 р. і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо боротьби з пияцтвом і алкоголізмом, викоріненню самогоніваріння» від 07.05.1985 р., а також указів Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом» від 16.05.1985 р. та Президії Верховної Ради Української РСР «Про заходи щодо посилення боротьби з пияцтвом і алкоголізмом, викоріненню самогоніваріння»² від 20.05.1985 р під час «антиалкогольної кампанії» площі виноградних насаджень краю скоротилися більше, ніж на 10 тис. га. Нині Закарпатська область посідає п'яте місце серед шести виноградних областей України: 4,8 тис. га або 4,1 %³ від загальної площі виноградних насаджень України.

Після проголошення Україною незалежності закарпатське виноробство, як і вся аграрна галузь країни, переживало серйозні труднощі. Занепад колективних господарств, відсутність державної підтримки та економічні зміни призвели до значного скорочення виноградників, а також до втрати багатьох локальних сортів винограду. Крім того, зниження інтересу до виноробства в деяких частинах країни послабило й конкуренцію на ринку, що негативно вплинуло на розвиток галузі⁴.

Проте, незважаючи на ці проблеми, закарпатські винороби не лише змогли зберегти давні традиції виноробства, але й вивести його на новий рівень. Вони змінили акценти: якщо раніше вино вироблялося в основному для масового споживання і часто вирізнялося недостатньо високою якістю, то тепер винороби вирішили зробити ставку на якість. Вони почали застосовувати сучасні європейські технології виробництва вина та активно відроджувати традиційні сорти винограду. Таким чином, на зміну масовому виробництву

1 Про виноград, вино та продукти виноградарства: Закон України № 3928-ІЧ від 22.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3928-20#Text>

2 Про заходи щодо посилення боротьби з пияцтвом і алкоголізмом, викоріненню самогоніваріння: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 20.05.1985 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-11#Text>

Про заходи щодо боротьби з пияцтвом і алкоголізмом: Постанов ЦК КПРС від 07.05.1985 р. URL: <https://web.archive.org/web/20130619025734/http://www.sovietwine.com/history/ukaz1.html>

3 Виноробство Закарпаття :з працасів до сьогодення. URL: <https://uwines.com.ua/likbez/vynorobstvo-zakarpattya-vid-prachasiv-dosygodennya/>

4 Аверчева Н. О. Регіональні аспекти розвитку виноградарства і виноробства в Україні. *Агроекономіка*. № 23. 2021. С. 75

дешевих вин прийшло виробництво елітних вин, що знайшли свого покупця не тільки в Україні, а й на міжнародних ринках.

Поштовх для розвитку виноробства в Україні стався на початку 2000-х рр., відбулося розширення площ в першу чергу в Берегівському та Ужгородському районах Закарпаття за рахунок недержавних форм власності. Загальний рівень врожайності становив 70 ц з га із валовим збором до 30 тис. т.

У структурі виробництва винограду в Україні частка Закарпатської області, відповідно до даних 2007 р., складала 8 %, а за площами насаджень всього 5 %. Вирощуванням винограду займалися 39 великих господарств, серед яких 27 товариств, 4 фермерські господарства та 8 радгоспів. Із загальної кількості виноробних підприємств України (256 заводів), на Закарпатську область припадало 7,4 %, тобто 21 підприємство із первинною і вторинною переробкою винограду та виноматеріалів⁵.

Питома вага виробництва винограду в сільськогосподарських підприємствах становила 7,4 %, а в господарствах населення — 92,6 %. Господарствами всіх категорій Закарпаття було вироблено винограду у 2005 р. 9,2 % від загальної його кількості в Україні. Виробництво винограду в сільськогосподарських підприємствах зменшилося, порівняно з 1995 р., на 53,4 %, але зросло в 2,3 рази⁶ загалом по області в розрахунку на душу населення. Тож, у період 1995–2005 рр. виробництво винограду зосереджувалося переважно в господарствах населення.

Одним із найстаріших виробників вина в регіоні є агропромислова фірма «Леанка», що має повний цикл виробництва вин. Фірма створена 1992 р. на базі радгоспу-заводу «Середнянський» заснованого ще 1946 р. Вина ДП АПФ «Леанка» *визрівають* у винних підвалах у смт. Середнє Ужгородського району, які є пам'яткою архітектури XVI ст. і яким виповнилося понад 460 років. Упродовж другої половини XX ст. тут розробили й виготовляли 12 найменувань унікальних сухих, десертних та кріплених вин. Найвідоміша марка — «Троянда Закарпаття», розроблена 1960 р., отримало на міжнародних конкурсах і дегустаціях 18 нагород. До 1985 р. площа виноградників агрофірми становила 1200 га, наразі ж залишилося лише 45 га⁷.

З 2006 р. постала проблема, яка унеможливила розвиток підприємства, коли вартість ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями, яка є обов'язковою для всіх виробників вина, зросла з 25 до 500 тис. грн. В Україні станом на початок 2016 р. лише 14 підприємств мали ліцензію на оптову торгівлю, з них на Закарпатті — ОП «Ужгородський коньячний завод»⁸. Лише з жовтня 2016 р. ситуація дещо змінилася з прийняттям закону, що звільняє виноробів від придбання ліцензії на роздрібну торгівлю; на оптову торгівлю вином, виробленим з власних матеріалів; ліцензія на опт для малих виробників вина коштуватиме 30 тис. грн⁹. Однак наростити обсяги виробництва складно донині.

Агрофірма «Леанка» нині є одним із трьох державних підприємств, які підпорядковуються Міністерству агрополітики, та мають основним видом діяльності виноградарство і виноробство. На окупованому Кримському півострові залишилося 15 державних підприємств, які виробляли 23,7 % (2013 р.) винограду від загальної кількості.

Із трьох нині діючих державних виноробних підприємств: АТП «Бобовище», ДП «Леанка» і ДП «Харківський завод шампанських вин», — два розміщуються на Закарпатті. Це згадана вище АПФ «Леанка» та АТП «Бобовище». Упродовж 2009–2013 рр. 18 держпідприємств заклали виноградники площею 559,5 га, їх витрати склали 56,9 млн грн. За спеціальною програмою з бюджету 15 кримським підприємствам було компенсовано 37,7 млн грн.¹⁰

5 Статистичний щорічник України за 2007 р. К. Держстат України. 2008. С.305.

6 Там само. С. 307.

7 Перлини закарпатського вина з унікальних підвалів XVI століття. *Технології та інновації*. 10.03.2023. URL: <https://techdrinks.info/perlyny-zakarpatskogo-vyna-z-unikalnyh-pidvaliv-hvi-stolittya/>

8 Про українське вино або те, чого нема. *Бізнес*. 13 лютого 2016. URL: <https://ukr.media/business/254233/>

9 Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» щодо оптової торгівлі алкогольними напоями, виготовленими з власного (не придбаного) виноматеріалу: Закон України № 1534-VIII від 20.09.2016 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2102647-zakon-ukraini.html

10 Зникнення виноградарських і виноробних держзаводів: місія майже завершена. Доступ до правди. 27 Вересня 2016. URL: <https://dostup.org.ua/stories/publications/znynennia-vynohradarskykh-i-vynorobnykh-derzhzavodiv-misiia-maizhe-zavershena>

Закарпатські підприємства коштів не отримували. ДП «Агропромислова фірма «Леанка» (сmt. Середнє, Ужгородський район) та Агропромислове-торгове підприємство «Бобовище» (с. Бобовище, Мукачівський район) станом на 2016 р. фактично не проводили діяльності з розливу виноробної продукції у пляшки.

Одним із важливих факторів, що сприяли відродженню та розвитку закарпатського виноробства, стала діяльність Г. Гутмана, що заснував у 1995 р. виноробне підприємство СП «Айсберг» ЛТД, трансформоване згодом у виноробню «Chateau Chizay». Виноградники «Chateau Chizay» займають понад 270 га в екологічно чистих районах Закарпаття. Це дозволяє створювати продукцію, яка відповідає міжнародним стандартам. Згадане підприємство — сучасний промисловий виноробний комплекс повного циклу виробництва, до складу якого входять власні виноградники, завод первинного виноробства, розташований у 25 км від Берегово, на якому відбувається переробка винограду та виготовлення вин. На заводі вторинного виноробства готову продукцію розливають у пляшки на повністю автоматизованій лінії італійського виробництва потужністю 5000 пляшок на годину¹¹. На рік завод виробляє близько 2 тис. т вина. Також виноробний комплекс включає виносховища, дегустаційні зали, офісні та складські приміщення. Готова продукція випускається під кількома зареєстрованими товарними знаками: Чизай, Chateau Chizay, Wine Berry.

Упродовж 2010–2012 рр. на території СП «Айсберг» ЛТД відкрито вишукану Дегустаційну залу (вміщує одночасно до 50 гостей) та Музей виноградарства і виноробства. Також на території замку «Паланок» у старовинному княжому винному підвалі відкрито Дегустаційний зал «Чизай» та фірмовий магазин готової винопродукції¹².

Виноробня активно підтримує розвиток винного туризму, організовуючи дегустаційні тури, які стали важливим складником туристичної інфраструктури Закарпаття початку 2000-х рр. Виноробня не лише продукує вино, а й надає можливість туристам побувати у центрі виробництва, дізнатися більше про процес створення вина і, звичайно, насолодитися дегустацією.

Виноробня поєднує в собі традиції закарпатського виноробства та сучасні європейські технології. Її продукція успішно експортується в різні країни, а сам бренд здобув численні нагороди на міжнародних винних конкурсах. Нині виноробня долучається до зборів на потреби ЗСУ¹³.

Людиною, яка зробила чималий внесок у розвиток виноробства на Закарпатті є й В. Кулик — засновник виноробні «Котнар», яка спеціалізується на сухих і напівсолодких винах. «Котнар» — сучасний завод повного циклу виробництва (з найбільшими в Україні виробничими приміщеннями — 6 тис. м²), 200 га власних виноградників¹⁴, завод первинного виноробства (переробка винограду і виготовлення вин), завод вторинного виноробства (готову продукцію розливають в пляшки), виносховища. Бренд «Котнар» відомий постачальник закарпатських вин на міжнародні ринки.

Незважаючи на зусилля виноробних підприємств та індивідуальних господарів, частка Закарпатської області у структурі виробництва винограду в Україні знизилася у 2012 р. до 4,8 % з 8 % у 2000 р.¹⁵.

Загалом по Україні через несприятливу політику держави щодо розвитку галузі: недосконалість законодавчої бази, недостатність фінансування та через ряд інших негативних чинників, — впродовж 2013–2018 рр. спостерігалось різке скорочення площ і валового виробництва винограду. Галузь практично втратила суттєві обсяги державної підтримки. Якщо у 2010 р. на підтримку було виплачено майже 413 млн грн., то у 2014 р. —

11 Шато Чизай. Виноробна компанія. URL: <https://www.ua-region.com.ua/22079373>

12 Українські вина. URL: <https://zakarpatskaya-oblast.cataloxy.com.ua/firms/beregovo/www.chizay.com.htm>

13 Пляшка на перемогу: збір на автівки для ЗСУ, взамін — рідкісне вино від Шато Чизай. Економічна правда. 28.04. 2023. URL: <https://epravda.com.ua/news/2023/04/28/699595/>

14 Виноробство Закарпаття: з працасів до сьогодні. URL: <https://uwines.com.ua/likbez/vynorobstvo-zakarpattya-vid-prachasiv-do-syogodennya/>

15 Попова М. М. Сучасний стан виноградарства і виноробства України та роль її окремих регіонів у розвитку галузі. *Бізнес Інформ*. № 7. 2014. С. 138.

лише 43,9 млн грн., а у 2015 р. ця підтримка скасована¹⁶. У 2018 р. виробники винограду отримували державну допомогу лише на придбання садивного матеріалу.

Площі під виноградними насадженнями у 2018 р. становили 43 тис. га і це майже вдвічі менше, ніж було до анексії АР Крим (в 2013 р. — 75,1 тис. га). З анексією АР Крим у 2014 р. зазнала змін і структура виноробного господарства: вже на 2016 р. 40 %¹⁷ його зосередилося у господарствах населення.

У 2018 р. було ухвалено закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку виробництва терруарних вин та натуральних медових напоїв»¹⁸. Починаючи з 2000-х рр., основною перешкодою для виходу дрібних виноробів на ринок була складна процедура отримання ліцензії на виробництво дрібними виноробами, що розливали у тару виноградні вина власного виробництва не більше 10 тис. декалітрів на рік. Для отримання ліцензії необхідні були 140 дозвільних документів різних відомств, отримання котрих займало кілька років. Нині потрібно одержати лише 4 документи. Ще однією позитивною зміною стала спрощена система оподаткування: єдиний податок і єдиний соціальний внесок. Однак вказані зміни не призвели до очікуваних результатів. Так, станом на кінець 2019 р. жоден дрібний винороб Закарпаття не оформив ліцензію. Виявилось вигідніше здійснювати тіньове виробництво та збут продукції, не обтяжуючи себе додатковою відповідальністю та звітністю.

У 2021 р. в Україні налічувалося 266 промислових виробництв винограду та вина, з них — 125 виноробних підприємств та 29 малих виробників виноградно-виноробної продукції. У виробництві винограду на 1 га зайнято 33 постійних працівників. Середня кількість працівників на одному підприємстві — 255 осіб¹⁹.

*Тож, станом на 2024 р. в Україні офіційно зареєстровано 160 виноробних підприємств, із них 40 — крафтові з обсягом виробництва до 100 000 л на рік*²⁰.

Таблиця 1

Розвиток виноградарства в Україні у 1990–2023 рр.²¹

	1990	2000	2007	2023
Площа виноградних насаджень (тис.га)	176	110	93	28
у плодоносному віці	143	99	71	26
Виробництво винограду (тис.т)	836	54	360	245
в с/г підприємствах	665	360	235	82
в господарствах населення	171	245	125	163
Площа виноградних насаджень у плодоносному віці в Закарпатській області (тис.га)	...	5	4	3
Виробництво винограду в (тис.т)	28,5	41,9	21,4	43,0

За останні роки у господарствах всіх форм власності скорочуються загальні площі виноградників, оскільки площі нових насаджень менші, ніж виведені з експлуатації. Це є одним з основних факторів зниження валового збору винограду. Станом на 2023 р. загальна площа насаджень становила 28,0 тис. га, що на 84,1 % менше, ніж у 1990 р. Площа насаджень у плодоносному віці відповідно 26,0 тис. га, що на 81,1 % менше, ніж у 1990 р. Валовий збір становить близько 245 тис. т продукції за врожайності 89 ц з га. Валовий збір становив 70,7 %

16 Державна фінансова підтримка розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства. URL : <http://agro-business.com.ua/agro/urpravovomu-poli/item/11582-derzhavna-finanova-pidtrymka-rozvytku-vynohradarstva-sadivnytstva-i-khmeliarstva.ht>.

17 Виноградарство та виноробство сьогодні. Вектор руху та розвитку галузі 10.10.2019. URL: <https://www.syngenta.ua/en/news/novini-kompaniyi/vinogradarstvo-ta-vinorobstvo-sogodni-vektor-ruhu-ta-rozvitku-galuzi>

18 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв : Закон України No2360-VIII. URL: <https://transcarpatia.net/transcarpathia/politic/96682-zakon-scho-sproschuye-licenzuvannya-malih-vinorobv-vstupiv-u-dyu.html>.

19 Обговорення виноробної галузі України у 2022 році та плани на 2023 рік. URL: <https://www.ukrsadvinprom.com/novyny/novyny-haluzi/obgovorennya-vinorobnoji-galuzi-ukrajini-u-2022-rotsi-ta-plani-na-2023-rik>

20 Wines of Ukraine на PROWEIN 2024: досягнення, розвиток, нові перспективи. URL: <https://drinks.ua/news/wines-of-ukraine-na-prowein-2024-dosjagnennja-rozvitok-novi-perspektivi/>

21 Статистичний щорічник України за 2007 р. К. Держстат України. 2008. С. 163, 166, 173; Статистичний щорічник України. 2023 рік. К. Держстат України. 2024. С. 139, 140, 146. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf

від обсягу 1990 р. При цьому врожайність зросла на 37,4 %²². Частка виробництва винограду в господарствах населення зросла у 2023 р. на 36,5 %, порівняно з 2000 р., з 30,0 до 66,5 % від загального обсягу²³. Ця інформація без врахування окупованих територій. Що стосується Закарпатській області, то тут валовий збір становив 43 тис. т, понад 64 % виробництва зосереджено в господарствах населення²⁴. Зростання питомої ваги господарств населення свідчить про перехід галузі на дрібнотоварну основу. Великі переробні підприємства залишаються незабезпеченими сировиною в необхідній кількості, оскільки господарства населення не мають з ними зв'язків, здійснюють переробку винограду на вино самотужки і реалізують його на місцевих ринках.

Україна має достатній потенціал для розвитку галузі і виробництва якісної продукції, однак існує ряд проблем соціально-економічного та техніко-технологічного характеру, які гальмують розвиток виноградарства. До загальних проблем розвитку галузі, які вимагають вирішення, зараховуємо такі: «створення великої кількості малих виноробних господарств, підвищення рівня конкуренції на ринку, що вимагає врегулювання їх діяльності на державному рівні щодо якості продукції, оподаткування, екології та інших аспектів; низький рівень продуктивності насаджень через садивний матеріал низьких селекційних категорій, невідповідність сортового складу виноградних насаджень вимогам виноробства; низька ефективність виробництва винограду, яка зумовлена високою долею старих та зрідженних виноградних насаджень, що підвищує собівартість і знижує конкурентоспроможність вітчизняної виноробної продукції»²⁵. Минулого року Україна експортувала вина на 9 млн доларів. Це небагато, але й немало для країни, що в стані війни. Натомість імпорт в Україну склав 188 млн доларів. І ось тут велика проблема — як зробити так, щоб українське вино полюбили... українці²⁶.

Війна Росії проти України, яка почалася в 2014 р., сильно вплинула на виноробну галузь країни. Після повномасштабного вторгнення, виноградники та виноробні підприємства у східних регіонах країни, де було зосереджено значну виробничу базу, були пошкоджені або знищені. Станом на 2023 р. основне промислове виробництво сконцентровано в Одеській, Миколаївській та Закарпатській областях, що становить 99,9 % усього промислового обсягу²⁷.

2022 р. став справжнім випробуванням галузі: окупація агресором частини України, замінування територій, скорочення площ виноградників майже вдвічі, зменшення обсягів експорту вітчизняної виноробної продукції.

В умовах війни у виноробній галузі України та на її підприємствах відбувається значне скорочення персоналу, в основному через еміграцію та людські втрати на фронті; скорочення асортименту через воєнні втрати потужностей та сировини; збільшення відпускних цін за рахунок підвищення витрат на енергоресурси та вартість як внутрішньої, так і міжнародної логістики²⁸. Це неповний перелік проблем, з якими сьогодні зіштовхуються виноградарі та винороби.

Держава, попри складні умови, намагається не полишати виноробів без підтримки. У серпні 2024 р. прийнято Закон «Про виноград, вино та продукти виноградарства»²⁹, який передбачає запровадження стандартів, що відповідають вимогам країн ЄС, включаючи правила виробництва та обігу вин, продуктів виноградарства і виноробства, ароматизованих

22 Статистичний щорічник України. 2023 рік. К. Держстат України. 2024. С. 147. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf

23 Там само. С. 140.

24 Там само. С. 146

25 Аверчева Н. О. Регіональні аспекти розвитку виноградарства і виноробства в Україні. *Агроевіт*. № 23. 2021. С. 39.

26 Хотин р. Війна і вино. Чи може вино стати одним із брендів України? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinske-vyno-v-chas-viyny/32993471.html>

27 Обсяг виробництва винограду у 2023 році в Україні. URL: <https://www.ukrsadvinprom.com/novyny/analitika/obsyag-virobnitstva-vinogradu-u-2023-rotsi-v-ukrajini>

28 Турчиняк М. К., Полотай Б. Я., Даньчишин А. А. Українське виноробство в умовах війни. *Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі*. N 11, 2024. С. 41. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/tourism/article/view/1668/1570>

29 Про виноград, вино та продукти виноградарства: Закон України № 3928-ІЧ від 22.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3928-20#Text>

винних продуктів із географічними зазначеннями. Це, без сумніву, сприятиме підвищенню якості та зміцненню позицій виноробної продукції України на міжнародному ринку.

Висновки

Тож, Закарпаття є регіоном зі стійкими традиціями виноградарства та виноробства, який завдяки унікальному клімату та багатій історії здавна відомий високоякісними винами, які отримали визнання як в Україні, так і за її межами. Після здобуття незалежності України виноробство Закарпаття зіткнулося зі складнощами: занепад колективних господарств, відсутність державної підтримки та скорочення виноградників значно загальмували розвиток галузі. Однак згодом закарпатські винороби змінили підхід, зробивши ставку на якість замість масового виробництва дешевих вин. Винороби запроваджують нові технології, популяризують локальні сорти та виводять продукцію на міжнародний рівень. Окрім виробництва вина, закарпатські винороби активно розвивають винний туризм, організовуючи дегустаційні тури та фестивалі, що сприяє популяризації виноробної культури в регіоні. Поєднання традиційних методів, сучасних технологій та міжнародного досвіду дозволяє Закарпаттю посідати гідне місце серед виноробних регіонів світу та відкриває нові можливості для експорту продукції.

У розвитку галузі виноградарства в Україні у 1991–2024 рр. можна виокремити декілька етапів: певний занепад галузі у 1991–2000 рр.; розширення площ виноградників за рахунок недержавних форм власності на початку 2000-х р.; 2006–2018 рр. гальмування розвитку через високу вартість ліцензії на право оптової торгівлі алкогольними напоями та складність процедури отримання ліцензії на виробництво дрібними виноробами. Негативно вплинула на виноробну галузь країни і війна Росії проти України, яка почалася в 2014 р. Проте, навіть у таких складних умовах галузь продовжує розвиватися. З 2018 р. спрощено процедуру отримання ліцензії (4 дозвоільні документи) та систему оподаткування (єдиний податок і єдиний соціальний внесок) для дрібних виноробів. 2022 р. став справжнім випробуванням галузі: окупація агресором частини України, замінування територій, скорочення площ виноградників майже вдвічі, зменшення обсягів експорту вітчизняної виноробної продукції.

Наразі виноробна галузь держави загалом і Закарпаття зокрема перебуває у складній ситуації, як і решта галузей сільського господарства. З початком повномасштабного вторгнення рф, програма державної підтримки була повністю переформатована. Це було пов'язано насамперед зі зміною пріоритетності видатків на сферу оборони нашої держави.

В нинішніх умовах для України важливо вберегти виноробну галузь від негативного впливу війни і в подальшому відновити її. Наша країна має давні виноробні традиції та потенціал для розвитку.

References:

1. Avercheva, N. (2021) Regionalni aspekty rozvytku vynohradarstva i vynorobstva v Ukraini [Regional aspects of the development of viticulture and winemaking in Ukraine. *Ahrosvit*. [in Ukrainian].
2. Boremskyi, A. (2014) Problemni pytannia rozvytku vynohradno-vynorobnoi haluzi Ukrainy i shliakhy yikh vyrishennia. [Problematic issues in the development of the grape and wine industry of Ukraine and ways to solve them]. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu kharchovykh tekhnolohii*. [in Ukrainian].
3. Vynohradarstvo ta vynorobstvo sohodni. Vektor rukhu ta rozvytku haluzi [Viticulture and winemaking today. Vector of movement and development of the industry]. (2019). [in Ukrainian].
4. Vynorobstvo Zakarpattia: z prachasiv do sohodennia. [Winemaking in Transcarpathia: from ancient times to the present day.] [in Ukrainian].
5. Derzhavna finansova pidtrymka rozvytku vynohradarstva, sadivnytstva i khmeliarstva. [State financial support for the development of viticulture, horticulture and hop growing.] [in Ukrainian].
6. Znyknennia vynohradarskykh i vynorobnykh derzhzavodiv: misiia maizhe zavershena. [Disappearance of state-owned viticulture and wine factories: mission almost complete.] (2016) *Dostup do pravdy*. [in Ukrainian].

7. *Obhovorennia vynorobnoi haluzi Ukrainy u 2022 rotsi ta plany na 2023 rik.* [Discussion of the wine industry of Ukraine in 2022 and plans for 2023.]. [in Ukrainian].
8. *Obsiah vyrobnytstva vynohradu u 2023 rotsi v Ukraini.* [Volume of grape production in 2023 in Ukraine.] [in Ukrainian].
9. *Pereroblennia vynohradu ta vyrobnytstvo vynomaterialiv. Derzhkomstat Ukrainy.* [Grape processing and production of wine materials. State Statistics Committee of Ukraine.] [in Ukrainian].
10. *Perlyny zakarpatskoho vyna z unikalnykh pidvaliv KhVI stolittia..* [Pearls of Transcarpathian wine from unique cellars of the 16th century]. (2023) *Tekhnolohii ta innovatsii.* [in Ukrainian].
11. *Pliashka na peremohu: zbir na avtivky dlia ZSU, vzamin — ridkisne vyno vid Shato Chyzai.* [A bottle for victory: a collection for cars for the Armed Forces of Ukraine, in return — a rare wine from Chateau Chizay.] (2023) *Ekonomichna pravda.* [in Ukrainian].
12. *Popova, M. (2014) Suchasnyi stan vynohradyarstva i vynorobstva Ukrainy ta rol yii okremykh rehioniv u rozvytku haluzi.* [The current state of viticulture and winemaking in Ukraine and the role of its individual regions in the development of the industry] *Biznes Inform.* [in Ukrainian].
13. *Pro vynohrad, vyno ta produkty vynohradyarstva: Zakon Ukrainy* [About grapes, wine and viticulture products] (2024). [in Ukrainian].
14. *Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo rozvytku vyrobnytstva teruarnykh vyn ta naturalnykh medovykh napoiv : Zakon Ukrainy* [On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the development of the production of terroir wines and natural honey beverages] [in Ukrainian].
15. *Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro derzhavne rehuliuвання vyrobnytstva i obihu spyrtu etylovoho, koniachnoho i plodovoho, alkoholnykh napoiv ta tiutiunovykh vyrobiv» shchodo optovoi torhivli alkoholnykh napoiamy, vyhotovlenykh z vlasnoho (ne prydbanoho) vynomaterialu: Zakon Ukrainy* [On amendments to the Law of Ukraine «On State Regulation of the Production and Circulation of Ethyl, Cognac and Fruit Alcohol, Alcoholic Beverages and Tobacco Products» regarding wholesale trade in alcoholic beverages made from own (not purchased) wine material]. (2016). [in Ukrainian].
16. *Pro zakhody shchodo borotby z pyiatstvom i alkoholizmom: Postanov TsK KPRS* [On measures to combat drunkenness and alcoholism] (1985). *Pro zakhody shchodo posylennia borotby z pyiatstvom i alkoholizmom, vykorinenniu samohonovarinnia: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR* (1985) [On measures to strengthen the fight against drunkenness and alcoholism, and eradicate moonshine]. [in Ukrainian].
17. *Pro ukrainske vyno abo te, choho nema.* [About Ukrainian wine or what is not there.] (2016) *Biznes.* [in Ukrainian].
18. *Statystychnyi shchorichnyk Zakarpattia za 2016 rik.* [Statistical Yearbook of Transcarpathia for 2016] Uzhhorod (2017). [in Ukrainian].
19. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2007 r.* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2007] Kyiv. (2008). [in Ukrainian].
20. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2012 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2012]. Kyiv. (2013). [in Ukrainian].
21. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy. 2023 rik.* Kyiv. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2023]. (2024). [in Ukrainian].
22. *Turchyniak M.K., Polotai B.Ia., Danchyshyn A.A. Ukrainske vynorobstvo v umovakh viiny.* [Ukrainian winemaking in times of war] (2024). [in Ukrainian].
23. *Ukrainski vyna.* [Ukrainian wines.] [in Ukrainian].
24. *Khotyn R. Viina i vyno. Chy mozhe vyno staty odnym iz brendiv Ukrainy?* [War and wine. Can wine become one of Ukraine's brands?]. [in Ukrainian].
25. *Shato Chyzai. Vynorobna kompaniia.* [Chateau Chizay. Winery]. [in Ukrainian].
26. *Wines of Ukraine na PROWEIN 2024: dosiahnennia, rozvytok, noviperspektyvy.* [Wines of Ukraine na PROWEIN 2024: achievements, development, new perspectives.]. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.03.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 94(477.77):316.334.52+355.48

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Cheremisin>

Oleksandr Cheremisin

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History, Archaeology and teaching methods, Kherson State University, Kherson, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0173-0489>

e-mail: al.cheremisin@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Cheremisin, O. (2025). The Peasantry of Right-Bank Kherson Region During the Temporary Occupation in 2022. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 16–23. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Cheremisin>

THE PEASANTRY OF RIGHT-BANK KHERSON REGION DURING THE TEMPORARY OCCUPATION IN 2022

Abstract. The *aim* of the study is a comprehensive examination of the condition of the peasantry in Right-Bank Kherson region under temporary occupation in 2022, particularly in the social, economic, and everyday life aspects, in order to identify the main trends, challenges, forms of resistance, and the impact of the occupation regime on the rural population of the region.

Conclusions. The paper analyzes the unique phenomenon of internal resistance among the peasantry of the Right Bank of Kherson region during the occupation of 2022. The author examines the deep social, economic, and cultural mechanisms of adaptation and defiance that emerged within rural communities in response to external pressure and the destructive actions of the occupying authorities. Through the lens of historical memory and the collective experience of past traumas — such as the Holodomor, repressions, and wars — the resilience of Ukrainian peasants against the disruption of their traditional way of life and their capacity for moral self-preservation becomes evident.

The article traces the everyday life of peasants in the Right Bank area of Kherson region during the temporary occupation in 2022 as a form of internal and economic resistance. Drawing on personal observations and the collection of oral history testimonies, the author analyzes the transformations in the agrarian way of life caused by isolation, the collapse of logistics, and economic pressure from the occupying regime.

The study shows how peasants, relying on historical memory and cultural traditions, adapted to new conditions by refusing collaboration with the occupiers, reestablishing self-sufficiency, a barter economy, and mutual aid. Special attention is given to the moral and cultural dimensions of resistance, including the preservation of the Ukrainian language, holidays, and rituals, as well as the internal condemnation of collaborationism within local communities.

In conclusion, the author emphasizes that even in the absence of armed conflict, the everyday life of peasants became a powerful act of dignity, resistance, and affirmation of national identity. It is stressed that life under occupation in 2022 represents a complex but coherent phenomenon of resistance, encompassing not only material dimensions but also deeply affecting the moral, spiritual, and cultural foundations of existence.

This experience demonstrates the strength of collective memory, the resilience of traditional rural culture, and the deep maturity of the peasant worldview. The paper not only documents unique historical events but also lays the groundwork for further reflection on the role of the peasantry in preserving Ukrainian identity in the face of military threats and cultural pressure.

Keywords: Ukrainian peasantry, Right Bank of Kherson region, resistance, temporary occupation, worldview, identity.

Олександр Черемісін

доктор історичних наук, професор кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, м. Херсон, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0173-0489>

e-mail: al.cheremisin@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Черемісін О. Селянство правобережної Херсонщини під час тимчасової окупації у 2022 р. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 16–23 doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Cheremisin>

СЕЛЯНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ХЕРСОНЩИНИ ПІД ЧАС ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ У 2022 Р.

Анотація. Метою дослідження є комплексне вивчення становища селянства правобережної Херсонщини в умовах тимчасової окупації у 2022 р., зокрема в аспектах соціального, економічного та побутового життя для виявлення основних тенденцій, викликів, форм спротиву та впливу окупаційного режиму на сільське населення регіону.

Висновки. У статті проаналізовано унікальний феномен внутрішнього спротиву селян правобережжя Херсонщини в умовах окупації 2022 р. Автор розглянув глибинні соціальні, економічні та культурні механізми адаптації й непокорі, що формувалися в сільських громадах у відповідь на зовнішній тиск та деструктивні дії окупаційної влади. Крізь призму історичної пам'яті, колективного досвіду пережитих трагедій — таких як Голодомори, репресії, війни — виявлено стійкість українського селянства до зламу традиційного способу життя та здатність до морального самозбереження. У тексті статті простежено повсякденне життя селян правобережної частини Херсонщини під час тимчасової окупації у 2022 р. як форма внутрішнього та економічного спротиву. На основі особистих спостережень і збору усноісторичних свідчень автор проаналізував трансформації аграрного укладу, які були викликані ізоляцією, руйнуванням логістики та економічним тиском окупаційної влади. Показано, як селяни, спираючись на історичну пам'ять і культурні традиції, адаптувались до нових умов, відмовляючись від співпраці з окупантами, відтворюючи самозабезпечення, бартерну економіку та взаємодопомогу. Особливу увагу приділено моральному та культурному виміру спротиву, включаючи збереження української мови, свят, обрядів, а також осуд колабораціонізму в середині громад. У підсумку автор підкреслив, що навіть за відсутності збройного конфлікту повсякденне життя селян стало потужним актом гідності, опору та підтвердження національної ідентичності. Наголошено, що життя селян в умовах окупації 2022 р. постає як складний, але цілісний феномен спротиву, що охоплює не лише матеріальну площину, але й глибоко зачіпає моральні, духовні та культурні основи буття. Цей досвід свідчить про силу колективної пам'яті, життєстійкість традиційної сільської культури та глибоку зрілість селянського світогляду. Стаття не лише фіксує унікальні історичні події, а й формує підґрунтя для подальшого осмислення ролі селянства у збереженні української ідентичності в умовах воєнних загроз і культурного тиску.

Ключові слова: українське селянство, правобережжя Херсонської області, спротив, тимчасова окупація, світогляд, ідентичність.

Постановка проблеми

Повномасштабне вторгнення росії в Україну 2022 р. спричинило кардинальні зміни в житті населення, зокрема селянства правобережної Херсонщини, яке опинилось в умовах тимчасової окупації. Ця територія стала ареною активних бойових дій, репресій, гуманітарної кризи, що суттєво вплинуло на становище сільського населення. Вивчення цих процесів дає змогу краще зрозуміти механізми виживання та спротиву селян у надзвичайних умовах. Попри зростання кількості досліджень, присвячених війни, місцеві аспекти досі залишаються слабо висвітленими в історичній науці. Це дослідження дозволяє компенсувати прогалину в регіональній історії півдня України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сучасному етапі історіографія становища селянства правобережної частини Херсонщини в умовах тимчасової окупації у 2022 р. лише починає формуватися. Через близькість подій у часі більшість матеріалів мають переважно форму журналістських розвідок, соціологічних спостережень та усноісторичних оповідей. Ключовими темами розгляду проблеми є: соціально-економічні наслідки тимчасової окупації, примусове включення в російську юрисдикцію, застосування усно-історичних підходів, спротив громад і самоорганізація. У зв'язку з недостатньою кількістю фахових досліджень постає потреба в упорядкуванні наявного емпіричного матеріалу, розширенні соціологічних опитувань і глибокому аналізі довгострокових змін в

житті села. Особливо актуальним є дослідження змін у аграрній галузі, соціальній структурі сільських громад і трансформацій у сфері культурної самосвідомості сільського населення.

Варто також зазначити, що більшість досліджень присвячені міському досвіду окупації. Останніми роками з'явилася низка документально-аналітичних статей і монографій урбаністичного простору, гуманітарній ситуації та форм спротиву. Серед таких праць відзначимо усно-історичні збірки О. Черемісіна «Літопис цивільного спротиву Херсона у 2022 р.»¹ та у співавторстві Г. Михайленко, О. Черемісін «Херсон 2022: з Україною в серці»², в яких переважно презентовані досвіди херсонців в організації спротиву, але фрагментарно представлена і доля правобережного селянства.

Одним із перших істориків, який почав піднімати проблему окупації Херсонщини, став херсонський науковець С. Водотика³, який у дослідницьких працях розгорнув проблему осмислення змін у повсякденному житті міста Херсон у перші тижні після початку тимчасової окупації.

Згодом колектив Херсонського державного університету долучився до висвітлення цієї теми: були опубліковані рефлексії співробітників та студентів університету з приводу окупаційного періоду життя. З їх роздумами можна ознайомитись на сторінках видання «Херсонські есеї: жити щоб перемагати. Збірка есеїв»⁴.

Окремо заслуговує на увагу стаття О. Бойкова та Є. Бойкової «Чинники формування образу російської окупації у свідомості населення Херсонщини у 2022 р.»⁵ У ній висвітлено ключові моменти, які стали підґрунтям для формування уявлення про російських загарбників на прикладі Херсонщини як простору соціокультурного та політичного прикордоння на початку XXI ст. Такий підхід дав авторам змогу краще осмислити не лише форму і межі сприйняття окупації, але й трансформацію у ставленні до тієї цивілізаційної моделі, яку нині репрезентує росія.

Г. Михайленко⁶, у власному науковому доробку щодо реконструкції початку повномасштабного вторгнення в Україну крізь призму усної історії на прикладі м. Херсон показала апокаліптичну картину початку повномасштабного вторгнення в Херсонській області й фрагментарно виявила проблеми сільської місцевості області.

Паралельно в культурному просторі активно з'являються рефлексійно-художні твори, що також тематизують реалії життя під окупацією як у місті, так і в сільській місцевості. Вони виконують не тільки емоційно-документальну функцію, але й стають додатковим джерелом для розуміння соціальних і психологічних аспектів періоду. Прикладами є книги В. Синього «Людина, у якої вкрали дім»⁷ та О. Меньшова «Я, Фокс та окупація»⁸.

Мета статті

Метою дослідження є комплексне вивчення становища селянства правобережної Херсонщини в умовах тимчасової окупації у 2022 р., зокрема в аспектах соціального, економічного та побутового життя для виявлення основних тенденцій, викликів, форм спротиву та впливу окупаційного режиму на сільське населення регіону.

Методологічна основа дослідження базується на принципах міждисциплінарного підходу, що поєднує історичний аналіз з елементами соціального спостереження, локальної та усної історій. Особливу увагу приділено досвіду сільського населення в умовах війни та окупації, а також особистому досвіду автора, який перебував у тимчасово окупованій частині правобережної Херсонщини.

1 Черемісін О. Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії росії проти України у 2022 р. Суми: Університетська книга, 2023. 489 с.

2 Михайленко Г., Черемісін О. Херсон 2022: з Україною в серці. Суми: Університетська книга, 2024. 320 с.

3 Водотика С. Місто, яке не боялося: Херсон у перші місяці російської окупації. Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. 2022. URL: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershi-misjaczzi-rosijskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqVOLuyp7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSlng (дата звернення: 15.03.2023).

4 Херсонські есеї: жити, щоб перемагати: збірка есеїв / упорядн. С. Омельчук, О. Казакова. Херсон; Івано-Франківськ, 2023. 184 с.

5 Бойков О., Бойкова Є. Чинники формування образу російської окупації у свідомості населення Херсонщини у 2022 р. *Південний архів (історичні науки)*. Вип. 46. 2024. С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-1>

6 Михайленко Г. М. Реконструкція початку повномасштабного вторгнення росії в Україну крізь призму усної історії на прикладі м. Херсон. *Південний архів (історичні науки)*. Вип. 46. 2024. С. 45–51. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-5>

7 Синій В. Людина у якої вкрали дім: Боротьба за свободу. Київ. 2024. 333 с.

8 Меньшов О. Я, Фокс та окупація. Щоденник херсонця. К.: Видавнича група К. М. — Букс, 2023. 256 с.

Усна історія виступає ключовим методом дослідження. За допомогою принципів усно-історичних студій здійснено збирання та аналіз свідчень місцевих жителів, що були зафіксовані у формі інтерв'ю, особистих розповідей, бесід або записів (за згодою респондентів). У фокусі — повсякденне життя селян, їх досвід пережиття окупації, форми спротиву, психологічні стани. Використання цього методу дозволило зафіксувати живу пам'ять самовидців подій, виявити індивідуальні стратегії виживання, реконструювати неформальні практики в умовах дегуманізованого середовища, викликів, обмежень і ризиків для життя.

Унікальність дослідження полягає в тому, що автор сам був безпосереднім учасником і свідком тих подій, перебуваючи в окупації. Це дозволило застосувати метод включеного спостереження, що рідко можливо у традиційних історичних дослідженнях.

Водночас застосовувався метод локальної історії, що дозволило зосередити увагу на конкретному географічному регіоні — правобережна частина Херсонської області, зокрема, сільські громади, які опинились в умовах тимчасової окупації у 2022 р. За допомогою зазначеного методу автор зміг дослідити події на рівні окремої місцевості, що дає змогу зосередити увагу на розкритті соціальних процесів, які не завжди помітні в загальнонаціональних розробках, а використання розповідей самовидців формують автентичне уявлення про реальність окупації. Особливість використання локальної історії в дослідженні полягає в тому, що автор є представником тієї ж локальної спільноти, яку досліджує, що підвищує достовірність та глибину аналізу і дозволяло провадити спостереження зсередини і зробити видимими ті сторони війни, які часто залишаються поза увагою традиційних історичних досліджень.

Виклад основного матеріалу

Історія Херсонщини знає численні приклади спротиву зовнішнім загрозам. Селяни правобережної частини регіону мали досвід боротьби за землю та свободу ще з часів козацтва та селянських повстань. Цей історичний досвід формував колективну історичну пам'ять і сприяв готовності до спротиву в умовах нової загрози.

Тимчасова окупація Херсонської області в 2022 р. зламала звичайний ритм сільського життя, вдаривши по серцю аграрного укладу — по системі економічного обміну, доступу до ринку, логістиці, зв'язку з державними структурами. Ізоляція, блокування шляхів сполучення, руйнування логістичних ланцюгів, мародерство і грабунки, знищення інфраструктури і сільськогосподарських підприємств з боку російських окупантів спричинили економічний колапс та гуманітарну кризу на мікрорівні сільських громад.

До окупації сільські господарства правобережної Херсонщини, незалежно від розміру, формували образ активних громад і мали доступ до ринків — місцевих, регіональних, національних, міжнародних. В умовах окупації зникла можливість транспортувати продукцію на підконтрольні Україні території, де був основний попит і стабільна грошова одиниця. Окупанти створили штучні ринки, де змушували здавати продукцію за низькими цінами, активно використовували примус до співпраці, наприклад під загрозою вилучення врожаю або майна.

Селяни втратили можливість доступу до необхідних ресурсів і були відлучені від землі, оскільки поля правобережної частини Херсонщини окупанти дуже щільно замінували. Так, наприклад мешканець села Киселівка⁹ згадував про початок окупації так: *«Потім почалась окупація. З'явилися блокпости, обстріли, касетки і брехня, що то «українацисти» по нам стріляють. Світла, газу немає. Вирішили збиратись з людьми і робити своїми силами, натягували електропостачальну лінію, заварили газові труби, десь щось підлатали. Через декілька днів знову, обстріл, підвал, сон на картоплі, і знов світла немає. Був маленький генератор, на якусь годинку можна було завести його, щоб зарядити телефони, павербанки і інше. Я ж в той час з батьком і сільським головою, і ще добрими людьми, робили крупи. Я сіяв муку (сіренку, але хліб був найсмачнішим). Це все роздавали людям».*

Ці умови стимулювали повернення до традиційних, малозатратних форм господарювання: ручна праця, кінна тяга, натуральний обмін. Єдиний ринок збуту, який залишився — це обласний центр Херсон. Величезна кількість селян з метою збуту продуктів виїжджали в

9 Моряк, 1989 р. народження, мешканець с. Киселівка. Інтерв'ю записане 23 березня 2024 р.

місто. Ринкові механізми розпались, а на їх місці виникла мережа горизонтальних обмінів між громадами, родинами, селами. Селяни вчилися взаємодіяти без посередників чи ринкової інфраструктури, повертаючись до логіки громади, а не ринку. В цих умовах розвинулася практика взаємодопомоги, характерна для українського села, але в умовах тимчасової окупації вона отримала нове звучання: спільною стала праця на городах, обмін продуктами, чергування для попередження мародерства.

Захист економічної самостійності на селі став одним із основних аспектів внутрішнього спротиву. В умовах, коли окупаційна влада намагалася запровадити нові економічні правила, сільські господарства свідомо обмежували свої поставки на окупаційні ринки, відмовляючись працювати за новими правилами, і переходили на бартер або виїжджали, щоб не залежати від окупаційної влади. Багато селян свідомо ігнорували нові правила окупаційної адміністрації, сутність яких полягала в тому, щоб селяни продавали зерно за рублі, реєстрували господарство в «новій адміністрації» тощо. Це означало — легатимізувати окупацію. Натомість селяни масово привозили продукцію в Херсон і продавали її за гривні, що унеможливляло поширення рублів в зоні тимчасової окупації. Автор міг такі процеси спостерігати самостійно у 2022 р., що дало змогу познайомитись із багатьма селянами особисто, а згодом і вивчати їх досвід економічного спротиву.

Економічна пасивність селян стала мовчазною формою спротиву — не годувати окупантів стало актом громадянської гідності. В цих умовах селянство виявило вражаючу здатність до адаптації і в цьому їм допомогла колективна історична пам'ять про Голодомори, репресії, війні, які загартували цілі покоління. Нове звучання отримали традиційні для українського села елементи аграрної культури — автономність, незалежність і самозабезпечення. В умовах ізоляції ці категорії отримали нове екзистенційне значення, де незалежність від системи — ознака сили.

В умовах окупації 2022 р. селяни правобережної Херсонщини, подібно до мешканців самого Херсона, виявили глибоку внутрішню гідність, яку важко пояснити тільки зовнішніми обставинами, війною або політичною ситуацією. Їхнє повсякденне, побутове життя стало актом внутрішнього спротиву, де навіть найменші звички, рухи, традиції, мова ставали формою відстоювання власної гідності, ідентичності та самосвідомості. Так, наприклад, жителька села Станіслав Аполінарія Капранова¹⁰ згадувала: *«Були люди, які принципово спілкувались з ними українською. Від них відставали, але їх недолюбливали дуже сильно, тому що вони не розуміють, вони зляться, тому що вони не розуміють, що їм кажуть. Цих людей могли побити навіть. Люди принципові, вони не хочуть змінювати мови»*.

В умовах, коли агресор намагався нав'язати свою волю, перекроїти історію та культурну спадщину, гідність стала не просто моральною цінністю, а фундаментом людського існування. У випадку з селянами правобережної Херсонщини гідність виявилася не лише в опорі зовнішній владі, але й у здатності зберегти власне обличчя в умовах знищення ідентичності. Внутрішній спротив став філософським стрижнем, що дозволив вижити в світі, де всі інше, здавалось би, втратило сенс.

Для селян окупація не лише порушила економічні зв'язки, а й здійснила глибокий моральний тиск, змушуючи їх шукати нові способи вияву своєї гідності. Вони не просто виконували важку фізичну роботу чи дотримувались старих традицій, а свідомо ставали схованими опорними пунктами української культури, де навіть найдрібніші акти спротиву — як, наприклад, мовний вибір або обряди, ставали виразником моральної свободи. Так, наприклад, Олег Гороховський¹¹ священнослужитель церкви Різдва Пресвятої Богородиці селища Кіндійка згадував: *«Коли нас визволили тільки тоді до нас дійшло, що ми всю окупацію служили українською мовою (посміхається). Єдине, що ще до того як вони вільно заходили до храму, це вже після Паски вони могли вільно зайти і обшуки проводити але церква працювала і комендант приходив все намагався пройти я його не пускав. Він каже: «Я мусульманин. В церкву пройдем погодимо». Я кажу: «Давайте тут на дворі». «А чому?» «Ви зі зброєю». Він віддав зброю. Кажу:*

¹⁰ Капранова Аполінарія Романівна, 2004 р. народження, мешканка с. Станіслав. Інтерв'ю записане 16 грудня 2023 р.

¹¹ Гороховський Олег Іванович, 1979 р. народження. Інтерв'ю записане 15 березня 2024 р.

«Ви з ножем». Він: «Это же столовый нож». Кажу: «Я де знаю на ньому кров є чи немає». І все. Найбільш що серйозне було: «Разговаривай на русском». Кажу: «Я не можу, не вмію»».

Філософськи свобода в умовах окупації не обмежувалась лише політичними чи правовими аспектами. Вона набула глибокого внутрішнього виміру, де кожна дія, кожен вибір став проявом внутрішньої незалежності від чужої влади. Для селян правобережжя це була свобода в збереженні традицій, звичаїв, ритуалів, які не могли бути знищені наказами або репресіями. Це була свобода не лише зовнішня, а й внутрішня, що зберегла сенс ідентичності.

Така свобода вимагала від них не лише психологічної стійкості, а й моральної сили, що на рівні кожного рівня громади складалась з тисяч дрібних актів спротиву задля збереження культури, віри.

Кожен день селян правобережжя Херсонщини став формою спротиву, а головною одиницею спротиву — родина. Навіть найпростіші повсякденні дії, як обробіток городу, виховання дітей, обмін продуктами, ставали носіями не тільки фізичної, але й культурної та моральної непокори. У селі ці звички мали багатовікові традиції. Вони не були просто соціальною нормою, а стали філософським жестом опору, підтвердженням того, що вони продовжують бути господарями на своїй землі.

Духовний спротив виявлявся в повсякденному укладі через мову, релігійні практики, звичаї, що ставали простими актами гідності та проявом відмови від нав'язаних окупаційною владою правил.

Гідність і внутрішній спротив також набували форми культурного спротиву. Мовний вибір став одним із найяскравіших проявів своєї гідності. Селяни свідомо зберігали українську мову в усіх сферах життя від повсякденного спілкування до виховання дітей і релігійних практик. Навіть, коли це могло привести до переслідування чи репресій з боку окупаційної влади. Так, наприклад, мешканка села Станіслав Безпалова Наталя¹² згадувала: *«У мене на той час вже пройшла межа страху і мені було по барабану. Вже з ними і огризалися, і намагалась довести свою правоту. Було таке, що години дві я сперечалась з одним офіцером. Він намагався мене переубедити, які вони праві. Я йому доводила свою правоту. Він тут кричав, що ми прийшли вас звільняти від бендеровців. Я в нього запитую: «А ти бачив в нас тут бандер?» Відповідає: «Ні, не бачив, бачив тих, хто перед вами були». А ми так живемо на трасі на Олександрівку і в них тут передова була, і хати всі порожні були, і в них кацапи позаселялись. Там таке творилось, що капець. Стріляли. Могли просто проходити мимо і стріляти над хатою. В сусідкіну хату стріляли. В неї бетонний паркан і вони по плитах стріляли. Таке страшне творилось. Морадерили. Ходили, зривали замки, витягували з хат все, що їм треба.*

Намагались з ними споритися, ругалися. Страх пройшов, була просто ненависть».

Гідність і внутрішній спротив мали ще одну важливу грань — це була колективна пам'ять. Для селян правобережної Херсонщини окупація 2022 р. була черговим викликом в історії, яку вони вже знали — боротьба за землю, за національні цінності, за культурну самобутність. Вони пам'ятали спільноти, які пережили воєнні часи, Голодомори, репресії і цей досвід гарантував їхню стійкість. У часи нової окупації вони стали носіями історичної пам'яті, що пройшла крізь десятиліття.

У цих умовах колабораціонізм став важким випробуванням для сільських громад. Співпраця з окупаційними режимами в умовах війни може мати різні мотивації: від простого бажання вижити — до прагнення отримувати особисті вигоди. Для селян, які жили на Херсонщині, де війна мала особливі геополітичні та культурні контексти, і ця проблема стала дуже складною.

Нерідко в селах люди добровільно йшли на співпрацю з окупантами та видавали проукраїнські налаштованих мешканців, учасників АТО, працювали в окупаційних адміністраціях тощо.

З іншого боку, окупанти активно маніпулювали цією ситуацією і використовували економічний і психологічний тиск на місцевих жителів. Вони намагались знаходити слабкі місця в сільській громаді й підкуповували окремих осіб обіцянками забезпечити добробут, заробити багато грошей або змушували до співпраці погрозами.

¹² Безпалова Наталя Василівна, 1969 р. народження, мешканка села Станіслав. Інтерв'ю записане 21 квітня 2024 р.

Проте, незважаючи на ці маніпуляції, колабораціонізм не був масовим явищем на селі, оскільки для багатьох людей співпраця з окупантами ставала моральною зрадою своїм родичам, сусідам і своєму народу.

Ті, хто пішов на співпрацю з окупаційною владою, потрапляли в соціальну ізоляцію та відчуження у своїх громадах. Колабораціоністи ставали «чужими» в очах своїх односельців. Цей соціальний осуд був однією з форм морального спротиву від громади, яка не могла пробачити тих, хто перейшов на бік ворога. Так, наприклад, Сливкіна Наталя¹³ згадувала: *«Заїхав БТР на нашу вулицю і проїхав мимо. Потім заїзжає другий БТР. Доїзжає до того двору, де я була, а потім вертається назад, а я стою і дивлюся так, щоб мене було не сильно видно, і вони розмовляють із моїми сусідами через дорогу. Потім він їде до нас і стає коло нашого двору, де я була. Злазе звідти хлопець і їде у двір перевіряти документи. Ми їм дали паспорта. Я не знаю, як він віддав мені паспорт, як він мені його не порвав. А я, як побачила, що вони балакають з моїми сусідами і повернулася пішла назад в хату, а виявляється вони були ще в мене у дворі, винесли мені в хаті двері. Позабирали те, що їм треба було. Виходить так, що мої сусіди мене ж і здали. Я просто не знаю, як я залишилась жива після цього».*

Це була глибока моральна криза, з якою багато хто не міг впоратися навіть після закінчення окупації. Після звільнення території колабораціоністи зазнали соціального відчуження, що призвело до багатьох конфліктів у селі. У громадах гостро постало питання справедливості й покарання за дії під час окупації, що має бути здійснено правоохоронними органами.

У деяких селах формувались партизанські групи, що вдавались до збройного спротиву. Хоча вони не були чисельними, але все ж таки здійснювали атаки на колаборантів і окупантів, намагаючись таким чином підірвати окупаційну систему зсередини. Наприклад, мешканець села Чорнобаївка Михайло Василенко¹⁴ згадував деякі епізоди так: *«Ще був випадок, коли біля мого будинку підірвали місцевого колаборанта, він був головою села. Я пам'ятаю, це було зранку і був вибух; підклали вибухівку під самий паркан і, коли проїжджав колаборант, підірвали його машину. Він сам, здається, не дуже сильно постраждав, але потім до нас приходив прокурор з Крима і записував у мамі, що там відбулося: чи щось бачили, чи щось чули. У мене був однокласник, який допомагав супротиву, і до нього приходили. Він потрапив у так звану в'язницю».*

Це була активна діяльність, яка вимагала значних ресурсів і вказувала на внутрішню готовність народу до боротьби за свою свободу навіть в умовах, коли це було небезпечно.

Було багато прикладів індивідуального героїзму селян, що проявлялося у відмові від співпраці з окупантами, переховуванні партизан та учасників АТО, підтримці українських військових і передачі даних про розташування окупаційної техніки і живої сили.

Наприклад, Олексій Білецький¹⁵, станом на 2022 р. координатор і волонтер, розповідав у інтерв'ю, що багато селян мали щирі наміри допомогти у боротьбі з окупантами: *«Головна суть — це була координація по області. І коли проходили колони ворога, виявляється дуже багато херсонців, з ким ми спілкувалися і працювали, виявилось, що вони родом з різних сіл, хоча до цього мова ніколи не заходила, бо я і не знав, з яких сіл ці люди, і те павутиння зв'язків вибудовували постійний телеграф телефонний. Коли з'являлося потрібне питання, треба знайти отаку зелену штуку, то одразу все це розсилалося і родичі, і знайомі шукали по різних селах, де це можна знайти і як це все виглядає. Все це впиралося в, по-перше, незнання українських людей в military-техніці, тому що нас особливо ніхто не навчав, як воно має виглядати. Ми знаємо з дитинства, що є машинка, а є танк, а якась жіночка пропрацювавши все життя або в селі, або, навіть, в місті, вона і не знала чим відрізняється БТР від якоїсь іншої десантної машини або що таке БУК, і ми отримували ці питання: «А що це?», «А куди це?» або «Я бачила зелену машинку з гарматою і вона поїхала за поле». За яке поле? Яка зелена машина? Ну і друге питання — місцеві дуже хотіли допомогти, передавали нам інформацію, але дуже безпорадно і непотрібно, тому що вона в собі не містила жодної конкретної інформації. Вони*

13 Сливкіна Наталя Валеріївна, 1980 р. народження. Інтерв'ю записане 16 березня 2024 р.

14 Василенко Михайло Іванович, 2003 р. народження. Мешканець с. Чорнобаївка. Інтерв'ю записане 19 лютого 2024 р.

15 Білецький Олексій Сергійович, 1989 р. народження, м. Херсон. Інтерв'ю записане 15 березня 2024 р.

не зафіксували конкретно де це було, скільки було, коли було і що саме. Виходило, ми іноді отримували дуже емоційні розповіді і зі сльозами на очах, що вони бачили цілу зграю зелених машин, які поїхали за хату баби Маши. І от яка баба Маши? Яка зграя машин? І потроху все це вимальовувалось в певні алгоритми і в певну структуру. Ми надавали людям майже google-форми, текстові такі питання з чотирма позиціями заповнити і бажано із геолокацією».

Здебільшого, у селах правобережжя Херсонщини форми спротиву значною мірою ґрунтувались на повсякденній діяльності, що передбачала відмову від відкритого конфлікту, але проявлялась через усвідомлене ігнорування та саботаж наказів окупаційної влади. Для багатьох селян тихий спротив був єдиним способом зберегти власну гідність.

Висновки

Таким чином, життя селянства правобережної Херсонщини в умовах тимчасової окупації 2022 р. є прикладом глибокої стійкості та історичної спадкоємності спротиву. Здатність людей адаптуватися, зберігати традиції та підтримувати одне одного свідчить про силу колективної ідентичності та важливість внутрішньої свободи. Цей досвід заслуговує на подальше вивчення та осмислення в контексті сучасної української історії. Селяни активно використовували економічні механізми, що зберігали їхню незалежність і дозволяли їм продовжувати своє існування без втрати ідентичності та здатності самостійно себе забезпечувати. Незважаючи на тиск з боку окупантів, селяни зберігали українську мову, традиції та обряди. Це стало формою культурного і духовного спротиву, що підкреслює важливість ідентичності та самосвідомості в умовах зовнішньої агресії.

References:

1. Boikov, O. & Boikova, Ye. (2024). Chynnyky formuvannia obrazu rosiiskoi okupatsii u svidomosti naselennia Khersonshchyny u 2022 r. [Factors Shaping the Perception of Russian Occupation in the Consciousness of the Population of Kherson Region in 2022] *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky) [Southern Archive (Historical Sciences)]*, 46, 5–13. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-1> [in Ukrainian]
2. Vodotyka, S. (2022). Misto, yake ne boialosia: Kherson u pershi misiatsi rosiiskoi okupatsii. [The City That Was Not Afraid: Kherson in the First Months of the Russian Occupation]. *Ukraina moderna [Ukraina Moderna]*. 2022. URL: https://uamoderna.com/md/xerson-u-pershi-misyaczii-rosijskoi-okupaczii?fbclid=IwAR3OkpuqVOluy7BoH_7zqkkRq0r86wRgdg9NZBnrxEjzegW9ND9hVsSIng (data zvernennia: 15.03.2023). [in Ukrainian]
3. Menshov, O. (2023). Foks ta okupatsiia. Shchodennyk khersontsia. [Fox and the Occupation. A Kherson Resident's Diary] Kyiv: Vydavnycha hrupa K. M. — Buks. [in Ukrainian]
4. Mykhailenko, H. (2024). Rekonstruktsiia pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii v Ukrainu kriz pryzmu usnoi istorii na prykladi m. Kherson. [Reconstruction of the Beginning of Russia's Full-Scale Invasion of Ukraine through the Lens of Oral History on the Example of the City of Kherson]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky) [Southern Archive (Historical Sciences)]*, 46, 45–51. Doi: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-5> [in Ukrainian]
5. Synii, V. (2024). Liudyna u yakoi vkraly dim: Borotba za svobodu. [A Person Whose Home Was Stolen: The Struggle for Freedom]. Kyiv. [in Ukrainian]
6. Cheremisin, O. (2023). Litopys tsyvilnoho sprotyvu Khersona u vymirakh povnomasshtabnoi ahresii rosii proty Ukrainy u 2022 r. [Chronicle of Civil Resistance in Kherson in the Context of Russia's Full-Scale Aggression Against Ukraine in 2022]. Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian]
7. Mykhailenko, H. & Cheremisin, O. (2023). Kherson 2022: z Ukrainoiu v sertsii. [Kherson 2022: With Ukraine in the Heart.]. Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian]
8. *Khersonski esei: zhyty, shchob peremahaty. [Kherson Essays: To Live to Win]* (2023). Kherson — Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 26.05.2025

Схвалено до друку / Accepted:

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

УДК 94:63-051:(477) «194/196»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Nikiliev>

Oleksandr Nikiliev

Doctor of Historical Sciences, Professor, The Oles` Honchar Dnipros`k national university, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>

e-mail: O_Nikiliev@i.ua

Bibliographic Description of the Article: Nikiliev, O. (2025). World War II in the post-war fate of its participants and contemporary people (using the example of agricultural workers). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 24–31. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Nikiliev>

WORLD WAR II IN THE POST-WAR FATE OF ITS PARTICIPANTS AND CONTEMPORARY PEOPLE (USING THE EXAMPLE OF AGRICULTURAL WORKERS)

Abstract. *The purpose of the research is to investigate, using the example of agricultural workers, the impact of the war and captivity in German imprisonment on their subsequent professional lives and future destinies.*

Scientific novelty. *To show that when nominating for managerial and administrative positions of any level in the managerial or material sphere of the industry, it was mandatory to take into account this fact of their biography and that of their closest relatives. It was found that this was the main argument for removing them from a managerial position or not appointing them to it. The position of law enforcement agencies towards such people is revealed. It is found that the specified fact of their biography was considered by the institution as an additional factor for their criminal actions. The position towards this category of employees of party structures of the republic at the regional and district levels and the ministries of agriculture of Ukraine and the USSR is investigated. Its identity is proven. It was revealed that: 1) at the local level there was such a feature as the intertwining of state policy with the consolidation of personal relationships. 2) in the mid — 1950s. the actions of local party leaders acquired such a scale that they negatively affected the course initiated by the leader of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) M. Khrushchev to strengthen the cadres of collective farm heads with agricultural specialists.*

The situation was also studied in areas related to the training of personnel for the village. Both in teaching and student groups. The relevant authorities identified such people and the institution got rid of them. The situation with the acquisition of education by village children was considered. It was shown that due to significant losses of the male population of the village, significant masses of families were incomplete and a lot of children were forced to leave school and go to work. It is emphasized that the rural youth of the post-war period, in their majority, remained largely uneducated. It is emphasized that the majority of those whose childhood and youth fell on the period of wars, were unable to realize their educational potential and were forced to limit themselves to the sphere of physical labor.

Conclusions *The war did not cease to influence the fate of those who were forcibly in the occupied territory or were forcibly taken out for forced labor even after it ended. Even in such a sphere as agriculture, there was a prejudiced attitude on the part of state, economic, law enforcement and party structures towards people who, precisely because of the fault of the authorities, ended up in German occupation, captivity, and forced labor. It manifested itself in discrimination against them in the creative, professional, moral and psychological terms, and political persecution. The authorities in every possible way limited their opportunities for education and professional growth. In the village itself, exploiting its economic and human potential, it limited the opportunities of the bulk of an entire generation of rural children to acquire a proper education, preserving the low educational level of the village for decades, and thereby reducing their choice only to the range of working specialties in collective farm production and industrial enterprises in cities.*

Keywords: *repatriation, agrarian sphere, discrimination, punitive and repressive policy, «children of war», personnel policy.*

Олександр Нікілев

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>

e-mail: O_Nikilev@i.ua

Бібліографічний опис статті: Нікілев О. Друга світова війна у повоєнній долі її учасників і сучасників (на прикладі працівників аграрної сфери). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 24–31. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Nikilev>

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ПОВОЄННІЙ ДОЛІ ЇЇ УЧАСНИКІВ І СУЧАСНИКІВ (НА ПРИКЛАДІ ПРАЦІВНИКІВ АГРАРНОЇ СФЕРИ)

Анотація. *Мета* дослідження — на прикладі працівників аграрної сфери дослідити впливи війни та перебування у німецькій неволі на їхнє подальше виробниче життя та подальшу долю.

Наукова новизна. Показано, що при висуненні на керівні та управлінські посади будь-якого рівня в управлінській чи матеріальній сфері обов'язковим було враховування біографії особи та її найближчих родичів. Виявлено, що це було головним аргументом для зняття з керівної посади або не призначення на неї. Розкрито позицію правоохоронних органів щодо таких осіб. З'ясовано, що зазначений факт їхньої біографії інституцією розглядався додатковим чинником для здійснення ними кримінальних дій. Досліджено позицію щодо такої категорії працівників партійних структур республіки обласного і районного рівнів та міністерств сільського господарства України і СРСР. Доведено її ідентичність. Виявлено, що: 1) на місцевому рівні існувала така особливість, як переплетення державної політики зі зведенням особистих рахунків; 2) у середині 1950-х рр. дії місцевих партійних керівників набули таких масштабів, що негативно позначалися на ініційованому М. Хрущовим курсі зміцнення кадрів голів колгоспів спеціалістами сільського господарства республіки.

Досліджено ситуацію і у сферах, пов'язаних із підготовкою кадрів для села як у викладацьких, так і у студентських колективах. Відповідні органи виявляли таких людей і заклад позбувався їх. Розглянуто обставини набуття освіти сільськими дітьми. Показано, що через значні втрати чоловічого населення села, значні маси сімей були неповними і багато дітей змушені були полишати навчання та йти працювати. Підкреслено, що в основній своїй масі сільська молодь повоєнного часу залишилася малоосвіченою. Розкрито, що більшість тих, чий дитинство та юність припали на період війни, не змогли реалізувати свій освітній потенціал і змушені були обмежитися сферою фізичної праці.

Висновки. Війна і після її закінчення не переставала впливати на долю тих, хто вимушено перебував на окупованій території чи був насильно вивезений на примусові роботи. Навіть у такій сфері, як сільське господарство з боку державних, господарських, силових та партійних структур мало місце упереджене ставлення щодо людей, які з вини влади опинилися в німецькій окупації, полоні, на примусових роботах. Воно проявлялося у їх творчій, професійній, морально-психологічній дискримінації, політичному переслідуванні. Влада всіляко обмежувала можливості для набуття ними освіти, професійного зростання. На селі, експлуатуючи його економічний і людський потенціал, обмежила можливості основної маси цілого покоління сільських дітей в набутті ними належної освіти, на десятиліття законсервувавши низький освітній рівень села, звівши їх вибір лише до кола робітничих спеціальностей у колгоспному виробництві та на промислових підприємствах міст.

Ключові слова: репатріація, аграрна сфера, дискримінація, карально-репресивна політика, «діти війни», кадрова політика.

Постановка проблеми

Незважаючи на значну історіографію німецько-радянської війни, залишається чимало проблем, які є недостатньо вивченими. До них належить і така, як повоєнна доля населення, що залишалося на окупованій території або перебувало у ворожому полоні. Так, Р. Немец та Н. Яценко зосередили свою увагу на дослідженні долі молоді південних областей України, вивезеної на підневільні роботи до Німеччини, після її повернення додому та на процесі перевірки її лояльності з боку каральних органів¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітленню повернення з примусово забраних до Німеччини робітників на батьківщину, присвячене дослідження О. Янковської². «Включення» наших співвітчизників після повернення з полону до нормального життя і ставлення до них спецорганів вивчав

1 Немец Р., Яценко Н. К вопросу об истории угона в Германию 1941–1943 гг. Спадщина. Дніпро: Арт-Прес 1999. С. 164–175.

2 Янковська О. До питання про долю українських репатріантів Великої вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2005. Вип. 9 (3). С. 206–212.

В. Ткаченко³. Т. Пастушенко⁴ проаналізувала процес повоєнної ресоціалізації громадян України. А. Андреев⁵ і О. Буцько⁶ дослідили загальну структуру та діяльність репатріаційних органів в Україні, розглянули форми і методи роботи силових органів з репатрійованими українськими громадянами та умови їх перебування у спеціально створених для цього фільтраційних таборах та приймально-розподільчих пунктів. Дослідження вітчизняних науковців зосереджені передусім на аналізі ресоціалізації українських громадян, що повернулися з полону, та примусових робіт. Поза увагою дослідників залишилися професійний складник: проблема впливу перебування у полоні, окупації та на примусових роботах на виробничу кар'єру і подальшу професійну діяльність такої категорії людей.

Мета статті

Мета — на прикладі працівників аграрної сфери дослідити впливи війни та перебування у німецькій неволі на їхнє подальше виробниче життя та подальшу долю.

Виклад основного матеріалу

Незважаючи на те, що Друга світова війна закінчилася у вересні 1945 р., її відлуння багато учасників та сучасників тих подій продовжували відчувати тією чи іншою мірою на собі впродовж багатьох повоєнних років. До того ж у найважливішій для людини сфері — професійній. Стосувалося це навіть такої мирної та мало пов'язаної з політикою чи ідеологією сферою, як сільське господарство.

Селянство було складовою частиною радянського суспільства, тож на нього поширювалися всі ідеологічні та політико-господарські заходи, запроваджувані керівництвом держави. Післявоєнні політичні кампанії, що перманентно розгорталися в країні, не обходили стороною і його. Надто у такому важливому для партійно-державного керівництва країни питанні, як кадрове. При висуненні кандидата на ту чи іншу керівну посаду у повоєнний період, поряд з іншими, традиційними вже питаннями автобіографії, як політичні погляди чи партійна належність, притягнення до кримінальної відповідальності кандидата на посаду чи його рідних, — додалося ще одне — перебування на окупованій території чи у ворожому полоні його і його найближчих родичів. Важливим аспектом формування керівної ланки виробничої сфери сільського господарства, як і будь-якої іншої галузі народного господарства чи культури, з точки зору державних органів влади вважався статус кандидата на посаду керівника під час війни та його ідеологічна позиція. Навіть натяк на перебування на захопленій ворогом території або у полоні був приводом для не обрання на посаду голови колгоспу, або зняття з посади керівника тієї чи іншої ланки управлінської вертикалі галузі. Такі підходи не були продуктивними. Оскільки під цю категорію потрапляла значна більшість дорослого населення республіки і абсолютна більшість — сільського. Водночас не бралися до уваги обставини, за яких людина опинилася у полоні чи на окупованій території. Враховуючи, що значна частина України впродовж лише декількох місяців була окупована, а більшість її населення, зокрема й сільського, не встигла евакуюватися і продовжувала здійснювати свої виробничі функції в умовах окупації, адже незмінною з радянських часів залишилися система управління сільськогосподарським виробництвом. За окупації існували і виконували свої функції районні землеуправління, колгоспи, радгоспи, МТС, млини, олійниці, елеватори, різні заготівельні організації. У цих структурах працювали багато з тих, хто працював за советської влади.

Факт біографії автоматично був додатковим фактором для підозр і звинувачення у нелояльності до своєї країни і спонукаючим, на думку правоохоронців, чинником щодо здійснення протиправних кроків такими людьми. Так, в одній з доповідних записок міністра

3 Ткаченко В. Становище оstarбайтерів в Німеччині. Спaдщина. Дніпро: Арт-Прес 1999. С. 175–188.

4 Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2005. Вип. 9 (3) С. 123–136.

5 Андреев А. Методи і форми ідеологічної та агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації «переміщених осіб» на території України у 1945 році. *Гілея*. 20. Вип. 72. С. 147–154.

6 Буцько В. «Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946. *Сторінки воєнної історії України*. 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 206–212.

юстиції України на ім'я М. Хрущова йшлося: «...аналіз причин скоєних злочинів (головами колгоспів — О. Н.) дає підстави дійти висновку, що на місцях не завжди достатньо серйозно підходять до підбору кадрів голів колгоспів, внаслідок чого, у ряді випадків ... обираються люди з темним минулим..., що знаходилися у Німеччині⁷. ... З числа засуджених у Житомирській області голів колгоспів, один був бригадиром у громадському господарстві (назва радгоспів за часів німецької окупації — О. Н.), 2 — в полоні в Німеччині. З 15 засуджених голів колгоспів по Одеській області — 6 були на окупованій території, в т. ч — 2 в полоні в Німеччині»⁸.

Перебування кандидата на керівну посаду в сільськогосподарських управлінських структурах на окупованій території було фактором, що впливав на просування по службі, а то й взагалі припиняв їхню посадову діяльність. Так, у другій половині 1940-х рр. керівництво Міністерства сільського господарства СРСР проводило політику позбуття осіб, що побували у полоні або на окупованій території. В умовах перманентних замін, що мали місце в районних і обласних управліннях сільського господарства, в керівництві машино-тракторних станцій (а вони були складником структури державного обслуговування колгоспів), такі особи розглядалися як неблагонадійні, як такі, що підлягають заміні на своїх посадах. У звітах безпосередньо заявлялося, що такі люди не викликають політичної довіри (під таким терміном розумілося багато що — О. Н.), і пропонувалося їх звільнення.

З системи управління сільськогосподарською галуззю виключалися люди, які під час окупації працювали в керівних і управлінських сільськогосподарських структурах окупаційної влади, які у незмінному вигляді дісталися їй від совєтської після поспішного полишення совітами території України. Так, в Ізмаїльській області секретар обкому партії у своєму звіті про роботу з кадрами земорганів за 1949 р. на ім'я тодішнього секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова (перебував на цій посаді після М. Хрущова з грудня 1949 р. по червень 1953 р. — О. Н.) писав про необхідність заміни в апараті обласного управління та районних відділень сільського господарства осіб, що «скомпрометували себе у період німецької окупації», а це головний агроном ОУСГ, агрономи райзо (назва районного відділення сільського господарства у довоєнний і повоєнний періоди — О. Н.) і МТС, що працювали на цих посадах під час окупації⁹. У 1951 р. керівництво управління керівних кадрів МСГ УРСР рекомендувало замінити з політичних мотивів трьох начальників, дев'ять головних і старших спеціалістів обласних управлінь сільського господарства, трьох начальників, трьох головних агрономів, десятих землевпорядників та старших землемірів районних відділів сільського господарства¹⁰, двох директорів та двох старших агрономів МТС¹¹.

Аналогічну лінію провадило і Міністерство сільського господарства СРСР. У питаннях, що безпосередньо перебували в його компетенції, зокрема, затвердження керівних кадрів обласних органів сільського господарства, що подавалися республіканськими сільськогосподарськими міністерствами, воно відхиляло кандидатури щодо яких був хоч якийсь натяк на зв'язок їх з окупацією. У такий спосіб міністерство визначало орієнтир всім своїм структурам. Так, у 1949 р. було відхилено кандидатуру Г. Різника, представленого Мінсільгоспом України для затвердження на посаді начальника Сталінської (нині — Донецької) обласної інспекції з якості насіння. Мотивація — він з 1941 по 1943 рр. «працював у німців, декілька разів викликався до гестапо»¹². Не було взято до уваги те, що чоловік 1943 р. перебрався зі Сталінської області до Курської, перейшов там лінію фронту і вступив до лав Червоної Армії, де перебував до 1946 р. Більше того, його переміщення ближче до лінії фронту та перетин її викликали підозру у керівництва управління керівних кадрів

7 Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГОУ). Ф. І. Оп. 23. Спр. 5732. арк.404

8 Там само. Арк. 405

9 ЦДАГОУ. Ф. І. Оп.23. Спр. 5080. арк. 32–33

10 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 27. Оп. 19. Спр. 4237. арк.61

11 Там само. Арк. 64–67.

12 Російський державний архів економіки (далі — РДАЕ). Ф. 7486. Оп.17. Спр. 2197. Арк.1.

міністерства. Для більшої аргументації свого негативного рішення воно навело дані, що три сестри останнього також перебували на окупованій території¹³.

Ще одну кандидатуру на керівну посаду в обласних структурах — заступника начальника Одеського обласного управління сільського господарства з кадрів міністерство відхилило під аналогічним приводом. Хоча людина не була в окупації взагалі. Проте йому було поставлено в «мінус» те, що його найближчі родичі: дві сестри, дружина і мати, — перебували на окупованій території. Додатково було поставлено у провину й те, що дві сестри і брат тещі на той час проживали у Румунії, до якої під час війн по сімейним обставинами змушені були переїхати з губернаторства Трансїстрія, яке було її частиною¹⁴.

Більше того, якщо людина якимось чином не попадала у сито відсіву 1940-х — першої половини 1950-х рр., то у наступний період цей факт її біографії був серйозним негативом в її характеристиці як фахівця і людини, що часто слугував безвідмовним аргументом для зняття з посади або не призначення на неї. Яскравим прикладом є справа зі звільненням з посади у 1958 р. старшого зоотехніка радгоспу «Пролетар Харківщини» М. Зоділка, ініційована інструктором РК (районний комітет — О. Н.) КПУ Харківської області, який до цього працював партторгом радгоспу, тож добре знав біографію цього працівника. Він організував листи до ЦК КПУ на ім'я першого секретаря О. Кириченка, та до ЦК КПРС на ім'я першого секретаря ЦК М. Хрущова і домігся зняття людини, яка сумлінно і вміло виконувала свої посадові функції, ставлячи тому у провину, що під час німецької окупації він працював директором заготівельного пункту¹⁵. Чимало людей, що працювали за часів окупації у сільгоспструктурах і продовжували там роботу і після звільнення, все наступне життя жили у тривозі, що їм це пригадають і прийдуть заарештовувати¹⁶.

Упередженість щодо осіб, які мали нещастя опинитися в полоні, на підневільних роботах, в окупації мала місце не лише у структурах сільськогосподарського профілю союзного та республіканського рівнів, але також — місцевого. Тут до політико-ідеологічного фактору додавався ще й особистісний: заздрість, помста, зведення рахунків тощо. Цю серйозно впливало на кадрову ситуацію. З особливою надмірністю це виявилось у кампанії другої половини 1950-х рр. з висування спеціалістів сільського господарства, що працювали у районних та обласних управлінських сільськогосподарських структурах, на посади керівників колгоспів. Тут політика на місцях щодо осіб-керівників господарств увійшла у суперечність з проголошеним у другій половині 1950-х рр. М. Хрущовим курсом на зміцнення кадрів голів колгоспів спеціалістами сільського господарства. По суті вона нагадувала саботаж проголошених державній політиці. Цю ситуацію виявили представники ЦК КП(б)У, що перевіряли виконання на місцях прийнятих центром рішень. У довідці сільгоспвідділу ЦК КПУ, що готувалася до доповіді про виконання кампанії зі зміцнення керівної ланки господарств спеціалістами сільського господарства, зазначалося, що незважаючи на те, що, на чолі багатьох колгоспів республіки стоять слабкі, малоосвічені й малодосвідчені керівники, партійні й радянські обласні органи «намагаються позбутися знайомих та маючих великий досвід практичної роботи голів колгоспів, але перебувавших у полоні або на окупованій території пзв відсутності на них компрометуючих матеріалів»¹⁷. Секретар Броварського РК Київської області, наприклад, пояснюючи причини неуспішної роботи з висування фахівців сільгоспорганів на посади голів колгоспів в очолюваному ним районі виправдовував це тим, що «спеціалісти в основному безпартійні, до того ж під час німецької окупації перебували на окупованій території»¹⁸.

У такому контексті типовим є приклад з агрономом Валківського районного відділу сільського господарства Харківської області Д. Власенком, спеціалістом з вищою освітою.

13 РДАЕ. Ф. 7486, Оп.17, Спр. 2197. Ак. 2

14 Там само. Арк. 3.

15 ЦДАГОУ. Ф. І. Оп. 30. Спр. 3319. Арк. 39–40.

16 Особистий архів автора. Спогади. Боженко Домініки Єлисеївни.

17 ЦДАГОУ. Ф.І. Оп. 30. Спр. 244І. Арк. 56–57.

18 Там само. Арк. 59.

Через поранення в одному з боїв, він опинився в полоні, з якого через місяць втік. Рік, як і більшість українських чоловіків, що з різних причин не змогли відступити разом з радянськими військами, він перебував удома. З приходом Червоної Армії знову пішов на фронт, отримав офіцерське звання, за успішне виконання бойових завдань відзначений командуванням різного роду нагородами. Тобто, людина пройшла серйозні випробування, з честю вийшла з них, продемонструвала високі морально-вольові якості, гідно була оцінена державою, їй було доручено керувати людьми у бойових умовах. За умов кадрового дефіциту післявоєнних років така особа мала всі підстави для того, аби очолити трудовий коректив. Проте на обласному рівні його було визнано не гідним стати на чолі колективного господарства. Як зазначалося в одній з доповідних сільгоспвідділу ЦК КПУ, складеній у жовтні 1954 р. за результатами чергової перевірки діяльності місцевих органів влади з формування керівної ланки колгоспних кадрів, на його особистій справі, що була в обкомі партії, великим літерами було написано: «Відхилити, був у полоні та на окупованій території»¹⁹.

Ці ж мотиви були домінуючими й на районному рівні при відборі осіб, котрих направляли на навчання для отримання потрібних для колгоспів спеціальностей: агронома, зоотехніка, ветеринара, механіка або — на підвищення кваліфікації для того, щоб потім очолити господарство. Так, наприклад, у Васильківському районі Київської області райком партії відхилив кандидатури цілої групи колгоспників, які мали бажання і необхідні освітні дані поїхати на навчання на курси агрономів через те, що вони були у полоні, з резолюцією в їх особових справах: «Відхилити. Був у полоні»²⁰.

Така ситуація мала місце у всіх областях. Про це свідчать тексти відповідей обкомів на запит ЦК КПУ про те, чи мали місце у них випадки не висунення або зняття з посад голів колгоспів, що перебували під час війни на окупованій території. Так, Київський обласний комітет відповів, що «випадки зняття з роботи передових голів колгоспів не малося (тут і далі виділено нами — О. Н.)», Кам'янець-Подільський обком писав що «звільнення досвідчених голів колгоспів тільки з причин перебування на окупованій території не було»²¹.

Аналіз анкетних даних працівників апарату Міністерства сільського господарства України на початок 1950-х рр. не виявив у їх складі осіб, які б мали аналогічні факти біографії. Тож, можна зробити висновок, що вже на етапі прийому на роботу мав місце певний відбір працівників на посади в установі за критерієм «чи був у полоні — таборі — окупації». Це свідчило про те, що це була не ініціатива місцевих органів влади або її окремих керівників чи керівників відомства, а централізована, продумана і цілеспрямована політика держави.

Не менш складна ситуація мала місце і у сферах, пов'язаних із підготовкою кадрів для села. Насамперед у закладах вищої освіти: як у викладацьких, так і у студентських колективах. Відповідні органи виявляли таких людей і при першій ліпшій нагоді заклад позбувався їх з відповідним формулюванням. Так у звіті Харківського зоотехнічного інституту за 1952 р. містився список працівників інституту, що перебували на окупованій території або у полоні, коротка інформація про їх долю на момент складання звіту. Список складався з 30 осіб, з яких 28 — перебували на окупованій території, а двоє — у полоні. Там же зазначалося, що на вересень 1952 р. 27 з них уже звільнено з роботи. «Лише троє працюють поки що»²². Причина — один з них професор, доктор наук, під час окупації не працював ніде, двоє інших — кандидати наук, доценти, з яких один працював на заводі, а про іншого не має даних. Однак було відомо, що ці двоє під час революції служили у білій армії, були техніками з ремонту залізничних колій у ранзі рядових. До того ж один лише місяць працював на цій посаді²³. Тобто, все свідчило про те, що хоч у «відповідних органів» стосовно періоду 1941–1943 рр. на цих людей нічого не було, проте була додаткова і досить

19 ЦДАГОУ. Ф. І. Оп. 30. Спр. 2448. Арк. 58.

20 Там само. Спр. 244І. Арк. 58.

21 Там само. Арк. 41.

22 РДАЕ. Ф.7486, Оп.17. Спр.2197. Арк.132

23 Там само. Арк.133.

предметна інформація про їхнє минуле, яку в разі необхідності можна застосувати, вирішуючи їхню подальшу долю.

Аналогічна ситуація була і з майбутніми спеціалістами сільського господарства — зі студентами. Заклади вищої освіти завжди були у полі зору «відповідних органів». Найбільшою мірою це відчували заклади вищої освіти західного регіону України. Навчальні заклади сільськогосподарського профілю советською владою були відкриті лише у Львові: сільськогосподарський та зоотехнічний інститути. Там майбутні фахівці сільського господарства відчували тиск і увагу з боку відповідних спецслужб, партійних органів та й самого керівництва інститутів. Їх оцінювали крізь призму військово-політичних подій війни. Студенти, в біографії яких містилися факти, які не «узгоджувалися» з політикою радянської влади, розглядалися як неблагонадійні, з антирадянськими поглядами, як такі, що «прокралися» до інститутів, виявлялися спецорганами, адміністрацією, громадськими організаціями і виключалися з закладів вищої освіти. Так, у Львівському зоотехнічному інституті у 1954 р. було виключено студента V курсу Н. Головню за те, що він «у період окупації залишався у Львові, підтримував контакти з митрополитом А. Шептицьким, виявляв аполітичність»; студента IV курсу М. Крета як сина «репресованого за антирадянську діяльність»; студента I курсу М. Малкуна за те, що «він вступив у дивізію «СС Галичина»; студента III курсу І. Гриніва за те, що він «приховав факт арешту батька у 1940 р. за антирадянську діяльність»²⁴.

Війна серйозно позначилася і на долі іншої категорії людей села — сільських дітях. За 1941–1945 рр. значний їх відсоток втратив батьків і проживали вони у так званих неповних сім'ях, де одна мама мусила нести важку долю голови родини та годувальниці. Влада не допомагала таким сім'ям. Весь тягар утримання лежав на жінках. Чимало таких сільських сімей були багатодітні: мали по троє і більше дітей. Відповідно їх матеріальні умови були вкрай складними. Постійним був дефіцит продуктів харчування, взуття та одягу. Багато сімей, де було менше дітей, також відчували матеріальні труднощі. Через такі реалії повоєнного життя села багато дітей змушені були полишати навчання та йти працювати. Зважаючи на це, сільська молодь в основній своїй масі залишалася малоосвіченою, закінчивши лише початкову школу чи у кращому разі отримавши неповну — семирічну освіту, полишала навчання і поповнювала контингент працівників колгоспів або промислових підприємств міст. Лише небагатьом, в основному з повних сімей, вдавалося отримати повну середню освіту та продовжити навчання у технікумах та інститутах і набути відповідну професію. Однак таких було не більше, ніж по одному-двох учнів на клас²⁵. У результаті більшість людей, чиє дитинство та юність припали на період війни, не змогли реалізувати свій освітній потенціал і змушені були обмежитися сферою фізичної праці. Проте довгий час у своїх автобіографіях вимушено заповнювали графу про перебування на окупованій території з позитивною відповіддю.

Висновки

Таким чином, навіть після закінчення війни продовжувала впливати на долю тих, хто у той чи інший спосіб мав до неї відношення: або безпосередньо брав у ній участь, або вимушено перебував на окупованій території чи насильно вивезений на примусові роботи. На прикладі працівників керівних і технологічних ланок аграрного виробництва видно, що навіть у такій сфері, як сільське господарство з боку керівних державних, господарських та партійних структур мало місце упереджене ставлення щодо людей, які з вини більшовицької влади опинилися в німецькій окупації, змушені були пережити всі її складнощі морального, матеріального, гуманітарного характеру, пройшли жах полону, нацистських концтаборів, примусових робіт. Воно проявлялося у їх творчій, професійній, побутовій, морально-психологічній дискримінації, політичному переслідуванні. Влада всіляко обмежувала можливості для набуття ними освіти, професійного зростання, посадового просування. На селі

24 РДАЕ. Ф. 7486. Оп. I. Спр.2425. Арк.67–69.

25 Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

вона, експлуатуючи його економічний і людський потенціал, обмежила можливості основної маси цілого покоління сільських дітей у навчанні, в набутті ними належного рівня освіти, на десятиліття законсервувавши низький освітній рівень села, звівши їх вибір лише до кола робітничих спеціальностей у колгоспному виробництві та на промислових підприємствах міст. Тож в сучасних умовах сучасної російсько-української війни, важливо вкрай обачно підходити до вирішення долі людей, що опинилися в умовах, схожих з ситуацією 80-річної давнини.

References:

1. Andreev, A. (2013). Metody i formy ideolohichnoi ta ahitatsiino-propahandystskoi diialnosti radianskykh orhaniv repatriatsii «peremishchenykh osib» na terytorii Ukrainy u 1945 rotsi. [Methods and forms of ideological and agitational-propaganda activities of the Soviet bodies of repatriation of «displaced persons» on the territory of Ukraine in 1945. *Gileya*. [Gileya]. 20. 72. 147–154. [in Ukrainian].
2. Butsko, V. (2005). Stvorennia i diialnist radianskykh orhaniv repatriatsii 1944–1946. [Creation and activities of Soviet repatriation bodies 1944–1946. *Storinky voiennoi istorii Ukrain*. [Pages of the military history of Ukraine], 9, 3. 206–212. [in Ukrainian].
3. Niemiets, R. & Yatsenko, N. (1999). K voprosu ob ystoryi uhona v Hermaniyi 1941–1943 hh. [To the question about the history of kidnapping in Germany in 1941–1943. *Spadshchyna*. [Heritage]. Dnipro: Art-Pres. [in Ukrainian].
4. Osobystyi arkhiv avtora. [Personal archive of the author. *Spohady* [Memoirs]. Dovban: Lidii Andriivny. [in Ukrainian].
5. Osobystyi arkhiv avtora. [Personal archive of the author]. *Spohady* [Memoirs]. Bozhenko Dominiky Yelysiivny. [in Ukrainian].
6. Pastushenko, T. (2005). Repatriatsiia ukrainskykh «ostarbaiteriv» na batkivshchynu: 1944–1947 rr. [Repatriation of Ukrainian «Ostarbeiters» to their homeland: 1944–1947]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. [Pages of the military history of Ukraine], 9 (3), 123–136. [in Ukrainian].
7. Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv ekonomiky.
8. Tkachenko, V. (1999). Stanovyshche ostarbaiteriv v Nimechchyni. [The situation of Ostarbeiters in Germany]. *Spadshchyna*. [Legacy]. Dnipro: Art-Pres. [in Ukrainian].
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy.
10. Yankovska, O. (2005). Do pytannia pro doliu ukrainskykh repatriantiv Velykoi vitchyznianoï viiny. [On the question of the fate of Ukrainian repatriates of the Great Patriotic War]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. [Pages of the military history of Ukraine], 9 (3), 319–324. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 02.04.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 94(477.44(sad)355.1:343.9 «19»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Skrypnyk>

Anatolii Skrypnyk

Doctor of History, Professor, Head of the Chair of Inclusive Education, Kamianets-Podilskyi State Institute, Kamianets-Podilskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3812-918X>

e-mail: skranat@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Skrypnyk A. (2025). Unlawful Acts Committed by Russian Army Soldiers Against Peasants of the Podilia Governorate in the 19th Century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 32–38. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Skrypnyk>

UNLAWFUL ACTS COMMITTED BY RUSSIAN ARMY SOLDIERS AGAINST PEASANTS OF THE PODILIA GOVERNORATE IN THE 19TH CENTURY

Abstract. The **purpose** of this inquiry arises from the need to continue a comprehensive and in-depth examination of aspects related to the causes (motives), consequences, and the social response of both local communities and authorities to the criminal aggression of soldiers toward peasants and their property. Such analysis allows for a deeper understanding of the foundations of military policy, the attitude toward the rule of law, and the level of legal awareness not only among soldiers but the broader society of the described period.

Scientific novelty. Firstly, as a result of the continuation of the study of archival materials from the imperial judicial institutions in Podolia in the 19th century, primarily from the State Archive of Khmelnytskyi Oblast, new information and documents have been found and processed, which open up new aspects of their activities or complement those discovered in previous years. This allows for a more detailed understanding of the motivations and mentality of criminals in uniform. Secondly, in light of the events of the ongoing full-scale Russian-Ukrainian war, clear historical parallels can be drawn between the occupation policies of the Russian Empire in the 19th century and the current Russian Federation in the 21st century. Therefore, with a high degree of certainty, one can confirm and predict the behavior of Russian soldiers in the occupied territories, who, under the slogans of the «Russian World,» are committing genocide against the Ukrainian people.

Methodology. The study employs the method of systematization which helped organize the information and present the material in a logical sequence, allowing for a detailed analysis of the events and phenomena under investigation. The structural-systematic method enabled the identification of the research object and its examination within the framework of rational knowledge, avoiding biased interpretations of empirical material (legislative acts, normative documents from provincial authorities, memoirs of participants, statistical data). The dialectical method of studying historical processes allowed for the consideration of the identified issues in their development and contradictions. Given the need to uncover the properties and manifestations of the studied process as a historical reality and to determine the role of specific representatives of military command, regional and provincial administration, and local government apparatus in societal changes, the biographical and historical-genetic methods were used. The retrospective method enabled distancing from the present and gradually immersing in the realities of life in Podolia during the outlined period, identifying its features and patterns of development.

Conclusion. Criminal aggression against the civilian population by soldiers of the Russian Empire's army in the 19th century is a predictable phenomenon caused by the societal worldview, mentality of the moscovites, and the very structure (essence) of the armed forces of moscovy-russia throughout the imperial period, a legacy later taken up by the Soviet and Putin's armies. As archival documents show that this army was composed of criminals, thieves, and looters, whose existence was shaped by the harsh treatment they received from the officer corps, drill practices, and years of difficult living and eating conditions. The unwillingness of some soldiers to adapt to physical abuse and poverty led to psychological resistance and rejection of the serfdom-based system of the imperial army, which manifested in criminal aggression toward the civilian population. This same russian army continues to exist in the 21st century, carefully preserving and propagating the traditions of its ancestors. Feeling impunity, its soldiers in occupied or annexed territories behave as occupiers, always serving as thoughtless instruments of imperial policy.

Keywords: peasantry, military personnel, crimes, investigation.

Анатолій Скрипник

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук,
НПЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут», м. Кам'янець-Подільський, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3812-918X>
e-mail: skranat@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Скрипник А. Протиправні вчинки солдатів російської армії щодо селян подільської губернії у XIX ст. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 32–38.
doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Skrypnyk>

ПРОТИПРАВНІ ВЧИНКИ СОЛДАТІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ЩОДО СЕЛЯН ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.

Анотація. Мета питання продиктована порнебою продовження комплексного та повного висвітлення тих його аспектів, які пов'язані із причинами (мотивами), наслідками, соціальною реакцією громад і влади на кримінальну агресію солдат стосовно до селян та їхнього майна. Це уможливорює краще розуміння засади воєнної політики, ставлення до принципів законності та рівня правосвідомості не лише солдатів, а й тогочасного суспільства загалом.

Наукова новизна результатів дослідження. По-перше, в результаті продовження дослідження архівних матеріалів діяльності імперських судових установ на Поділлі у XIX ст., переважно у фондах Державного архіву Хмельницької області, вдалося знайти та опрацювати відомості та документи які відкривають нові аспекти їх діяльності чи доповнюють ті, які вдалося знайти у попередні роки. Це дає можливість більш детально зрозуміти мотивації та ментальність злочинців в одностроях. По-друге, у світлі подій сучасної повномасштабної російсько-української війни чітко проглядаються історичні паралелі окупаційної політики російської імперії у XIX ст. та теперішньої російської федерації у XXI ст. Отже, з високою ступеню вірогідності можна підтвердити та спрогнозувати поведінку московських солдатів на окупованих територіях, які під гаслами «рускаго міра» здійснюють геноцид українського народу.

Методологія. У роботі використано метод систематизації, який допоміг упорядкувати інформацію, подати матеріал у логічній послідовності, детально проаналізувавши досліджувані події та явища. Структурно-системний метод дозволив виділити об'єкт дослідження та вивчити його в межах раціонального пізнання, уникаючи тенденційності інтерпретації емпіричного матеріалу (законодавчі акти, нормативні документи губернських органів влади, спогади учасників, статистичні відомості). Метод діалектичного вивчення історичного процесу дав змогу розглянути визначену проблематику в розвитку і суперечностях. Зважаючи на потребу розкриття властивостей і виявів досліджуваного процесу як історичної реальності й для визначення ролі окремих представників військового командування, регіональної й губернської адміністрації, місцевого управлінського апарату в суспільних зрушеннях, використано біографічний та історико-генетичний методи. Залучення ретроспективного методу дало змогу абстрагуватися від сьогодення та поступово виникнути в реалії життя Поділля окресленого періоду, визначити його особливості й закономірності розвитку.

Висновки. Кримінальна агресія щодо мирного населення з боку солдатів армії російської імперії XIX ст. є закономірним явищем викликаним суспільним світоглядом, ментальністю московитів та самим змістом (сутністю) системного облаштування збройних сил московії-росії впродовж імперського періоду, естафету якого потім підхопила советська та путінська армії. Як свідчать архівні документи — це була армія укомплектована злодіями, крадіями та мародерами, зміст існування яких сформувався в умовах жорстокого ставлення до них з боку офіцерського корпусу, муштри, базаторичних важких умов проживання та харчування. Не бажання частини солдатів адаптуватися до фізичних знущань та злиднів, зумовило психологічний спротив та несприйняття кріпосницької системи імперського війська, які вилилися у прояви кримінальної агресії до мирного населення. Такою російська армія продовжує залишатися й у XXI ст. ретельно зберігаючи і пропагандуючи традиції своїх пращурів. Відчуваючи безкарність її солдати на загарбаних чи анексованих територіях поводили і поводять себе як окупанти, завжди перебуваючи у ролі бездумного інструмента імперської політики.

Ключові слова: селянство, військовослужбовці, злочини, розслідування.

Постановка проблеми

Дослідження присутності російських військ на території Поділля залишається складним і багатограним питанням, яке продовжує потребувати уваги українських науковців. Характер цієї присутності мав виразно окупаційні риси і виходив далеко за межі суто військової сфери. Йшлося не лише про розміщення полків у населених пунктах, організацію навчань та маневрів, забезпечення армії продовольством і фуражем чи розвиток інфраструктурних об'єктів. Тривале перебування солдатів на території Поділля, як у містах, так й в селах, неминуче призводило до формування певних соціальних контактів із місцевим населенням, які часто

були результатом вимушеного співжиття. З огляду на тогочасну систему комплектування російської армії — зокрема через рекрутські набори — варто зважати на рівень підготовки особового складу, серед якого траплялися особи з нахилами до насильства та протизаконної поведінки.

Мета статті

На основі виявлених та опрацьованих архівних джерел скласти комплексну картину соціальних взаємовідносин, зокрема тих її аспектів, які пов'язані із причинами (мотивами), наслідками, суспільною реакцією громад, органів цивільної влади та військово-судових установ на кримінальну агресію солдат стосовно до селян та їхнього майна. Це уможливило краще зрозуміти засади воєнної політики, ступінь ставлення до принципу законності та рівня правосвідомості не лише солдатів, а й тогочасного суспільства загалом.

Уже в XIX ст. дослідники намагалися осмислити проблему, проаналізувати її витоки та запропонувати об'єктивне бачення соціальних взаємодій між військовими та цивільним населенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед учених XIX — початку XX ст., які зосереджували увагу на питаннях рівня дисципліни в армії та протиправних дій солдат стосовно населення, варто відзначити Н. Столпянського¹, І. Ігнатовича², В. Кузьміна-Караваєва³, О. Навроцького⁴. У своїх працях ці фахівці з'ясували проблеми теоретичного плану в межах тогочасного законодавчого поля, а також проаналізували соціально-економічні чинники у контексті змін державницької й політичної ситуації в імперії. Серед доробку сучасних українських науковців заслуговують на увагу праці О. Реєнта⁵, В. Шандри⁶, В. Соболева⁷, А. Скрипника⁸, колективні праці М. Бармака, Б. Лугового, Н. Мацко⁹. Об'єктом вивчення у їхніх розвідках стали аспекти, пов'язані з соціально-економічним та політичним становищем у краї, демографічною ситуацією, законодавчою базою імперії, військово-судовою системою, забезпеченням діючої армії продовольством і фуражем, соціальною адаптації вояків.

Виклад основного матеріалу

Після ліквідації Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. як незалежної держави та включення її територій до складу Російської імперії, Поділля перетворилося на один із ключових регіонів розміщення великого контингенту російських військ. Відтоді між місцевим населенням, яке здебільшого складалося із селян, та солдатами поступово почали формуватися соціальні й економічні взаємини. Однак, зважаючи на відмінності в соціальному становищі та ролях, ці стосунки нерідко мали конфліктний характер. У таких ситуаціях військові часто ставали ініціаторами правопорушень, тоді як селяни або їхнє майно — об'єктами злочинних дій.

Насамперед, головною причиною такого явища було не тільки розташування імперських військ, що своєю чергою свідчило про перевагу силових методів у процесі закріплення та зміцнення присутності імперської влади у краї, а й усвідомлення та відчуття частиною солдат своєї зверхності й безкарності у стосунках з корінним населенням¹⁰. По-друге, сама структура військової підготовки в армії Російської імперії від початку була побудована на

1 Столпянский Н. *Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях*. С-Пб. : тип. Гогенфельдена и Ко, 1866. 512 с.

2 Игнатович И. *Помещичьи крестьяне накануне освобождения*. Москва : тип. т-ва И.Д. Сытина, 1910. 310 с.

3 Кузьмин-Караваев В. *Военно-уголовное право*. т. 1. С-Пб. : тип. С.-Петербургской Тюрьмы, 1895. 18 с.

4 Навроцкий А. *О воинской дисциплине и средствах к ее охранению и надлежащему развитию. Беседы полковника А. А. Навроцкого*. 2-е изд. Вильна : 1874. 214 с.

5 Реєнт О. *Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII-перші десятиліття XX століття)*. У 2-х кн. Кн. 1. Київ : Інститут історії України. 2021. 845 с.

6 Шандра В., Аркуша О. *Україна в XIX столітті: людиність та імперії*. Київ: Академперіодика. 2022. 534 с.

7 Соболев В. Організаційні моделі кадрового забезпечення військово-судових установ Російської імперії II половини XIX — початку XX століття (на матеріалах Київського військово-окружного суду). *Часопис української історії*. 2009. Вип. 11. С. 16–22.

8 Скрипник А. Законодавча база та джерела дослідження діяльності військово-судових установ на Правобережній Україні в середині XIX ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2016. Т. 182. С. 24–27.

9 Бармак М., Луговий Б., Мацко Н. *Російська військова окупація Правобережної України (друга половина XVIII-XIX ст.)*. Тернопіль : Астон. 2019. 336 с.

10 Скрипник А. Мілітарне протистояння у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. *Військово-науковий вісник. Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. 2018. Вип. 30. С. 48

принципах ізоляції новобранців від зовнішнього світу, що часто спричиняло в них внутрішній протест. По-третє, основою дисципліни слугували залякування та суворя система покарань. Усе це супроводжувалося систематичним психологічним і фізичним тиском, спрямованим на придушення особистості солдата. У деяких випадках такі умови провокували агресивну поведінку військових, що спрямовувалася на тих, хто був слабший або не міг себе захистити.

У матеріалах військово-судових установ знаходимо численні випадки скоєння злочинів, які мали соціальні й ментальні мотиви. У 1836 р. Комісія військового суду при Житомирському внутрішньому гарнізоні розглядала справу про звинувачення у дезертирстві рядового Кам'янець-Подільської роти внутрішньої сторожі Якуба Добровольського. У рапорті командира, поручика І. Третьякова, міститься його характеристика: «Був поганим солдатом, вкрав речі товаришів, а саме шапку, краватку, сорочку і пару чобіт та продав у шинку, а гроші пропив»¹¹. Після цього колишній кріпак-сирота кілька тижнів займався дрібними крадіжками з обійсть селян, щоб прогодуватися. І тільки після нападу на шинок Шльоми Штройтмана біля містечка Махнівка його ввіймали місцеві селяни і здали до відділу поліції за винагороду¹².

Терентій Стадніков, рядовий Алексопольського піхотного полку, декілька разів тікав із військової служби і вважався справжнім кримінальним злочинцем. «У березні 1859 року обікрав селян с. Котюжани на 37 рублів; у жовтні втік з полку і викрав у селян Височанських з с. Супівка речі на суму 28 рублів; в тому ж селі вкрав 5 коней на суму 113 руб.; обікрав євреїв Берензона і Котимича на 128 руб.»¹³. Проведені слідчі дії та опитування потерпілих і свідків дали підстави засудити Стаднікова в арештанські роти.

Рядовий 9-го Кавказького лінійного батальйону, що розташовувався у Кам'янці-Подільському, Ігнатій Ігнат'єв пограбував, як потім з'ясувало слідство, єврея-лихваря Зеймана Семельмана. Солдат виявився не спроможним сплачувати великі відсотки з грошової позики у розмірі 36 руб. сріблом і пішов на скоєння злочину¹⁴.

Фонд 639 Хмельницького державного обласного архіву має назву «Комісія військового суду при 132-му піхотному Гренадерському полку». Ймовірно, свого часу працівники архіву не зовсім точно визначили назву військової частини, що дала найменування фонду. Як свідчать документи, полк в той час називався 132-м Бендерським піхотним полком¹⁵. У 1868 р. розглядалася справа про пограбування солдатами навчальної команди 1-го батальйону 2-ї стрілецької роти, які були на патрулюванні разом із міським поліцейським Макарієм Жилюком, п'яного селянина О. Скуляка у місті Могилеві-Подільському. При безпідставному обшуку в потерпілого забрали 4 рублі 05 коп. і поділили між собою. Поліцейський запевняв солдат у тому, що на ранок той не буде пам'ятати, що з ним сталося. Слідство виявило безпосередню участь солдат у пограбуванні й засудило їх до Київської військово-виправної роти¹⁶.

На початку 1850-х років у місті Кам'янці-Подільському було створено внутрішній гарнізонний батальйон, при якому з 1853 р. почала діяти спеціальна Комісія військового суду. Архівні матеріали цього фонду містять справи, що стосуються озброєного злочинного угруповання, яке здійснювало напади та пограбування на території Вінницького, Брацлавського й Гайсинського повітів Подільської губернії. По справі проходило близько

11 Державний архів Хмельницької області (далі — Держархів Хмельницької області). Ф. 637. (Комісія військового суду при Житомирському внутрішньому гарнізоні, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1836). Оп. 1. Спр. 1. (1836) *За звинуваченням рядового Якуба Добровольського у втечі з військової служби і крадіжці казенних речей*. Арк. 9.

12 Там само. Арк. 50.

13 Держархів Хмельницької області. Ф. 635. (Комісія військового суду при Кам'янець-Подільському батальйоні внутрішньої варти, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1863–1864). Оп. 1. Спр. 2. *Справа за звинуваченням рядового Терентія Стаднікова за другу втечу з військової служби, крадіжки і конокрадство*. Арк. 8.

14 Держархів Хмельницької області. Ф. 636. (Комісія військового суду при Кавказькому лінійному 9-му батальйоні, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1867). Оп. 1. Спр. 1. *За звинуваченням рядового Ігнатія Ігнат'єва в пограбуванні Зеймана Семельмана*. Арк. 244.

15 Энциклопедия военных и морских наук. Под редакцией генерала от инфантерии Г. А. Леера. Т. I. С-Пб. Тип. В. Безобразова и К. 1883. С. 399.

16 Держархів Хмельницької області. Ф. 639. (Комісія військового суду при 132-му піхотному Гренадерському полку, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1868). Оп. 1. Спр. 1. *За звинуваченням рядових Надоїмця Іллі, Кравченка Наума, Латика Харитона, Рябіна Нікіфора у пограбуванні селянина Скуляка Олексія*. Арк. 23; 174.

60 осіб, частину з яких складали солдати-дезертири¹⁷. Судові органи проводили допити основних фігурантів справи, заслуховували свідчення, а також вивчали окремі епізоди злочинної діяльності. У розслідуванні були задіяні майже всі слідчі повітових судів, а також чиновники, призначені за спеціальним дорученням подільського губернатора та київського генерал-губернатора. Слідчі дії тривали три роки, після чого 32 особи були визнані винуватими у скоєнні розбійних нападів і засуджені до довічної каторги в Нерчинських копальнях на території Сибіру.

Після принизливої поразки Російської імперії в Східній (Кримській) війні відбулася низка військових реформ, які, зокрема, стосувалися й системи покарань в армії. У 1864 р. було ліквідовано Окремий корпус внутрішньої сторожі, натомість створено губернські батальйони та повітові команди, основним завданням яких стала охорона місць ув'язнення та супровід заарештованих осіб. Невдовзі при батальйоні, розміщеному у Кам'янці-Подільському, почала діяти Комісія військового суду. Вона розглядала справи, пов'язані як із правопорушеннями солдатів, залучених до придушення польського Січневого повстання 1863–1864 рр., так і з кримінальними злочинами, скоєними військовими батальйону. Однією з таких справ стало розслідування подій, що відбулися протягом 1863–1864 рр. Йшлося про вбивство подружжя Бистрицьких — селян польського походження з села Козарівка. Як з'ясувалося, група солдатів перебувала в селі з метою виявлення учасників польського повстання. Проникнувши до будинку Бистрицьких, військові почали займатися мародерством, що спровокувало конфлікт між господинею та солдатом П. Кіріловим, який ударив жінку прикладом рушниці по голові. Її чоловік, намагаючись її захистити, був смертельно поранений багнетами іншими солдатами. Того ж вечора ті самі троє військових, посварившись через горілку, вбили шинкаря та пограбували корчму в селі Ходацьке Літинського повіту. На слідстві ж намагалися перекласти всю провину на міфічну «шайку» польських повстанців¹⁸.

У 50–60-х рр. XIX ст. різко зріс рівень дезертирства серед солдат та вчинення ними кримінальних злочинів¹⁹. При органах місцевої воєнної адміністрації — Управліннях військових начальників — розпочали свою роботу комісії військового суду, до повноважень яких входив розгляд таких справ. Така комісія при управлінні Бессарабського губернського військового начальника розглядала справу рядового Петра Забеліча який перебував у розпорядженні аккерманського губернського землеміра, «[...] вночі вкрав дві пари чобіт, шаровари і 4 рублі сріблом. Потім біля с. Гукова Кам'янецького повіту вкрав трьох коней і продав у селі Пукляки!». Намагався обманути слідство щодо місця свого народження, видаючи себе за австрійського підданого, якого помилково рекрутували до російської армії²⁰.

Комісія військового суду при управлінні Кам'янець-Подільського військового начальника протягом 1857–1866 рр. розслідувала справу організованої злочинної групи солдат. Один з її учасників, Гелерій Горський, «[...] утік зі свого полку у Вінниці й на трактовому шляху напав і пограбував Єлісея Коробчіїва, який їхав на возі до Літина». Рухаючись у західному напрямку, щоб перетнути кордон з Австрією, випадково вночі біля Кам'янця-Подільського познайомився з Антоном Ляховим і Григорієм Мазуром. У розмові виявилось, що в солдатів батальйону внутрішньої варті і Горського спільні плани та уподобання, як-от: крадіжки коней і майна в навколишніх селах. Через короткий час дії цієї групи набули такого розмаху та

17 Держархів Хмельницької області. Ф. 269. (Комісія військового суду при Кам'янець-Подільському внутрішньому гарнізонному батальйоні, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1853–1854). Оп. 1. Спр. 1. *Справа за звинуваченням у грабежах Бронштейна Д., Венгирмана Хаїма та інших*. Арк. 4; 435.

18 Держархів Хмельницької області. Ф. 635. (Комісія військового суду при Кам'янець-Подільському батальйоні внутрішньої варті, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1863–1864). Оп. 1. Спр. 3. *За звинуваченням рядових Станіслава Данілова, Павла Кірілова, Моїсея Ігнат'єва, Устима Квасюка і Сидора Гендрикова у вбивстві селян Ігнатія і Магдаліни Бистрицьких та напад на Ходацьку трактову корчму*. Арк. 1–2; 143.

19 Скрипник А. Між владою і суспільством: солдати-втікачі російського війська у середині XIX ст. *Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*, 2023. Вип. 40. С. 295–312.

20 Держархів Хмельницької області. Ф. 640. (Комісія військового суду при управлінні Бессарабського губернського військового начальника, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1866). Оп. 1. Спр. 1. *За звинуваченням рядового Петра Залюбича у втечі з військової служби, крадіжках коней і брехливих показах*. Арк. 135–136.

зухвалості, що поліції і жандармам довелося докласти чимало зусиль, щоб піймати злочинців. На слідстві з'ясувалося, що награбоване кожний витрачав на свій розсуд. Горський складав гроші для втечі за кордон, а Лях і Мазур жили в своє задоволення, витрачаючи на горілку та дівчат. У лютому 1863 р. до куратора справи жандармського поручика Полецького надійшов рапорт з Кам'янець-Подільського батальйону внутрішньої варті про «[...] втечу Горського з Кам'янецької фортеці за кордон. Ляха і Мазура за спроби втечі та грабіжництво засуджено до 5 років арештантських рот»²¹.

Унаслідок військової й судової реформ у другій половині XIX ст. законодавство передбачало створення Тимчасових військових судів у разі потреби швидкого і оперативного реагування на зростання злочинності, що ставало причиною до накопичення і повільного розслідування справ. Тимчасовий військовий суд у губернському Кам'янці діяв з 90-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни. Зважаючи на досить численний склад військ кам'янецького гарнізону та частин, розташованих у повіті²², розслідувалися справи, пов'язані з дрібними крадіжками майна, порушеннями військової дисципліни за межами частин.

Часто таке явище, як лихварство ставало причиною кримінальних дій з боку позичальників-боржників. У грудні 1868 р. до станового пристава 2-го стану Ольгопільського повіту надійшла скарга від Ф. Краєвського про його побиття: «[...] невідомі увірвалися до мого будинку і почали мене бити так, що я потім потребував медичної допомоги». Слідство виявило, що Краєвський був лихварем і обклав селян Ф. Поліщука і П. Шевчишина несправедливо високими відсотками, що й стало причиною агресивних дій. Допомогти їм вирішив досвідчений солдат, учасник Кримської війни і придушення польського повстання 1863–1864 рр., нагороджений медалями — Клим Березов. За вироком суду селян оштрафували на 7 рублів кожного, а солдата з відпустки повернули у полк²³.

З наказу по 1-му Урупському полку Кубанського козачого війська від 18 листопада 1891 р.: «19 серпня 1897 р. урядник Я. Рижков, козак В. Краснощеков і молодший майстер Д. Зайцев, об 11 годині вечора на дорозі з села Лісогірка, біля лісу, напали на міщанина Йося Рубінштейна. Кинули на землю, затиснули рота і забрали записну книжку з розписками, векселями і діловими документами на суму 2562 руб., і спалили все це в горні полкової кузні». Таким чином, покаравши лихваря, козаки підпали під дію статей 260 і 262 Військово-Судового статуту і за наказом полковника Вишеславцева були передані до Київського військово-окружного суду.

Висновки

Упродовж досліджуваного періоду військово-судові комісії розглядали велику кількість справ, що стосувалися правопорушень, вчинених військовими. Найпоширенішими серед них були злочини, пов'язані з застосуванням насильства з метою заволодіння чужим майном (зокрема, грабунки та розбійні напади), а також правопорушення проти життя і здоров'я (вбивства та нанесення тілесних ушкоджень). Аналіз джерел дозволяє по-новому оцінити роботу слідчих органів, глибше дослідити конкретні судові справи, встановити взаємозв'язок між скоєним злочином і призначеним покаранням, а також проаналізувати, як на практиці застосовувалися кримінально-правові норми щодо різних видів правопорушень.

21 Держархів Хмельницької області Ф. 642. (Комісія військового суду при управлінні Кам'янець-Подільського військового начальника, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1857–1868). Оп.1. — Спр.1. *За звинуваченням Гелерія Горського, Антона Ляхова, Григорія Мазура та інших у втечі з військової служби і крадіжках коней*. Арк. 59.

22 Адрес-календарь Подольской губернии / Сост. А. Крылов. Каменец-Подольск: изд. Подольского губернского статистического комитета, 1904. С.45–48.

23 Держархів Хмельницької області Ф. 642. (Комісія військового суду при управлінні Кам'янець-Подільського військового начальника, м. Кам'янець-Подільський Подільської губернії (1857–1868).. Оп. 1. Спр. 6. *За звинуваченням безтерміново-відпускного рядового Березова Кліма і селян Поліщука Феодосія, Шевчишина Парфірія у нападі на будинок Краєвського Франца*. Арк. 9; 93–95.

24 Энциклопедия военных и морских наук. Под редакцией генерала от инфантерии Г. А. Леера. Т. II. С-Пб. Тип. В. Безобразова и К. 1885. С. 251.

References:

1. Adres-kalendar Podolskoi gubernii [Address calendar of the Podolia province] (1904) (Ed) A. Krilov. Kamenets-Podolsk: Izd. Podolskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. [in Russian].
2. Barmak, M., Luhovyi, B. & Matsko, N. (2019). Rosiiska viiskova okupatsiia Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XVIII-XIX st.) [Russian military occupation of Right-Bank Ukraine (second half of the 18th–19th century)]. Ternopil: Aston. [in Ukrainian].
3. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archive of Khmelnytskyi Region]. [in Ukrainian].
4. Entsiklopediya voennikh i morskikh nauk [Encyclopedia of Military and Naval Sciences] (1885) (Ed) G. A. Leera. Sank-Peterbyrhb: V. Bezobrazova i K.. [in Russian].
5. Entsiklopediya voennikh y morskikh nauk [Encyclopedia of Military and Naval Sciences] (1883) (Ed) H. A. Leera. Sank-Peterbyrhb: Bezobrazova y K. [in Russian].
6. Ignatovich, I. (1910). Pomeschchichi krestyane nakanune osvobozhdeniya [Landlord peasants on the eve of emancipation]. Moskva: Tip. t-va I. D. Sitina. [in Russian].
7. Kuzmin-Karavaev, V. (1895). Voenno-ugolovnoe pravo [Military criminal law]. Sank-Peterbyrhb: Tip. S.-Peterburgskoi Tyurmi. [in Russian].
8. Navrotskii, A. (1874). O voinskoi distsipline i sredstvakh k yee okhraneniyu i nadlezhashchemu razvitiyu. Besedi polkovnika A. A. Navrotskogo [On military discipline and ways to preserve and develop it. Conversations of Colonel A. A. Navrotsky]. Vilna. [in Russian].
9. Reient, O. (2021). Sotsialno-ekonomichni ta politychni transformatsii v Ukraini (kinets XVIII — pershi desiatyillittia XX stolittia) [Socio-economic and political transformations in Ukraine (late 18th — early decades of the 20th century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Shandra, V. & Arkusha, O. (2022). Ukraina v XIX stolitti: liudnist ta imperii [Ukraine in the 19th century: humanity and empires]. Kyiv: Akadempriodyka. [in Ukrainian].
11. Skrypnyk, A. (2016). Zakonodavcha baza ta dzherela doslidzhennia diialnosti viiskovo-sudovykh ustanov na Pravoberezhnii Ukraini v seredyni XIX st. [Legislative base and sources for studying the activity of military judicial institutions in Right-Bank Ukraine in the mid–19th century]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. [Scientific Notes of NaUKMA. Historical Sciences]*, 182, 24–27. [in Ukrainian].
12. Skrypnyk, A. (2018). Militarne protystoiannia u Lystopadovomu povstanni 1830–1831 rr. na Pravoberezhnii Ukraini [Military confrontation in the November Uprising of 1830–1831 in Right-Bank Ukraine]. *Viiskovo-naukovy visnyk. Akademii Sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho. [Military Scientific Bulletin. Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy]*, 30. [in Ukrainian].
13. Skrypnyk, A. (2023). Mizh vladoiu i suspilstvom: soldaty-vtikachi rosiiskoho viiska u seredeni XIX st. [Between authority and society: deserters from the Russian army in the mid–19th century]. *Viiskovo-naukovy visnyk. Akademii Sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho. [Military Scientific Bulletin. Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy]*, 40, 295–312. [in Ukrainian].
14. Soboliev, V. (2009). Orhanizatsiini modeli kadrovoho zabezpechennia viiskovo-sudovykh ustanov Rosiiskoi imperii II polovyny XIX — pochatku XX stolittia (na materialakh Kyivskoho viiskovo-okruzhnoho sudu) [Organizational models of personnel provision for military courts of the Russian Empire in the second half of the 19th-early 20th century (based on materials of the Kyiv military district court)]. *Chasopys ukrainskoi istorii. [Hours of Ukrainian history]*, 11, 16–22. [in Ukrainian].
15. Stolpyanskii, N. (1866). Devyat gubernii Zapadno-Russkogo kraia v topograficheskome, statisticheskom i istoricheskom otnosheniyakh [Nine provinces of the Western Russian region in topographic, statistical and historical aspects]. Sank-Peterbyrhb: Tip. Gogenfeldena i Ko. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 17.04.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 94:316.334.5(477.43/.44)''1914/1918''

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Stadnyk-Kuzminets>

Olena Stadnyk

PhD (History), Associate Professor, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>

e-mail: elenast.mail@gmail.com

Natalia Kuzminets

PhD (History), Associate Professor, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>

e-mail: 1974natalika1@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Stadnyk, O. & Kuzminets, N. (2025). The First world in Podillya: the peasant dimension. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 39–45. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Stadnyk-Kuzminets>

THE FIRST WORLD IN PODILLYA: THE PEASANT DIMENSION

Abstract. The purpose of the study is to reveal the impact of the First World War on Podillya, trace the perception of the peasantry at the end of the war from the point of view of their mentality, show the attitudes of the rural population, highlight the general trends and features of the economic, social, and everyday life of the Podillia village in the specified period. The scientific novelty of the work consists in the comprehensive analysis of various vectors of the influence of the First World War on the peasantry through the prism of the peculiarities of the development of the Podillya province.

Conclusions. The First World War led to the emergence of crisis trends in the development of the Podillya village, caused the decline of agriculture, caused acute social upheavals and increased social tension, and at the same time raised national consciousness and led to the beginning of the politicization of the peasantry. His attitudes during the Great War were contradictory, complex and ambiguous. The patriotic upsurge at the beginning of the war, associated with the hopes of improving one's position, quickly faded under the influence of war realities, weariness from military operations and the deterioration of the economic situation appeared, and enthusiasm was replaced by disappointment and dissatisfaction, and war became a part of everyday life. Mobilization measures, requisitions of livestock and food for the needs of the army, and rising prices for basic necessities made the situation even worse. The lack of workers, the reduction of cultivated areas, the decrease in yield, the increase in the property differentiation of the village, the increase in the number of widows and orphans changed the social structure of the village, and human losses led to tragedies in many families. However, the Podillya peasants became better informed about the political events taking place in the country and the world, as well as about national ideas.

Key words: First World War, Podillya, peasantry, requisitions, mobilization, refugee.

Олена Стадник

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>
e-mail: elenast.mail@gmail.com

Наталія Кузьмінець

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>
e-mail: 1974natalika1@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Стадник О., Кузьмінець Н. Перша світова війна на Поділлі: селянський вимір. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 39–45. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Stadnyk-Kuzminets>

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА НА ПОДІЛЛІ: СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР

Анотація. *Мета дослідження* — розкрити вплив Першої світової війни на Поділля, простежити сприйняття селянством краю війни з точки зору їх ментальності, показати настрої сільського населення, виокремити загальні тенденції та особливості економічного, соціального, повсякденного життя подільського села в означений період.

Наукова новизна полягає у комплексному аналізі різних векторів впливу Першої світової війни на селянство крізь призму особливостей розвитку Подільської губернії.

Висновки. Перша світова війна призвела до появи кризових тенденцій у розвитку подільського села, спричинила занепад сільського господарства, викликала гострі суспільні потрясіння та зростання соціальної напруги. Водночас піднесла національну свідомість і зумовила початок політизації селянства. Його настрої під час Великої війни були суперечливими, складними і неоднозначними. Патріотичний підйом на початку війни, пов'язаний з надіями на покращення свого становища, швидко згас під впливом воєнних реалій, з'явилася втома від військових дій та погіршення економічної ситуації, а ентузіазм змінився розчаруванням і невдоволенням, війна стала частиною повсякденного життя. Мобілізаційні заходи, реквізиції худоби та продовольства для потреб армії, зростання цін на товари першої необхідності ще більше погіршили ситуацію. Нестача робочих рук, скорочення посівних площ, зменшення врожайності, посилення майнової диференціації села, зростання кількості вдов і сиріт змінили соціальну структуру села, а людські втрати призвели до трагедій у багатьох сім'ях. Однак селяни Поділля ставали краще обізнаними з політичними подіями, які відбувалися в країні та світі, а також з національними ідеями.

Ключові слова: Перша світова війна, Поділля, селянство, реквізиції, мобілізація, біженство.

Постановка проблеми

Більше трьох років в Україні триває повномасштабна війна, яка, безперечно, так чи інакше впливає на кожну людину, різні аспекти життя населення, на суспільство загалом. Війна завдає важких економічних втрат, великих руйнувань, змінює психологію та світогляд людей. Російське вторгнення завдало величезної шкоди сільському господарству держави, яке завжди було пріоритетною сферою економіки України. Відбулося скорочення посівних площ, зниження обсягів сільськогосподарського виробництва, погіршення продовольчої безпеки. Крім того, війна вплинула на настрої селянства, примусивши його прилаштовуватися до нових реалій, існувати в умовах порушення звичних життєвих ритмів, постійних загроз обстрілів та руйнувань. Мобілізаційні заходи, проблема біженства, зміна ціннісних орієнтирів, виникнення панічних та песимістичних почуттів, поширення різноманітних чуток — далеко не повний перелік викликів, з якими стикається селянський соціум зараз і з якими він зустрівся більше, ніж сто років тому. Таким чином, звернення до подібної ситуації часів Першої світової війни є досить актуальним з точки зору не тільки порівняльного аналізу та рецепції війни, але й з погляду пошуку шляхів виходу з кризової ситуації як економічного, так і морально-психологічного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика Першої світової війни знайшла своє відображення в історичній літературі, різні її аспекти достатньо повно розкриті. Мова йде про бойові дії на теренах України, їх вплив на економічне становище, соціальний розвиток та суспільну свідомість населення. Зокрема,

згадаємо фундаментальну працю «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна»¹, дослідження О. Реєнта та О. Сердюка², праці Н. Шапошнікової³, В. Заброварного⁴, В. Венгерської⁵. На регіональному рівні найкраще вивчена історія західноукраїнських земель — Галичини, Буковини і Волині. Так, галицькі землі в період війни вивчено у дисертації О. Мазура⁶. Становище Буковини дослідив В. Заполовський⁷. У дисертації Б. Бернадського⁸ опрацьовано матеріали, що стосуються Волині. Що ж до території Поділля, існують тільки поодинокі розвідки, в яких розкрито окремі аспекти з обраної нами теми. У статтях Ю. Зінька⁹, І. Кушко та І. Романюка¹⁰ розглянуто бойові дії, становище економіки, зокрема сільського господарства, настрої пересічних громадян губернії. Водночас значна кількість важливих наукових питань, потребує нових оцінок і підходів, ґрунтовного опрацювання.

Мета статті

Мета статті — розкрити вплив Першої світової війни на Поділля, простежити сприйняття селянством краю війни з точки зору їх ментальності, показати настрої сільського населення, виокремити загальні тенденції та особливості економічного, соціального, повсякденного життя подільського села в означений період.

Виклад основного матеріалу

З перших днів Великої війни Поділля опинилося в прифронтовій смузі, тому ще 18 липня 1914 р. Подільська губернія як прикордонна з Австрією територія була переведена на військове становище. 2 серпня австро-угорського війська перейшли кордон в районі Сатанова, їхня кавалерійська дивізія зішлася з другою зведеною дивізією восьмої російської армії під Городком і відкрила гарматний вогонь. 4 серпня було захоплено Кам'янець-Подільський, але під тиском російських військ під командуванням генерала О. Брусилова австро-угорські частини змушені були 6 серпня залишити місто. Однак від 1914 р. у регіоні тривали постійні військові дії. Вони завдали величезних збитків сільському господарству Поділля, губернії, економіка якої мала суто аграрний характер. Із більше, ніж 3 млн населення регіону 2,9 млн проживало на селі. На одного члена сім'ї припадало 0,66 дес. землі¹¹.

Війна забрала з села на фронт велику кількість робочих рук, позбавила селянство значної частини тягової сили та сільськогосподарських знарядь праці. Це спричинило скорочення посівних площ і зниження врожайності сільськогосподарських культур. Так, посівна площа зернових скоротилася, порівняно з 1913 р., на 30 %, а за перші три роки війни — майже вдвічі. Врожайність зернових і технічних культур знизилася в середньому на 49,5 %, валова продукція зерна зменшилася з 113 млн пудів до 38 млн¹². Якщо у 1910 р. збір продовольчих культур складав 97,2 млн пудів, то після війни він коливався у межах 60–70 млн пудів¹³. Різко скоротилася питома вага ринкових культур: пшениці, ячменю, цукрового буряка, тютюну, хмелю, льону, за їх рахунок збільшилася питома вага посівів жита, вівса, гречки, проса —

- 1 Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / упорядн. О. Реєнт. К: ТОВ «Вид-во «КЛІО». 2014. 784 с.; Кн. 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій та ін. К: «Вид-во «КЛІО». 2015. 800 с.
- 2 Реєнт О. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 194–205; Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперській державі у роки Першої світової війни (липень 1914 р.-лютий 1917 р.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2004. № 7. С. 5–47.
- 3 Шапошнікова Н. Продовольче становище України в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.). К: Ін-т історії України НАН України. 2002. 174 с.
- 4 Заброварний Б. Українське село в роки Першої світової війни. Луцьк: Надстир'я. 2002. 148 с.
- 5 Венгерська В. «Українське питання» напередодні та в умовах Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2014. Вип. 3. С. 8–11.
- 6 Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни 1914–1918). Дис... канд. іст. наук. Львів. 1997. 248 с.
- 7 Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. Чернівці: Золоті литаври. 2003. 242 с.
- 8 Бернадський Б. Волинь в роки першої світової війни. Дис... канд. іст. наук. Луцьк. 1999. 197 с.
- 9 Зінько Ю. Поділля в роки Першої світової війни у спогадах В. Приходька. *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД». 2015. С. 209–221.
- 10 Кушко І., Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки Першої світової війни/ *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця, ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2015. С. 252–257.
- 11 Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 242. Арк.49.
- 12 Поділля в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. *Збірник документів і матеріалів*. Вінниця: Кн-газ. Вид. 1957. 626 с.
- 13 Там само.

тобто тих культур, які мали у селянському господарстві натурально-споживче значення, на 20 % зросли городи¹⁴. Схожа ситуація склалася у тваринництві. Якщо взяти для порівняння 1913 і 1916 рр., то поголів'я великої рогатої худоби зменшилося з 658 тис. до 709 тис., коней — з 565 тис. до 544 тис., свиней — з 502 тис. до 463 тис., але поголів'я овець дещо зросло — з 534 тис. до 577 тис. Отже, ринкові галузі скорочувалися, більш стійкими виявилися ті, які обслуговували споживчі потреби селян — молочне тваринництво та вівчарство¹⁵.

Така ситуація свідчила про замкненість сільськогосподарського виробництва лише на власних потребах, а відтак і про спад основних економічних показників, і про розрив зв'язку сільського господарства з ринком. Помітно погіршилося забезпечення господарств сільськогосподарським реманентом, 52 % господарств його взагалі не мали¹⁶. Земля залишалася необробленою, доводилося передавати її під сінокоси, але і їх косити було нічим. Для потреб фронту з Поділля вивозилися продуктові запаси, здійснювалися реквізиції худоби. Зменшення її поголів'я у регіоні складало більше 50 %. Особливо складна ситуація спостерігалася з кіньми. Були розорені кінні заводи, за роки безперервних бойових дій поширилися масові захворювання коней. Багато селян навмисно підтримували у них хвороби, щоб уникнути реквізицій і, як писав очевидець, «коні прийшли в жахливий стан: облізлі і виснажені, вони ледве волочили ноги»¹⁷. Тому, якщо до війни у селянських господарствах губернії відбувалося невпинне витіснення волів кіньми, то в 1914–1918 рр. процес мав зворотній характер, а у бідняцьких дворах як тяглову силу використовували корів. За нестачі робочої худоби і реманенту селяни були змушені розпродувати господарства, здавати землю в оренду тощо. Навпаки, орендувало землю тільки 9 % селян Подільської губернії. Така ситуація була вигідна землевласникам, які розширювали свої маєтки, а в умовах загальної дорожнечі отримували плату за продукцію за новими цінами, а відсотки від позик виплачували за старими¹⁸.

Війна зумовила величезну проблему із забезпечення сільського господарства робочою силою, третина селянських господарств унаслідок мобілізації до війська на 1917 рік не мала працівників-чоловіків. 61 % працездатного чоловічого населення були відправлені із села до армії¹⁹. У 1917 р. у власних господарствах залишилося лише 39 % чоловіків²⁰. Ставлення до мобілізації у подільському селі було неоднозначним. Патріотичні почуття та бажання піти на фронт виявляли представники інтелігенції, селяни реагували на мобілізацію чоловіків загалом негативно і намагалися ухилитися від призову. Вони або зовсім не з'являлися на збірні пункти, або ж уникали їх під приводом хвороби. Небажання воювати пояснювалося тривогою за майбутнє, сприйняттям війни як руйнації своїх господарств, сімей, розлуки з рідними, як смерть, кров і страждання²¹. Серед мобілізованих селян часто відбувалися заворушення і виступи, але вони мали швидше економічний, а не антивоєнний характер і були пов'язані з погіршенням матеріального становища, збільшенням податкового тягара, нестачею продуктів харчування, заборонаю продажу спиртних напоїв, адже з моменту мобілізації місцевою владою були зачинені всі винні крамниці і лавки²². Виступи почастишали з посиленням мобілізаційних заходів улітку 1915 р. після прийняття маніфесту «Про скликання державного ополчення другого розряду», який безпосередньо стосувався

14 Там само.

15 Народне господарство України в 1921 р. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків. 1929. С. 85.

16 *Бюлетень Вінницького Окрстатбіюро*. 1927. № 1. С. 21.

17 Народне господарство України в 1921 р. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків. 1929. С. 53.

18 Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 59.

19 Ресент О. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Вип. 4. С. 9.

20 Велика війна. С. 11.

21 Голик р. Сльози і кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити*. № 3 (117). 2014. С. 494–501.

22 Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 57.

селянства, бо до цього часу селяни, особливо з малочисельних родин, мали певні пільги щодо виконання військової повинності. Наприклад, єдиний син у сім'ї не підлягав призову на строкову військову службу, а зараховувався до ополченських частин, які використовувалися для охорони тилу²³. Відповідно до маніфесту, їх позбавили такої пільги і відправляли на поповнення військових підрозділів.

Селяни відмовлялися йти до війська, сплачувати податки, виконувати повинності. Так, на цукрових плантаціях Корделівського цукрового заводу сільськогосподарські робітники розпочали страйк, до них доєдналися селяни навколишніх сіл. Бунти посилювалися у 1916 р., найбільшого розмаху досягли в Ольгопільському повіті. Часто ініціаторами бунтів виступали мобілізовані й новобранці, солдати-фронтовики, жінки мобілізованих до армії, дезертири. Подільська губернія за кількістю дезертирів із Південно-Західного фронту посідала третє місце після Київської і Херсонської, їх чисельність становила 15 % проти 20,3 % у Київській і 15,9 % у Херсонській відповідно. Селяни виступали проти надмірної експлуатації у поміщицьких економіях, низької заробітної плати, реквізицій, залучення їх до воєнно-окопних робіт тощо²⁴. У вересні 1917 р. фронтовики Подільської губернії стали організаторами погромів поміщицьких маєтків і винокурних заводів. До них приєдналися селяни: «Солдати були своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва»²⁵. Однак адміністрація Поділля звинувачувала у погромницьких діях розташовані тут російські війська²⁶. «Солдати грабували поміщицькі дома та економії, показуючи приклад гіршим елементам у нашому селі. Недограбоване майно дехто з селян уважали можливим дограбувати...», — писав у спогадах колишній військовий слідчий Кам'янець-Подільського окружного суду В. Приходько²⁷.

Оскільки губернія від початку воєнних дій опинилася в епіцентрі бойових дій, населення перебувало у паніці, селяни навколишніх сіл ховалися або тікали в сусідні селища та хутори. Ця природна реакція людей на жахіття війни спричинила появу великої маси біженців. До прикладу, мешканці с. Скала Подільська Кам'янецького повіту їхали до с. Ланівці та с. Біложниці, де обстріли були меншими. Біженство було також наслідком примусової евакуації населення з прифронтових українських губерній, запровадженої імперським військовим командуванням. Відповідний указ про «виселенців» було віддано у червні 1915 р. Процес виселення відбувався поступово, 50-верстними зонами. Насамперед він охопив Кам'янецький і Проскурівський повіти, згодом — Летичівський і Ушицький, потім — Літинський, Могилівський і Ямпільський та інші²⁸. Селян доправляли до тилових губерній російської імперії: з Кам'янецького, Гайсинського та Ямпільського повітів — у Воронежську, з Могилівського — у Астраханську, з Літинського, Брацлавського Проскурівського, Летичівського та Вінницького — у Саратовську²⁹. На покинутих територіях застосовувалася тактика «випаленої землі»: будівлі руйнувалися, продовольчі запаси та цінності вивозилися.

Великими були людські жертви, причому не тільки серед тих, хто реально воював на фронті, але й серед цивільного населення, яке страждало від насильницької депортації, переміщення до таборів, епідемій. Наприклад, серед 95 мобілізованих з с. Летава Кам'янецького повіту втрати становили: 2 загиблих, 2 зниклих без вісти, 9 померли у полоні, решта 30 — від різних хвороб.

Одним із найголовніших і найсуттєвіших наслідків Великої війни стала трансформація системи традиційних селянських цінностей, глобальні зміни в повсякденному житті та

23 Саранча В. Мобілізація військовозобов'язаних під час Першої світової війни (за матеріалами Полтавської губернії). *Красзнавство*. 2018. № 4 (31). С. 41–52.

24 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А. 2017. С. 40.

25 Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917–квітень 1918 рр.). Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.». 2008. С. 218–219.

26 Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 — грудень 1918 рр.: збірник документів та матеріалів / упоряд.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Вінниця: О. Власюк. 2008. С. 32.

27 В. Приходько. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 2. Вінниця: ТОВ «Консоль». 2011. С. 237.

28 Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). Ф. 227. Оп. 3. Спр. 8601. Арк. 3.

29 Там само. Арк. 88.

світогляді селян. По-перше, війна увійшла у повсякдення і стала буденністю, призвела до звикання та адаптації до нових реалій. У мемуарах В. Приходька зазначено: «Уже навіть недалеко від фронту життя йшло своїм буденним темпом. Ще міста більше реагували на війну, а на села навіть рідко приходили часописи... Безпосередньо заторкнені родини, звичайно тяжко переживали свою втрату, але це було майже непомітне серед розкинутих на тисячі кілометрів глухих і малих городів, сіл та хуторів»³⁰. По-друге, війна спричинила зміни у соціальному статусі жінок у селянській громаді. Жінки, які взяли на себе відповідальність за родини після мобілізації чоловіків, не тільки звикали до нових обов'язків у господарстві, пов'язаних із тяжкою фізичною працею, але й долучалися до того світу, який традиційно належав чоловікам³¹. Вони брали участь у «бабських бунтах», чинили напади на поміщицькі маєтки, давали відсіч військовим, які займалися реквізиціями, протидіяли місцевій адміністрації. Так, масові протести за участю жінок відбулися у Подільській губернії у 1916 р., коли за розпорядженням влади розпочався перепис робочої сили, посівних площ, основних продовольчих запасів, худоби. Такими заворушеннями у Балтському повіті було охоплено 23 села, в Ушицькому—16 сіл, в Ольгопільському—8. По-третє, у середовищі селян прискорився процес формування національної свідомості: «... після Першої світової війни настали... великі зміни. Зникли слова русин, австріяки. Кожний селянин вже знав, що він українець...»³².

Висновки

Перша світова війна зумовила кризові тенденції у розвитку подільського села, занепад сільського господарства, викликала гострі суспільні потрясіння та зростання соціальної напруги. Водночас піднесла національну свідомість і пришвидшила політизацію селянства. Його настрої під час Великої війни були суперечливими, складними і неоднозначними. Патріотичний підйом на початку війни, пов'язаний з надіями на покращення свого становища, швидко згас під впливом воєнних реалій, з'явилася втома від військових дій та погіршення економічної ситуації, а ентузіазм змінився розчаруванням і невдоволенням, а війна стала частиною повсякденного життя. Мобілізаційні заходи, реквізиції худоби та продовольства для потреб армії, зростання цін на товари першої необхідності ще більше погіршили ситуацію. Нестача робочих рук, скорочення посівних площ, зменшення врожайності, посилення майнової диференціації села, зростання кількості вдів і сиріт змінили соціальну структуру села, а людські втрати призвели до трагедій у багатьох сім'ях. Однак селяни Поділля ставали краще обізнаними з політичними подіями, які відбувалися в країні та світі, а також з національними ідеями.

Подяка. Авторі щиро вдячні редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування. Авторі не отримали жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Bernadskyi, B. (1999). Volyn v roky pershoi svitovoi viiny [Volyn during the First World War]. *Candidate's thesis*. Lutsk. [in Ukrainian].
2. Holyk, R. (2014). Slozy i kosti: Persha svitova viina u tekstakh ta uiavlenniakh halyskykh selian [Tears and bones: The First World War in the texts and ideas of Galician peasants]. *Narodoznavchi zoshyty*. 3 (117). 494–501. [in Ukrainian].
3. Kornovenko, S. & Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr. [Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917]. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
4. Kushko, I. & Romaniuk, I. (2015). Stanovyshche silskoho hospodarstva Skhidnoho Podillia v roky Pershoi svitovoi viiny [The state of agriculture in Eastern Podillia during the First World War]. *Narody svitu i Velyka viina 1914–1918 rr.: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii 3–4 kvitnia 2015 r.*, 252–257. [in Ukrainian].

30 Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади Ч. 2. Вінниця: ТОВ «Консоль». 2011. С. 160.

31 Турченко Ф. Україна в Першій світовій війні. Пам'ятки України: історія та культура. 2016. С. 42–49.

32 Заброварний Б. Й. Українське село в роки Першої світової війни. Луцьк: Надтир'я. 2002. С. 113–115.

5. Lozovyi, V. (2008). Ahrarna revoliutsiia v Naddnippianskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 — kviten 1918 rr.) [The agrarian revolution in Transdnipier Ukraine: the attitude of the peasantry to the authorities during the time of the Central Rada (March 1917 — April 1918)]. Kamianets-Podilskyi: PP «Moshak M. I.». [in Ukrainian].
6. Mazur, O. (1997). Skhidna Halychyna u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918) [Eastern Galicia during the First World War (1914–1918)]. *Candidate's thesis*. Lviv. [in Ukrainian].
7. Narodne gospodarstvo Ukrainy v 1921 r. [National economy of Ukraine in 1921], 1929. Zbirnyk staty-stychno-ekonomichnykh vidomostei pro silske gospodarstvo Ukrainy. Rik pershyi. Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Podillia v period vidbudovy narodnoho gospodarstva 1921–1925 rr. [Podillia during the reconstruction of the national economy in 1921–1925]. *Candidate's thesis*. 1925] (1957). Vinnytsia: Kn-haz. Vyd. [in Ukrainian].
9. Prykhodko, V. (2011). Pid sontsem Podillia. Spohady [Under the sun of Podillia. Memoirs]. Vinnytsia: TOV «Konsol», 2. [in Ukrainian].
10. Reient, O. & Serdiuk O. (2004). Zahostrennia superechnosti v imperskii derzhavi u roky Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 r. — liutyi 1917 r.) [Aggravation of contradictions in the imperial state during the First World War (July 1914 — February 1917)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st. [Issues in the History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries]*, 7, 5–47. [in Ukrainian].
11. Reient, O. (2002). Persha svitova viina y Ukraina: istoriko-teoretychni aspekty vyvchennia problem [The First World War and Ukraine: historical and theoretical aspects of studying the problem]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st. [Issues in the History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries]*, 4, 5–11. [in Ukrainian].
12. Reient, O. (2004). Silske gospodarstvo Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny [Agriculture of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 8, 194–205. [in Ukrainian].
13. Sarancha, V. (2018). Mobilizatsiia viiskovozoboviazanykh pid chas Pershoi svitovoi viiny (za materialamy Poltavskoi hubernii) [Mobilization of conscripts during the First World War (based on the materials of the Poltava Governorate)]. *Kraieznavstvo. [Local history]*, 4 (31), 41–52. [in Ukrainian].
14. Shaposhnikova, N. O. (2002). Prodovolche stanovyshe Ukrainy v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914–liutyi 1917 rr.) [The food situation of Ukraine in Ukraine during the First World War (July 1914 — February 1917)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Turchenko, F. (2016). Ukraina v Pershii svitovii viini [Ukraine in the First World War]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura. [Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura]*, 7, 42–49. [in Ukrainian].
16. Venherska, V. (2014). «Ukrainske pytannia» naperedodni ta v umovakh Pershoi svitovoi viiny [«The Ukrainian question» on the eve and in the conditions of the First World War». *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. [Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka]*, 3, 8–11. [in Ukrainian].
17. Vilshanska, O. (2004). Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday life of the population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainskyi istorychnyi zhurnal]*, 4, 56–61. [in Ukrainian].
18. Zabrovarnyi, B. (2002). Ukrainske selo v roky Pershoi svitovoi viiny. [Ukrainian village during the First World War]. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
19. Zapolovskiy, V. (2003). Bukovyna v ostannii viini Avstro-Uhorshchyny [Bukovyna in the last war of Austria-Hungary]. Chernivtsi: Zoloti lytavry. [in Ukrainian].
20. Zinko, Yu. (2015). Podillia v roky Pershoi svitovoi viiny u spohadakh V. Prykhodka [Podillia during the First World War in the memories of V. Prykhodka]. *Narody svitu i Velyka viina 1914–1918 rr.: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii 3–4 kvitnia 2015 r.* 209–221. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.01.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 614.84 (477) «1930–1935»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Kharlamov-Hontarenko>

Mykhailo Kharlamov

Doctor of history, Professor; Professor of the department of social and humanitarian disciplines of the educational and research institute of management and public safety, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com

Liudmyla Hontarenko

Candidate of Psychological Sciences, Associate professor; Associate professor of the department of social and humanitarian disciplines of the educational and research institute of management and public safety, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6993-5494>

e-mail: lgontarenko910@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Kharlamov, M. & Hontarenko, L. (2025). Forest fire fighting in rural areas of the USSR in the first half of the 1930s. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 46–52. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Kharlamov-Hontarenko>

FOREST FIRE FIGHTING IN RURAL AREAS OF THE USSR IN THE FIRST HALF OF THE 1930S

Abstract. *The purpose* of the study is to characterise the peculiarities of the Ukrainian population's fight against forest fires in rural regions of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in the first half of the fourth decade of the twentieth century.

The scientific novelty is that for the first time in a separate scientific study, the peculiarities of the Ukrainians' fight against forest fires in the Ukrainian SSR in the first half of the 1930s are considered on the basis of previously unexplored archival materials of the state archival institutions of Ukraine (the Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine and the State Archive of Kharkiv Oblast).

Conclusions. *The article examines the problems of fire prevention and firefighting measures in Ukrainian rural regions during the period of the Stalinist totalitarian regime. The author analyses the specifics of the activities of the authorities, governmental and public institutions in the field of fire prevention and fire fighting in the forests of the Ukrainian SSR. It is found that during this period in Ukrainian rural regions there was a shortage of qualified specialists in the field of firefighting. It has been found that a fairly large proportion of fires in forests were caused by arson within the peasant resistance movement against Stalin's policy of collectivisation and dekulakisation. The peculiarities of fire prevention and extinguishing in forestry, near the routes of communication in forest areas, in particular, near the railways and highways in the Ukrainian SSR in 1930–1935 are investigated.*

Keywords: *fire fighting, fire safety, fire prevention, forestry, district land department (DLD), fire fighting equipment, fire spread, routes of communication.*

Михайло Харламов

доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін навчально-наукового інституту управління та безпеки населення, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com

Людмила Гонтаренко

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін навчально-наукового інституту управління та безпеки населення, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>
e-mail: lgontarenko910@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Харламов М., Гончаренко Л. Боротьба з пожежами в лісах у сільській місцевості УСРР у першій половині 1930-х років. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 46–52. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Kharlamov-Hontarenko>

БОРотьБА З ПОЖЕЖАМИ В ЛІСАХ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УСРР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ

Анотація. *Мета дослідження* — охарактеризувати особливості боротьби українського населення з пожежами в лісах у сільських регіонах Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у першій половині 1930-х років.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в межах окремого наукового дослідження розглянуто особливості боротьби українців із лісовими пожежами в УСРР у першій половині 1930-х років на основі раніше не досліджених архівних матеріалів державних архівних установ України (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Харківської області).

Висновки. У статті розкрито проблеми протипожежних профілактичних заходів та заходи боротьби з пожежами в лісах в українських сільських регіонах у період утвердження сталінського тоталітарного режиму. Проаналізована специфіка діяльності органів влади, владних і громадських установ у сфері попередження пожеж та боротьби з вогнем у лісах УСРР. З'ясовано, що у вказаний період в українських сільських регіонах відчувалася нестача кваліфікованих фахівців у салузі вогнеборчої справи. З'ясовано, що достатньо велику частку пожеж у лісових масивах становили підпали як вияв селянського руху опору проти сталінської політики колективізації та розкуркулення. Досліджено особливості попередження та гасіння пожеж у лісових господарствах, біля шляхів сполучень в лісових зонах, зокрема неподалік залізниць та шосейних шляхів.

Ключові слова: гасіння пожеж, пожежна безпека, протипожежна профілактика, лісове господарство (лісгосп), окружний земельний відділ (ОЗВ), протипожежний реманент, розповсюдження пожеж, шляхи сполучень.

Постановка проблеми

Загальновідомим є факт, що попередження загорянь є найкращим засобом зменшення кількості пожеж, кількості жертв серед населення та втрати державного чи приватного майна. Гаслом Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України) є вислів «Запобігти. Врятувати. Допомогти», де на першому місці запобігання стихійним лихам та іншим небезпекам різного надзвичайного характеру. Звичайно, що в сучасних умовах, бойові дії в Україні збільшують у рази кількість пожеж, однак залишаються також актуальними і виникнення пожеж, спричинені не лише військовими операціями ворога, а і необережним поводженням з вогнебезпечними предметами, порушенням правил пожежної безпеки, технології виробництва тощо.

Упродовж 2024 р. в Україні було зареєстровано 101 437 пожеж, унаслідок яких загинуло 1309 осіб, а матеріальні втрати від пожеж склали 53 828 569 тис. грн. Порівняно із 2023 р, кількість пожеж збільшилася на 56,7 %, що відбулося насамперед за рахунок збільшення кількості пожеж на відкритих територіях (+ 97,4 %) та у природних екосистемах (зростання у 2,1 рази)¹. Зважаючи на це, науковий інтерес до ретроспективних проблем попередження та гасіння пожеж у лісах українських сільських регіонів є актуальним і суспільно значущим. Урахування вітчизняного історичного досвіду сприятиме покращенню сучасної системи профілактичних протипожежних заходів на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Певні аспекти попередження та гасіння пожеж в УСРР та в окремих її регіонах у період між двома світовими війнами фрагментарно було висвітлено у роботах А. Чечерського², Г. Кучера та Л. Усатенка³, В. Нехаєва та М. Серцова⁴, Ф. Литвякова^{5,6}, Г. Смирнова⁷, О. Пікуля, Є. Чернецького, О. Ярмоли⁸, П. Томчишина, П. Сибіги, В. Янішена, В. Ларіної⁹, О. Музиченка, Н. Бистрої, І. Мамалиги, М. Кисіль¹⁰, О. Полтанова, В. Доманського, В. Очкала, Л. Костилюєвої¹¹, С. Котельникова¹², А. Томіленка^{13,14}. Водночас предметнішого вивчення потребують питання, що стосуються боротьби з пожежами в українському селі у першій половині 1930-х років.

Мета статті

Метою статті є дослідження особливостей протипожежної профілактики та гасіння пожеж у лісах сільських регіонів УСРР у період утвердження тоталітарного режиму (1930–1935 рр.).

Виклад основного матеріалу

У зазначений період справа боротьби з вогнем у лісах України перебувала у підпорядкуванні різних установ та організацій. У 1930–1932 рр. боротьбою з пожежами в лісах України на республіканському рівні опікувалися органи Українського державного лісгосподарського тресту (Укрдержлісу) — лісгоспи, а у 1932–1935 рр. — органи Управління уповноваженого народного комісаріату лісового господарства СРСР при Раді народних комісарів УСРР (УУНКЛГ СРСР РНК УСРР). Окружні земельні відділи (ОЗВ) опікувалися лісовими масивами, що перебували у безпосередній юрисдикції окружних органів влади. Спеціальні підприємства, організації та науково-дослідні установи відповідали за підпорядковані їм ліси¹⁵. Вищезгадані органи та установи організовували на місцях спеціальні курси, лекції та бесіди для населення про лісове господарство та його значущість, а також з метою інформування широких мас населення про обережне поводження із вогнем та інструктування щодо ефективних заходів боротьби із вогняною стихією.

У лісових господарствах у першій половині 1930-х років створювалися спеціальні пункти спостереження за виникненням ймовірних пожеж (у монастирях та церквах на дзвіницях, на високих будівлях, високих пагорбах чи горах). У них мав був план місцевості для кращої орієнтації вогнеборців, але на практиці це не завжди реалізовувалося. Для профілактики лісових пожеж уздовж залізниць та біля пожежобезпечних ділянок створювалися протипожежні просіки. По краях лісових масивів регулярно переорювалася земля з метою непоширення ймовірних загорянь¹⁶.

Органи місцевої влади, зокрема окружні земельні відділи разом із лісгоспами, організовували прибирання хмизу в лісах, знімання поверхневого шару ґрунту в особливо небезпечних з огляду на пожежну безпеку місцях, окопування лісових шляхів боковими ровами. Також вони організовували службу кінної вогнеборчої сторожі, яка мала стежити за пожежною безпекою «...на шляхах з великим рухом та на близьких до залізничних колій, особливо на ділянках, де у зв'язку з рельєфом місцевості, паротяги проходять з відкритими попільниками і так само в інших найнебезпечніших у пожежному відношенні місцях»¹⁷. До завдань вищезазначених органів також належало врегулювання проїздів та проходів лісовими шляхами, закриття шляхів другорядного значення та їх перенесення на місце штучно створених протипожежних просік; подрібнення масштабних лісових масивів на ділянки розміром 50–100 га (особливо для хвойних лісів), очищення лісосік від пожежонебезпечних матеріалів, облаштування протипожежних узлісь; обладнання штучних протипожежних водозабірників — ставків, колодязів, резервуарів, а також поліпшення в контексті протипожежної профілактики природних водоймищ біля лісів¹⁸.

Особлива увага у контексті захисту від ймовірних пожеж надавалася лісовим складам, заводам та майстерням, місцям ручного обробітку деревини, складам вогненебезпечних та вибухових речовин. Навколо них в обов'язковому порядку прорубувалися спеціальні просіки належної ширини, викорчувалися пеньки, знімався верхній шар ґрунтового покриву та облаштовувалися протипожежні узлісся. Для цього лісництвом постачався протипожежний інвентар: сокири, лопати, відра, пили, мотузки, гаки тощо, які використовувалися та зберіга-

лися згідно з вогнеборчими правилами та інструкціями. Особливе спостереження за лісозаготівлями та вивозом лісоматеріалів здійснювалося влітку¹⁹.

Для виконання протипожежних заходів лісгоспи повинні були у встановлені строки подавати до Укрдержлісу (з 1932 р. до УУНКЛГ СРСР РНК УСРР) обґрунтовані кошториси видатків з пояснювальними записками, а до місцевих виконавчих комітетів — проекти правил протипожежної безпеки у лісах, що згодом лягали в основу обов'язкових державних постанов. У зазначених документах визначалися дозволені строки контрольованого випалювання трави на луках та полях біля лісів; порядок виконання та час закінчення весняного та початок осіннього контрольованого випалювання на лісосіках та лісових ділянках; правила безпечного складання залишків від порубки дерев для лісозаготівників, заборона їх спалення під час засух, інструкції з облаштування захисної смуги навколо ділянок з лісозаготівлі; заборони розведення вогнищ та паління в лісах та неподалік від них. У вищезгаданих нормативних документах також зазначалися «...правила заходів обережності під час випалювання вугілля, гонки дьогтю та при інших вогняних операціях у лісі, а так само й при побічному використанні (сінокосі, випасі худоби, мисливстві, бджільництві, збиранні грибів, горіхів та ягід) обмежуючи чи зовсім забороняючи в залежності від пори року мати сірники, палити та розводити вогнища»; стягнення та штрафи за порушення правил протипожежної безпеки²⁰.

Якщо протипожежні профілактичні заходи не давали результату і пожежі таки виникали, то для боротьби безпосередньо з вогняним лихом лісгоспи, ОЗВ, адміністрації закладів та установ у межах лісових регіонів залучали як професійних вогнеборців, так і місцеве населення. Місцеве населення могло отримувати винагороду за гасіння пожеж від місцевої влади (окружних та районних відділів праці), а вогнеборці — додаткові премії до власного грошового забезпечення. Згідно з пунктом «б» статті 197 Адміністративного кодексу УСРР від 1927 р. та інструкції у справі боротьби з лісовими пожежами НКВС УСРР від 31.03.1931 р. «...Місцева адміністрація має право притягнути до негайної участі в гасінні вогню всіх громадян, що є неподалік від місця пожежі, пастухів, робітників на лісозаготівлях тощо, при цьому ж ці ж особи, за вимогою лісової адміністрації повинні виконати доручення про негайне повідомлення місцевих органів влади про надіслання робочої сили для гасіння вогню. Кожний громадян, що спостерігає пожежу в лісі повинен повідомити про неї лісничого, помічника лісничого, об'їзника лісничого або сільську владу»²¹.

Отримавши відомості про загоряння в лісі, відповідальні представники лісгоспів негайно переміщувалися на місце виникнення стихійного лиха. Вони відповідали за загальне керівництво гасінням пожежі, а також вели облік роботи працівників, що залучалися до ліквідації осередку загоряння. Як місцеве населення, так і професійні та добровільні пожежні команди під час гасіння лісової пожежі підпорядковувалися представникам лісництва.

У випадку, якщо пожежа отримувала масштабного розповсюдження, то до гасіння залучалися сили військових частин, розташованих неподалік місця пожежі. Військові також підпорядковувалися представникам лісгоспів під час гасіння загорянь. Керівники лісових господарств повинні були терміново повідомити про пожежі, залежно від місця виникнення неконтрольованого загоряння до Укрдержлісу, до окружних земельних відділів, до місцевих виконавчих комітетів та рад, до адміністрацій установ, підприємств, навчально-дослідних закладів²². У звітах до вищевказаних органів та установ лісгоспи вказували, в якому конкретно лісництві була пожежа, з якої причини вона виникла, якого характеру набула, на яку територію розповсюдилася. Також повідомлялося скільки часу тривало гасіння пожежі та яких заходів було вжито для ліквідації стихійного лиха.

У випадку виникнення загоряння на ґрунтовому покриві землі виникає так звана «перебіжна пожежа». На сухому мохові, листві, траві, хмизові, хвої в лісі вогонь поширюється переважно за вітром, тому його гасіння першочергово здійснювалося поливанням водою сухих ділянок лісу по периметру ймовірного розповсюдження пожежі. Якщо ці заходи не приносили успіху, то по периметру розповсюдження неконтрольованого вогню здійснювали очищення ґрунту від насипаного листя, хвої та трави лінією шириною від 1 до 4 м. Могли також викопувати невеликі

канави та гасити вогонь землею та мокрими гілками²³. Як зазначалося в інструкції до гасіння пожеж в лісах, «...припиняти перебіжну пожежу треба старатися, насамперед, в тій стороні, де є скупчення горючих матеріалів, хвойні молодняки або інші цінні насадження»²⁴.

Періодично перебіжні пожежі за умови їх непрофесійного гасіння або несприятливих погодних умов могли перерости у масштабні пожежі, коли окрім земляного покриву горіли дерева. У такому випадку змінювалися й правила ліквідації стихійного лиха. «При великій пожежі, коли вогонь збільшується так, що запалюються дерева, треба почати гасити його з такої відстані від лінії вогню, де б він не встиг перед закінченням цих робіт підійти до місця, на якому проведена робота по ліквідації пожежі. В цьому випадку треба користуватися існуючими просіками, річками іншими водоймами та від них почати роботу щодо ліквідації пожежі»²⁵.

Якщо ж просік було недостатньо або їх у не було у місцевості, де виникла пожежа, тоді лісгоспи та місцева влада залучали населення до прорубки спеціальних протипожежних просік, знімаючи в останніх верхній шар землі, прибираючи траву, хмиз та куші. У таких просіках розміщували людей, залучених до гасіння пожеж (як професійних пожежних, добровольців, так і осіб, залучених згідно з трудовою повинністю). Вони мали гасити вогонь, що міг перебратися до відокремленої просікою чи ровом частини лісу. Найбільшу увагу приділяли захисту лісового молодняку, рідкісним та цінним насадженням, лісовим складам горючих та вибухонебезпечних матеріалів, скупченням хмизу та сушняку тощо²⁶.

Під час надзвичайно масштабних лісових пожеж могли розводити так звані «зустрічні пожежі». «... Для цього на деякій відстані від пожежі із сторони, від якої вогонь найбільше прямує, прорубають просіку в 4–6 метрів завширшки та на ній поки ще є час копають канаву. На краю цієї просіки або канави, що були звернені до пожежі, збирали вал сухого листя, хворосту та інших горючих речовин і коли пожежа наблизиться настільки, що рух повітря до неї не відбивається, тоді зазначений вал з горючих матеріалів по всьому периметру просіки враз запалюють. Вогонь швидко буде розпалюватися та через тягу скеровуватися до самої початкової пожежі, а коли вогонь зійдеться з вогнем, то навколо вже будуть спалені місця й для остаточної ліквідації пожежі не потребуватиметься великих зусиль»²⁷. Однак користуватися методом «зустрічного вогню» можна було лише за відсутності сильного вітру, наявності великої кількості людей для гасіння вогню та за безпосереднього керівництва представника лісового господарства.

Зазначимо, що тогочас в українських сільських регіонах відчувалася нестача кваліфікованих фахівців вогнеборчої справи. Бракувало кваліфікованих пожежних інструкторів у сільських районах, через що на ці посади могли призначати осіб без спеціалізованої освіти з вогнеборчої справи, зокрема агентів Всеукраїнського управління державного страхування при уповноваженому Народного комісаріату фінансів УСРР (Укрдержстраху)²⁸. Оскільки в сільських регіонах не вистачало професійних фахівців — вогнеборців, як вихід із ситуації, активно формувалися в сільській місцевості України добровольчі пожежні команди, сформовані зі звичайних мешканців сіл та хуторів²⁹. З метою поповнення кадрового резерву професійних пожежних у сільських регіонах України створювали спеціальні пожежно-технічні курси для підготовки фахівців-вогнеборців. Однак кількість курсів та кількість випускників, а подекуди й якість освітніх установ не відповідали потребам народного господарства³⁰.

Значну кількість пожеж у лісових масивах було зроблено шляхом підпалів. Останні були однією з форм селянського руху опору сталінській політиці колективізації та розкуркулення. Підпали складали найбільший відсоток серед усіх причин пожеж на селі³¹. Селяни, що постраждали від репресивних заходів органів міліції та НКВС УСРР, часто влаштовували підпали власного, усупільненого майна та лісів із метою завдання максимальної шкоди державі³².

У першій половині 1930-х років особлива увага приділялася профілактичним заходам та ліквідації пожеж у лісових регіонах неподалік залізниць та шосейних шляхів з огляду на їх значущість для економіки української республіки. Справами керування ліквідацією пожеж у лісах сільських регіонів УСРР біля залізниць та шосейних шляхів займалися органи Українського державного лісгосподарського тресту (Укрдержлісу) — лісгоспи, а 1932–1935 рр. — органи

Управління уповноваженого народного комісаріату лісового господарства СРСР при Раді народних комісарів УСРР та Народний комісаріат шляхів сполучення УСРР (НКШС УСРР).

На вищезгадані центральні органи та їх місцеві осередки покладалися також обов'язки з профілактики пожеж на територіях біля залізничних та шосейних шляхів у сільській місцевості: «... проводити протягом усіх літніх, сухих місяців зачистку від сучків, сухостою й хворосту смуги, що межує з лісовими насадженнями; забороняти розкладати вогнища під час спеки чи засухи біля залізниць та шосе, що межують з лісами; визначати особливо пожежонебезпечні ділянки уздовж шляхів сполучення зі встановленням особливого догляду за ними; призначати спеціальну шляхову пожежну варту із обов'язком патрулювання уздовж залізничних та шосейних шляхів з метою оперативного виявлення та гасіння пожеж, особливо у літні та посушливі місяці та після проїзду потягів»³³.

На працівників залізниць також покладалися певні обов'язки із попередження загорянь у лісових смугах біля шляхів сполучення. Вони стежили за тим, щоб на димарях паротягів, що опалювалися дровами та вугіллям, були іскрозатримуючі сітки при проходженні через хвойні насадження, а також справний вогнеборчий інвентар на паротягах. Працівникам, що були у складі екіпажу паротягу, заборонялося викидати не залиті водою жужелицю і вугілля, а також чистити топки паротягів під час проходження лісових зон. Працівники установ залізниць та шосейних шляхів у разі виявлення пожежі в зоні шляхів сполучення та неможливості ліквідації її своїми силами повинні були почати локалізацію пожежі та негайно повідомити про це своєму керівникові, а той мав передати цю інформацію у найближчі лісгоспи, селищні, районні та окружні ради та виконкоми, а також до найближчих залізничних станцій, начальники яких мали повідомляти про стихійне лихо телеграфом усі уповноважені органи з ліквідації пожеж³⁴.

Працівники залізниць та установ шосейних шляхів для гасіння пожеж мали в своєму розпорядженні елементарний протипожежний реманент (ручні пожежні насоси з пожежними рукавами, сокири, лопати, відра, гаки, мотузки) безпосередньо у потягах, на залізничних станціях та на спеціальних зупиночних пунктах уздовж шосейних шляхів. На прохання лісгоспів місцеві органи НКШС УСРР повинні були безоплатно перевозити на місце лісових пожеж та уздовж шляхів сполучень місцеве населення, залучене до гасіння пожеж, професійні та добровольчі вогнеборчі дружини, військових, що брали участь у ліквідації загорянь, а також протипожежний реманент та пожежний транспорт, продукти харчування та питну воду для вогнеборців. За порушення правил пожежної безпеки та профілактики відповідальні особи органів НКШС УСРР притягалися до адміністративної та кримінальної відповідальності³⁵.

Висновки

Отже, в період утвердження тоталітарного режиму в УСРР у 1930–1935 рр. велику роль у профілактиці пожеж у лісах українських сільських регіонів відігравали органи Українського державного лісгосподарського тресту, а у 1932–1935 рр. — органи Управління уповноваженого народного комісаріату лісового господарства СРСР при Раді народних комісарів УСРР, а також органи Народного комісаріату шляхів сполучення УСРР. Конкретними превентивними заходами з попередження пожеж та гасінням вогню в лісах сільських регіонів УСРР займалися в основному добровільні пожежні команди, працівники лісгоспів та залізниць, місцеве населення, задіяне в межах трудової повинності. Однак, подекуди, їх діяльність ускладнювалася такими чинниками: вогнеборцям не вистачало професійної компетентності, підпали як форма селянського руху опору сталінській політиці колективізації та розкуркулення суттєво збільшували збитки від пожеж, правила пожежної безпеки не завжди виконувалися населенням та відповідальними особами, не вистачало належного фінансування. Однак, незважаючи на значні проблеми, достатньо узгоджена діяльність державних органів різних рівнів, пожежних команд, місцевого населення в УСРР у 1930–1935 рр. призводила до поступового зниження рівня «пожежності» в лісах українських регіонів.

У подальшому перспективним, на нашу думку, є наукове дослідження питань профілактики та гасіння пожеж в українських селах в роки Другої світової війни, а також у повоєнний час.

References:

1. Analitichna dovidka pro pozhezhi ta yikh naslidky v Ukraini za 11 misiatsiv 2024 roku. [Analytical report on fires and their consequences in Ukraine for 11 months of 2024]. Retrieved from <https://dsns.gov.ua/upload/2/2/8/5/6/0/7/analitichna-dovidka-pro-pojeji-112024.pdf> [in Ukrainian].
2. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine.
3. Chechers'kyi, A. (1934). P'yatyrichnyy plan rozvytku dobrovil'noyi pozhezhnoyi sluzhby i pozhezhnoyi okhorony v sil's'komu sektori Zaporiz'koho rayonu Dnipropetrovs'koyi oblasti. Z dodatkom tablyts', protokoliv, narad ta vytyahiv z postanov uryadu. [Five-year plan for the development of voluntary fire service and fire protection in the rural sector of Zaporozhye district of Dnipropetrovsk region. With the addition of tables, minutes, meetings and extracts from government decrees]. Zaporizhzhya: Zaporiz'ke rayonne pozhezhne tovarystvo imeni Dzerzhyns'koho. [in Ukrainian].
4. Kotel'nykov, S. (2018). Vohnobortsi. Istoriya pozhezhnytstva na terenakh suchasnoyi Ukrayiny : Nauko-vo-populyarne vydannya. [Firefighters. History of firefighting in modern Ukraine : Popular science publication]. Kyiv : TOV «Kyivsk'ka knyzhkovo zhurnal'na fabryka». [in Ukrainian].
5. Kucher, G. & Usatenko, L. (1969). Pokoriteli ognia : iz istorii pozharnoy okhrany Kiyevshchyny. [Conquerors of fire : from the history of the fire department of the Kiev region]. Kyiv : Izdaniye MVD USSR. [in Russian].
6. Litvyakov, F. (2014). Odessa v otbleskakh pozharov. [Odessa in the reflections of fires]. Odessa : Pechatnyy dom. [in Russian].
7. Litvyakov, F. & Antipov, Y. (2002). 200 let na linii ognia. [200 years on the line of fire]. Odessa : Astro-print. [in Russian].
8. Muzychenko, O. & Bystra, N. & Mamalyha, V. & Kysil', M. (2008). U dvoboyi z vohnem. Pozhezhna okhorona stolytsi. [In a duel with fire. Fire protection of the capital]. Kyiv : Alterpress. [in Ukrainian].
9. Nekhayev, V. & Sertsov, M. (1997). Ognobortsy Zaporozh'ya : ocherki istorii i deyatel'nosti pozharnoy okhrany Zaporozhskoy oblasti. [Firefighters of Zaporozhye: essays on the history and activities of the fire protection of the Zaporozhye region]. Zaporozh'ye. [in Russian].
10. Pikul, O. & Chernetsky, U. & Yarmola, O. (1999). Istoriya pozhezhnoyi spravy Biloyi Tserkvy. [History of the fire service of Bila Tserkva]. Bila Tserkva : Tovarystvo okhorony starozhytnostey Kyivshchyny. [in Ukrainian].
11. Poltanov, O. & Domansky, V. & Ochkala, V. & Kostyleva, L. (1998). Istoriya pozhezhnoyi okhorony Kirovohradshchyny : (1841–1997). [History of fire protection of Kirovograd region : (1841–1997)]. Dnipropetrovs'k : Dnipropetrovs'ka knyzhkova drukarnya. [in Ukrainian].
12. Smirnov, G. (1996). Istoricheskaya khronika pozharnoy okhrany Luganska. [Historical chronicle of the fire brigade of Lugansk]. Lugansk : Izdatel'stvo «Lugan'». [in Russian].
13. State archive of Kharkiv region.
14. Tomchyshyn, P. & Sibiga, P. & Yanishen, V. & Larina, V. (2015). Istoriya pozhezhno-ryatuval'noyi spravy Khmel'nychchyny. [History of fire and rescue affair of Khmelnytsky region]. Khmelnytsky. [in Ukrainian].
15. Tomilenko, A. (2016). Stvorennia ta rozvytok vidomchoyi pozhezhnoyi okhorony Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav USRR. [Creation and development of departmental fire protection of the People's Commissariat of Land Affairs of the USSR]. *Humanitarnyy visnyk. [Humanitarian Bulletin]*. 26 (10), 117–125. [in Ukrainian].
16. Tomilenko, A. (2018). Stvorennia ta rozvytok derzhavnoyi systemy preventyvnykh protypozhezhnykh zakhodiv v Ukraini u druhiy polovyni 20-kh–30-ti roky XX stolittya. [Creation and development of the state system of preventive fire-fighting measures in Ukraine in the second half of the 20s–30s of the XX century]. *Humanitarnyy visnyk. [Humanitarian Bulletin]*. 28 (12), 109–118. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 21.03.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 061.2:63 (477):001.89:663.25(091)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Chalavan>

Victor Chalavan

Candidate of History, National Scientific Agricultural Library, National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

e-mail: vchal77@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Chalavan, V. (2025). Contribution of Ukrainian agricultural societies to the scientific support of the divine industry in the late 19th-early 20th centuries. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 53–61. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Chalavan>

CONTRIBUTION OF UKRAINIAN AGRICULTURAL SOCIETIES TO THE SCIENTIFIC SUPPORT OF THE DIVINE INDUSTRY IN THE LATE 19TH — EARLY 20TH CENTURIES

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the activities of the Ukrainian departments of the All-Russian Society of Distillers and the distillery departments of the Kharkiv and Kyiv Societies of Agriculture and Agricultural Industry, as well as their research institutions (laboratories and the Network of Potato Research Fields) in the late 19th and early 20th centuries.*

The scientific novelty of the study lies in the actualization of the issue of the activities of agricultural societies for the needs of the distillery industry on Ukrainian lands in the late 19th and early 20th centuries through a network of research institutions, which are currently practically not mentioned in the literature.

Conclusions. *The fact of the existence of several departments of the All-Russian Society of Distillers in the Ukrainian territories in the late 19th and early 20th centuries has been established, in particular, the Podolsk, Kyiv, Kharkiv, Chernihiv and Volyn Province Distillers' Society. It has been proven that it was thanks to the initiative of the distillery department of the Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry, established in 1902, that it was possible to organize the establishment in 1907 of the All-Russian Society of Distillers' Society with an office in St. Petersburg. In addition to the fact that the tasks of the distillery departments of agricultural societies primarily included defending the interests of distillers of the respective provinces to improve the conditions for production and marketing of products, they were actively engaged in scientific research for the needs of the industry. Thus, it was found that the merit of the Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry was in the establishment at the end of the 19th century of several separate fields (Shebekynsky, Kryasnyansky, Troitsky, Morochansky), and in 1910 — the Network of Experimental Fields for Potato Cultivation. The network was engaged in varietal research of potato culture for the needs of distilling. The laboratories of the Kharkiv and Kyiv Societies of Agriculture and Agricultural Industry carried out analyzes, providing distilleries with high-quality experimental materials.*

Keywords: *distillery, distilleries, experimental fields, Network of experimental fields for potato cultivation, Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry, All-Russian Society of Distillers, agricultural societies, agricultural research.*

Віктор Чалаван

кандидат історичних наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>
e-mail: vchal77@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Чалаван В. Внесок сільськогосподарських товариств України у наукове забезпечення винокурної галузі у кінці XIX — на початку XX ст. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 53–61. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Chalavan>

ВНЕСОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ У НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИНОКУРНОЇ ГАЛУЗІ У КІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. Метою статті є аналіз діяльності у кінці XIX — на початку XX ст. українських відділів Всеросійського товариства винокурних заводчиків та винокурних відділів Харківського і Київського товариств сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, а також їхніх науково-дослідних установ (лабораторій і Мережі дослідних полів з культури картоплі).

Наукова новизна дослідження полягає в актуалізації питання діяльності сільськогосподарських товариств для потреб винокурної галузі на українських землях у кінці XIX — на початку XX ст. шляхом вивчення мережі науково-дослідних установ, про які наразі в літературі практично не згадується.

Висновки. Встановлено факт існування на українських теренах в окреслений період низки відділів Всеросійського товариства винокурних заводчиків. Зокрема, Подільського, Київського, Харківського, Чернігівського і Товариства винокурних заводчиків Волинської губернії. Доведено, що завдяки ініціативі винокурного відділу Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, створеного у 1902 р., вдалося zorganizувати постання у 1907 р. з офісом у Санкт-Петербурзі Всеросійського товариства винокурних заводчиків. До завдань винокурних відділів сільськогосподарських товариств входило насамперед обстоювання інтересів винокурних заводчиків відповідних губерній з метою покращення умов виробництва і збуту продукції. Вони активно також займалися науково-дослідною роботою для потреб галузі. Так, з'ясовано, що заслуга Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості полягала у закладенні у кінці XIX ст. низки окремих полів (Шебекинського, Крянжянського, Троїцького, Морочанського), а у 1910 р. — Мережі дослідних полів з культури картоплі. Остання здійснювала сортодослідження культури картоплі для потреб винокуріння. Лабораторії Харківського і Київського товариств сільського господарства та сільськогосподарської промисловості на підставі результатів аналізів забезпечували винокурні заводи якісними експериментальними матеріалами.

Ключові слова: винокуріння, винокурні заводи, дослідні поля, Мережа дослідних полів з культури картоплі, Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Всеросійське товариство винокурних заводчиків, сільськогосподарські товариства, сільськогосподарська дослідна справа.

Постановка проблеми

Неурядові творчі об'єднання практикуючих господарів, промисловців та вчених-аграріїв — різноманітні сільськогосподарські та технічні товариства, що функціонували на теренах України у XIX — на початку XX ст., відіграли ключову роль у появі сільськогосподарської дослідної справи. Через мережу постійно діючих установ шляхом реалізації різноманітних науково-популяризаційних заходів (видання періодики, облаштування курсів, виставок, конкурсів, бесід тощо) вони забезпечили змістовним наповненням утворені спеціалізовані галузеві дослідницькі інституції у своїх регіонах. За сучасних умов досвід функціонування галузевих товариств в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами. З-поміж низки сільськогосподарських спеціалізованих товариств нами виокремлено й осередки з винокуріння, діяльність яких не лише стимулювала розвиток винокурної галузі в українських губерніях на рубежі XIX — XX ст., а й забезпечила її науковими розробками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Констатуємо, що історія розвитку винокурної галузі в Україні залишається малодослідженою, як і питання її наукового забезпечення та діяльність учених-технологів, громадських об'єднань фахівців — сільськогосподарських та інженерних товариств.

Праці початку ХХ ст. містили переважно статистичний матеріал про кількість винокурних підприємств, виробленої ними продукції, забезпечення промисловості сировиною тощо¹. Частково становище винокуріння простежено у монографії О. Нестеренка². Сучасна історіографія позначена напрацюваннями М. Казьмирчук³, Г. Казьмирчука⁴, М. Москалюка⁵.

Мета статті

Метою статті є аналіз діяльності у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. українських відділів Всеросійського товариства винокурних заводчиків та винокурних відділів Харківського і Київського товариств сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, а також їхніх науково-дослідних установ (лабораторій і Мережі дослідних полів з культури картоплі).

Виклад основного матеріалу

За даними М. Москалюка, кількість винокурних заводів в українських губерніях Російської імперії на кінець ХІХ ст. була доволі великою: у Подільській губернії у 1894 р. — 79; Київській губернії у 1898 р. — 62; Харківській губернії у 1863 р. — 25; Полтавській губернії у 1878 р. — 72; Херсонській губернії у 1861 р. — 129⁶ (конкретні цифрові дані по інших губерніях, на жаль, відсутні). І хоча до початку ХХ ст. загальна кількість винокурних заводів в Україні зменшувалася (напр., за даними М. Казьмирчук, у 1881 р. функціонувало 7839 винокурень; станом на 1907 р. зафіксовано 569 винокурних заводів⁷) через концентрацію виробництва на великих промислових підприємствах і збільшення акцизу, непосильного для дрібного кустаря, у Подільській, Київській, Волинській, Харківській та інших губерніях винокуріння посідало важливе місце у переробній промисловості сільськогосподарської продукції.

Серед сільськогосподарських товариств в Україні, які опікувалися розвитком винокурної галузі на початку ХХ ст., відзначимо українські відділи Всеросійського товариства винокурних заводчиків (далі — ВРТВЗ). Головний офіс ВРТВЗ відкрито у 1907 р. у м. Санкт-Петербург. До 1914 р. товариство нараховувало у своєму складі 1435 членів⁸. Науково-дослідна діяльність реалізовувалася у лабораторії з винокуріння та відділі технічного застосування спирту. Товариством друкувався галузевий журнал «Известия Российского общества винокурных заводчиков» (редактор Л. Можейко) — єдиний в імперії друкований орган з економічних та технічних питань винокуріння. У журналі оприлюднювалися урядові рішення щодо розвитку галузі, інформація про діяльність товариства, звіти про засідання, статті з техніки винокуріння і рекритифікації спирту, дані про врожаї, закордонні ринки спирту, кореспонденція заводчиків і винокурів тощо. При товаристві функціонувала Рада з представників відділів.

Станом на 1912 р. ВРТВЗ нараховувало 28 відділів, серед яких і осередки при губернських сільськогосподарських товариствах, і «товарищества» комерційного типу, й окремі комітети. Мережу відділів відображено у табл. 1 (у таблиці не йдеться про Вітебський, Калишський, Ковенський, Ліфляндський та інші відділи, інформація про які у використаному джерелі відсутня). Зокрема, дані таблиці засвідчують існування в Україні Подільського, Київського, Харківського, Чернігівського відділів ВРТВЗ і Товариства винокурних заводчиків Волинської губернії, яке також увійшло до складу ВРТВЗ.

1 Новинский М. Винокурная промышленность Волынской губернии (оттиск из трудов Киевского агрономического общества). Киев: Товарищество «Печатная С. П. Яковлева», 1913. 12 с.

2 Нестеренко О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.

3 Там само.

4 Там само.

5 Там само.

6 Москалюк М. М. Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: дис... докт. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2011. С. 255–260, 288.

7 Казьмирчук М. Развитие винокуріння та шинкування у Київській губернії наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 30. С. 65.

8 Демуз І. Сільськогосподарські товариства України: довідник / Вступ. слово акад. НААН В. А. Вергунова; Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН. Київ: Аграрна наука, 2022. С. 266.

Таблиця 1

**Мережа відділів Всеросійського товариства
винокурних заводчиків станом на 1912 р.**

Назва відділу ВРТВЗ	Рік заснування	Кількість заводів у відділі	Кількість заводів у губернії
Всеросійське товариство винокурних заводчиків	1907	1385	2600
Подільський	1909	75	96
Гродненський	?	75	103
Віленський	?	52	101
Київський	1910	37	75
Мінський	?	115	229
Південно-Могилівський	1910	31	41
Калужський	1908	11	11
Східний (Казано-Вятський)	?	20	42
Харківський	1902	50	53
Ревельське «товарищество»	1865	253	253
Варшавське «товарищество»	?	200	?
Північно-Західне «товарищество»	1911	56	?
Московський комітет винокурної промисловості	1912	?	?
Товариство винокурних заводчиків Волинської губернії	?	64	134
Орловський комітет винокуріння	1912	40	42
Чернігівська секція винокуріння	1905	100	123

Складено автором на основі джерела: ⁹

Проте першим в Україні було створено винокурний відділ Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі — ХТСГСП), програма якого затверджена Міністерством землеробства 22 травня 1902 р. з метою сприяння розвитку винокурної промисловості Харківської, Полтавської, Курської, Воронежської та Катеринославської губерній. Його виникнення свідчить фактично про започаткування громадської ініціативи в галузі сільськогосподарського винокуріння. Завданнями новоствореного відділу було сприяння місцевим господарям в отриманні відповідної інформації з винокурної промисловості, пошук досвідчених осіб для облаштування винокурних заводів, виписка, купівля і продаж машин, знарядь і продуктів винокуріння, поширення теоретичних і практичних знань шляхом облаштування бесід і публічних читань, виставок, бібліотек і музеїв, спеціальних училищ для підготовки досвідчених винокурів, видання друкованої продукції, з'ясування потреб винокурної промисловості посередництвом оглядів винокурних підприємств тощо ¹⁰.

Серед засновників відділу — К. Алферов, П. Богуславський, князь О. Голіцин, А. Голубаєв, Д. Гаргер, І. Дроздинський, С. Животинський, В. Кашин, О. Кокорекін, С. Колендо, Е. Крезе, А. Сенчук, князь О. Стокасимов, Л. Чорнобильський, С. Штейнер. Головували князь О. Голіцин, згодом П. Богуславський¹¹.

Винокурний відділ долучився до вирішення питань, пов'язаних із оптовою закупівлею кам'яного вугілля для потреб винокурних заводів, встановленням там фільтраційних апаратів, збором статистичних даних щодо врожаїв і цін на продукти для винокуріння.

⁹ Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности за 1911–12 год: научное издание. Б. м.: б. в. С. 40–41, 44–45.

¹⁰ Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства за 1902/3 гг., считая с 1-го октября 1902 г. по 1-е октября: научное издание. Харьков: И. М. Варшавчика, 1903. С. 16, 17.

¹¹ Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства за 1902/3 гг., считая с 1-го октября 1902 г. по 1-е октября: научное издание. Харьков: И. М. Варшавчика, 1903. С. 3, 4; Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности за 1911–12 год: научное издание. Б. м.: б. в. С. 30, 31, 32.

Відразу по відкритті відділу, 1902 р., організовано «Довідково-комісійне бюро з попиту і пропозиції праці у винокурній промисловості»¹². Члени відділу клопотали перед урядом щодо вигідних умов транспортування спирту, скасування торгів на спирт, отримання пільг для продажу денатурованого спирту, встановлення вигідних цін на спирт тощо. Особливою заслугою відділу були підготовчі роботи спільно з Міністерством землеробства щодо організації Тимчасової Ради винокурної промисловості, яка зорганізувала відкриття у 1907 р. Всеросійського товариства винокурних заводчиків. Відділ долучався до створення районної організації винокурних заводчиків у південних регіонах Російської імперії. Йому належать також ініціативи щодо підготовки виставок технічного приладдя, організації консультацій із технології винокуріння, відкриття Південно-Російського товариства з нагляду за паровими котлами у м. Харків тощо. При відділі засновано бібліотеку.

У 1905 р. при товаристві створено лабораторію винокурного відділу, очолювану О. Ситниковим¹³, яка постачала заводам чисті культури дріжджів, реактиви, прилади тощо.

Варто наголосити, що Харківська губернія у кінці XIX — на початку XX ст. переживала перехід від зернової до картопляної технології винокуріння. Враховувалася специфіка переважаючої технології винокуріння за 3 районами: I район — із суто зерновим винокурінням (заводи Африканський, Білявський, Білянський, Данилівський, Єленський, Заборянський); II район — зерново-картопляним винокурінням (заводи Артемівський, Олексіївський, Бабаєвський, Вертіївський, Должанський, Караванський № 69, Московський, Одноробівський, Заоскольський, Миколо-Дмитрієвський); III район — лише із картопляним (мережа усіх інших заводів губернії)¹⁴. Про збільшення картопляного винокуріння у всіх повітах губернії свідчать дані табл. 2.

Таблиця 2

Витрати на винокуріння в повітах Харківської губернії

Повіти	Витрати на винокуріння у 1870–1871 рр. (в пудах)			Витрати на винокуріння у 1906–1907 рр. (в пудах)		
	Зерно	Картопля	Патока	Зерно	Картопля	Патока
Сумський	576279	-	74267	292982	1862394	453666
Лебединський	287096	-	14931	126393	1318177	-
Охтирський	556692	-	2700	96547	799634	93508
Богодучівський	420942	-	25179	132839	930373	218190
Валківський	113201	21080	-	53761	136893	-
Харківський	758493	-	32800	203813	577918	-
Вовчанський	133121	-	7840	44369	171648	18750
Ізюмський	223693	-	-	296030	-	-
Старобільський	147152	-	-	68377	-	-
Куп'янський	104444	-	-	Заводів немає		
Зміївський	70660	-	5457			

Взято із джерела:¹⁵

Враховуючи важливість вирощування картоплі (зокрема для винокуріння) ХТСТГСП започаткувало проведення дослідів з цією культурою. Загалом культура картоплі в Харківській губернії велася з початку XIX ст., перетворивши господарства регіону на початок XX ст. у постачальників картоплі не лише для півдня Російської імперії, а й для Туреччини й Кавказького узбережжя Чорного моря, забезпечуючи 30 % необхідної потреби. 16 % урожаю

12 Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства за 1902/3 гг., считая с 1-го октября 1902 г. по 1-е октября: научное издание. Харьков: И. М. Варшавчика, 1903. С. 7, 8.

13 Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства за 1906–1907 год, считая с 1-го июля 1906 года по 1 июля 1907 года: научное издание. Харьков: И. А. Цедербаум, 1907. С. 21.

14 Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности за 1911–12 год: научное издание. Б. м.: б. в. С. 7, 8.

15 Волчанский Ф. М. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1910 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 2. Харьков, 1911. С. 14.

картоплі в Харківській губернії перекурювалося на спирт (поряд із цим окремі винокурні заводи губернії для цього використовували також зерно, патоку й кукурудзу), 80 % картоплі використовувалося для споживання¹⁶.

Перше—Краснянське дослідне поле—Харківським товариством сільськогосподарства і сільськогосподарської промисловості, на якому започатковано дослід з картоплею, закладено ще у 1884 р. у маєтку М. Раєвської у Воронежській губернії (проіснувало 1 рік); друге—Шебекинське—у 1885 р. у Курській губернії, програма якого передбачала встановлення кращих за якістю і кількістю сортів картоплі. У 1885 р. закладено Троїцьке дослідне поле (у маєтку Масловської у Курській губернії), завданням якого було визначення придатних сортів для умов місцевих господарств. У 1885–1892 рр. функціонувало Морочанське дослідне поле (у маєтку Строгонової), на якому проводилися дослід з порівняння урожайності різних сортів картоплі та визначення впливу технологічних прийомів висадки й догляду на врожаї (з 1910 р. Морочанське дослідне поле увійшло до складу Мережі дослідних полів з культури картоплі)¹⁷. Результати дослідів на Шебекинському, Краснянському, Троїцькому та Морочанському дослідних полях у кінці XIX ст. дали можливість визначити кращі акліматизовані сорти картоплі; встановити, що закордонні сорти на вказаних полях вироджувалися і втрачали крохмалистість; розпочати селекцію сортів картоплі.

У 1910 р. закладено Мережу дослідних полів з культури картоплі, очолювану Ф. Вовчанським (він же—секретар винокурного відділу товариства), на якій передбачалося дослідження різних способів обробітку ґрунту під картоплю; визначення ефективності різних видів добрив, способів догляду за рослинами; встановлення оптимальних умов для вирощування залежно від метеорологічних показників; пошук найбільш рентабельних сортів картоплі тощо. У 1910 р. Мережа складалася з 5 полів у північно-східній частині губернії, де проводилися дослід з 14 сортами картоплі; у 1911 р. кількість полів зросла до 9, а кількість сортів—до 19 (збільшилися площі й засіви кожного сорту). З 1911 р. розпочалося також ґрунтове вивчення сортодослідження картоплі (як вітчизняного, так і закордонного), тенденції її ввозу та вивозу, впливу інших факторів на зміну сортів, розмірів посівів тощо. З 1912 р. Департаментом землеробства Мережі асигновано 2 500 руб. для продовження дослідів з картоплею, що дало змогу частково розширити площі й нові сорти¹⁸. У 1912 р. Мережа мала 7 полів з ділянками під кожен із 15 сортів картоплі та 3 поля із дрібними висадками 20 сортів¹⁹. Ф. Вовчанський також обстежував селянські та поміщицькі господарства Харківської губернії на предмет посаджених ними культур картоплі, особливо щодо їх економічно-статистичних показників. Селекційна станція ХТСГСП, створена у 1908 р., не могла задовольнити повною мірою потреби сортодосліджень програми Мережі, тому ці запити були покладені на створену губернським земством поблизу Харкова обласну дослідну станцію, рільничий відділ якої запрацював з 1911 р.

У 1913 р. оновлена програма робіт Мережі дослідних полів з культури картоплі в Харківській губернії, розроблена Ф. Вовчанським, а також завідувачем обласної дослідної станції Б. Рожественським і його помічником О. Засухіним, передбачала існування полів 2 типів: 1) із повною програмою (сорт, удобрення, розмір бульби і способів догляду за рослинами); 2) лише з програмою сортовипробування. Для виконання скороченої програми сортовипробування було передбачено використання 21 поля (з сортами картоплі «Пр. Меркер», «Американка» та ін.), для повної програми—8 полів, що розташовувалися у

16 Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1912 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 6. Харьков, 1913. 87 с.+приложения. С. 34, 84–85.

17 Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1910 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 2. Харьков, 1911. С. 5, 6, 8, 9.

18 Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1912 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 6. Харьков, 1913. 87 с.+приложения. С. 1–5 приложений.

19 Отчет о деятельности винокурного отделения Харьковского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности за 1911–12 год: научное издание. Б. м.: б. в. С. 14.

Сумському, Лебединському, Охтирському, Богодухівському, Вовчанському і Харківському повітах Харківської губернії²⁰.

Загалом же звітність Ф. Вовчанського про роботу Мережі дослідних полів з культури картоплі в Харківській (а також Полтавській) губернії у 1911–1914 рр. опублікована у 2-у, 4-у, 6-у, 8-у, 11-у томах «Праць» Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості²¹. Вчений неодноразово виступав з ґрунтовними доповідями з питань культури картоплі (наприклад, на І з'їзді діячів з селекції сільськогосподарських рослин, насінництва і поширення насінневого матеріалу у Харкові в 1911 р. — доповідь «Про неменклатуру сортів картоплі»).

Досліди з культурою картоплі проводилися також Полтавським товариством сільського господарства на Полтавському дослідному полі, починаючи з 1888 р. (у 1888–1900 рр. встановлено: найбільш оптимальні для місцевих кліматичних і природних умов сорти картоплі; оптимальну глибину оранки тощо); на Шатилівській сільськогосподарській дослідній станції (результати викладено у праці В. Вінера «Отчет Шатиловской сельскохозйственной опытной станции» (Вип. II, Санкт-Петербург, 1910), у Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків (дослідження А. Філіпповського за ред. С. Франкфурта «Результаты опытов по культуре картофеля за 1905–1911 гг., изд. Сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков» (Київ, 1912).

Відзначимо внесок у наукове забезпечення винокурної галузі також і винокурного відділу Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі — КТСГСП), члени якого брали активну участь в обстоюванні інтересів винокурних заводчиків губернії перед урядом з метою покращення умов виробництва і збуту продукції винокуріння, опікувалися об'єднанням усіх винокурних заводчиків губернії. У 1912 р. при відділі запрацював окремий підвідділ патокового винокуріння, прихильником якого став В. Ганицький, доповідаючи про спільність інтересів патокового та зернового і картопляного винокуріння. За його ініціативи також була зібрана і віддрукована статистика діяльності патокових заводів Російської імперії²².

При хіміко-агрономічній лабораторії КТСГСП, яка вже мала хімічний та насінневий відділи, із 1912 р. розпочато аналізи для потреб винокурного відділу товариства²³. З метою практичного ознайомлення з технологіями винокуріння за кордон був відряджений доктор хімії З. Матусинський, який відвідав зразкові винокурні та пивоварні заводи Подільської губернії та Австро-Угорщини. Зокрема, у Дублянах перебував у контрольній лабораторії бродильного виробництва і заснованому при ній експериментальному винокурному заводі; кілька місяців працював у науковій лабораторії Берлінського інституту бродіння, де ознайомився із пивоварним, винокурно-дріжджовим, крохмальним і оцетовим виробництвом; відвідав зразковий пивоварний завод і лабораторію в Копенгагені, лабораторію Ергенсена, біологічну лабораторію в Інституті бродильного виробництва при Музеї торгівлі та промисловості у Варшаві²⁴. Члени відділу вивчали способи технічної утилізації продуктів винокуріння²⁵.

20 Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1912 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 6. Харьков, 1913. 87 с.+приложения. С. 6–8 приложений.

21 Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1910 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 2. Харьков, 1911. 67 с.; Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской и Полтавской губернии за 1911 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Т. 4. Харьков, 1912. 69 с.; Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1913 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 8. Харьков, 1914. 304 с.; Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1912 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 6. Харьков, 1913. 87 с.; Волчанский Ф. Отчет сети опытных полей по культуре картофеля в Харьковской губернии за 1914 г.: труды Харьковского общества сельского хозяйства. Вып. 11. Харьков, 1915. 27 с.

22 Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1912 год. Киев — Демеевка, 1913. С. 79.

23 Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1913 год. Киев — Демеевка, 1914. С. 42, 126.

24 Там само. С. 126.

25 Отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1915 год. Киев, 1916. С. 45.

Висновки

Встановлено факт існування на українських теренах у кінці XIX — на початку XX ст. низки відділів Всеросійського товариства винокурних заводчиків, зокрема, Подільського, Київського, Харківського, Чернігівського і Товариства винокурних заводчиків Волинської губернії, які здійснили вагомий внесок у розвиток і наукове забезпечення винокурної галузі України. Доведено, що завдяки ініціативі винокурного відділу Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, створеного у 1902 р., вдалося зорганізувати створення у 1907 р. з офісом у Санкт-Петербурзі Всеросійського товариства винокурних заводчиків. Окрім обстоювання інтересів винокурних заводчиків відповідних губерній з метою покращення умов виробництва і збуту продукції, вони активно займалися науково-дослідною роботою для потреб галузі. Так, з'ясовано, що заслуга ХТСГСП полягала у закладенні у кінці XIX ст. низки окремих полів (Шебекинського, Крясняянського, Троїцького, Морочанського), а у 1910 р. — Мережі дослідних полів з культури картоплі. Мережа займалася сортодослідженням культури картоплі для потреб винокуріння. Лабораторії Харківського і Київського товариств сільського господарства та сільськогосподарської промисловості здійснювали низку аналізів, забезпечуючи винокурні заводи якісними експериментальними матеріалами.

References:

1. Volchanskiy, F. (1911). Otchet seti opyitnyih poley po kulture kartofelya v Harkovskoy gubernii za 1910 g. [Report of the network of experimental fields for potato cultivation in Kharkov province for 1910]: trudyi Harkovskogo obshchestva selskogo hozyaystva. Vyip. 2 [Proceedings of the Kharkiv Agricultural Society, issue 2]. Harkov [in Russian].
2. Volchanskiy, F. (1912). Otchet seti opyitnyih poley po kulture kartofelya v Harkovskoy i Poltavskoy gubernii za 1911 g. [Report of the network of experimental fields for potato cultivation in the Kharkov and Poltava provinces for 1911]: trudyi Harkovskogo obshchestva selskogo hozyaystva. T. 4 [Proceedings of the Kharkiv Agricultural Society, issue 4]. Harkov [in Russian].
3. Volchanskiy, F. (1914). Otchet seti opyitnyih poley po kulture kartofelya v Harkovskoy gubernii za 1913 g. [Report of the network of experimental fields for potato cultivation in Kharkov province for 1913]: trudyi Harkovskogo obshchestva selskogo hozyaystva. Vyip. 8 [Proceedings of the Kharkiv Agricultural Society, issue 8]. Harkov [in Russian].
4. Volchanskiy, F. (1913). Otchet seti opyitnyih poley po kulture kartofelya v Harkovskoy gubernii za 1912 g. [Report of the network of experimental fields for potato cultivation in Kharkov province for 1912]: trudyi Harkovskogo obshchestva selskogo hozyaystva. Vyip. 6 [Proceedings of the Kharkiv Agricultural Society, issue 6]. Harkov [in Russian].
5. Volchanskiy, F. (1915). Otchet seti opyitnyih poley po kulture kartofelya v Harkovskoy gubernii za 1914 g. [Report of the network of experimental fields for potato cultivation in Kharkov province for 1914]: trudyi Harkovskogo obshchestva selskogo hozyaystva. Vyip. 11 [Proceedings of the Kharkiv Agricultural Society, issue 11]. Harkov [in Russian].
6. Demuz, I. (2022). Silskohospodarski tovarystva Ukrainy: dovidnyk [Agricultural societies of Ukraine: directory]. Kyiv: Ahrarna nauka, 296 p. [in Ukrainian].
7. Kazmyrchuk, H. (2009). Vynokurinnia u Kyivskii hubernii v XIX st. [Distilling in the Kyiv Province in the 19th Century]. *Sotsialna istoriia: Naukovyi zbirnyk* [Social History: A Scientific Collection]. Kyiv, V, 25–28 [in Ukrainian].
8. Kazmyrchuk, M. (2009). Rozvytok vynokurinnia ta shynkuvannia u Kyivskii hubernii naprykintsi XIX — na pochatku XX stolittia [The development of distilling and brewing in the Kyiv province in the late 19th and early 20th centuries]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe], 30, 65–69 [in Ukrainian].
9. Moskaliuk, M. (2011). Obrobna promyslovist Naddniprianskoi Ukrainy u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. [The manufacturing industry of Dnieper Ukraine in the second half of the 19th-early 20th centuries] *The degree of Doctor of Historical Sciences*. Ternopil. [in Ukrainian].

10. Moskaliuk, M. (2012). Obrobna promyslovist ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia: istoriohrafichnyi ta ekonomichnyi analiz [Processing industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th-early 20th centuries: historiographical and economic analysis]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Seriya: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny* [Ukraine-Europe-World. Series: History, international relations], 10, 310–318 [in Ukrainian].
11. Moskaliuk, M. (2012). Rozvytok obrobnoi promyslovosti ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v druhi polovyni XIX — na pochatku XX stolittia. [The development of the processing industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th-early 20th centuries]. Ternopil, 299 p. [in Ukrainian].
12. Nesterenko, O. (1952). Rozvytok kapitalistychnoi promyslovosti i formuvannia proletariatu na Ukraini v kintsi XIX i na pochatku XX st. [The development of capitalist industry and the formation of the proletariat in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries]. Kyiv: Derzhpolityvdav URSR. [in Ukrainian].
13. Novinskiy, M. (1913). Vinokurennaya promyshlennost Volyinskoy gubernii (ottisk iz trudov Kievskogo agronomicheskogo obschestva) [Distilling industry of the Volyn province (reprint from the works of the Kyiv Agronomic Society)]. Kiev [in Russian].
14. (1903). *Otchet o deyatelnosti vinokurennogo otdeleniya Harkovskogo obschestva selskogo hozyaystva za 1902/3 gg., schitaya s 1-go oktyabrya 1902 g. po 1-e oktyabrya*: nauchnoe izdanie [Report on the activities of the distillery department of the Kharkov Agricultural Society for 1902/3, counting from October 1, 1902, to October 1: scientific publication]. Harkov [in Russian].
15. (1907). *Otchet o deyatelnosti vinokurennogo otdeleniya Harkovskogo obschestva selskogo hozyaystva za 1906–1907 god, schitaya s 1-go iyulya 1906 goda po 1 iyulya 1907 goda*. [Report on the activities of the distillery department of the Kharkov Society of Agriculture for 1906–1907, counting from July 1, 1906 to July 1, 1907]. Harkov [in Russian].
16. *Otchet o deyatelnosti vinokurennogo otdeleniya Harkovskogo obschestva selskogo hozyaystva i selsko-hozyaystvennoy promyshlennosti za 1911–12 god*: nauchnoe izdanie [Report on the activities of the distillery department of the Kharkov society of agriculture and agricultural industry for 1911–12: scientific publication]. [Without place and year of publication] [in Russian].
17. (1913). *Otchet o deyatelnosti Kievskogo obschestva selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyshlennosti za 1912 god* [Report on the activities of the Kyiv Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1912]. Kiev-Demeevka [in Russian].
18. (1914). *Otchet o deyatelnosti Kievskogo obschestva selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyshlennosti za 1913 god* [Report on the activities of the Kyiv Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1913]. Kiev-Demeevka [in Russian].
19. (1916). *Otchet o deyatelnosti Kievskogo obschestva selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyshlennosti za 1915 god* [Report on the activities of the Kyiv Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1915]. Kiev [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 20.03.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК: 94(477) «1991/2024»:631

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Chubina-Fedorenko>

Tetiana Chubina

Doctor of Historical Sciences, Full Professor Head at the Department of Social and Humanitarian disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

e-mail: chubina@ukr.net

Yanina Fedorenko

Doctor of Historical Sciences, Full Professor Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5206-0705>

e-mail: yanava@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Chubina, T. & Fedorenko, Ya. (2025). Environmental Problems in the Ukrainian Village During the Independence Period: Historical Context. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 62–72. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Chubina-Fedorenko>

ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN THE UKRAINIAN VILLAGE DURING THE INDEPENDENCE PERIOD: HISTORICAL CONTEXT

Abstract. *The purpose* of this article is to conduct a comprehensive study of the environmental issues faced by Ukrainian rural areas during the period of independence (1991–2024).

The scientific novelty lies in the fact that the authors, by exploring the multifaceted nature of environmental problems in Ukrainian villages throughout the independence era, identified and analyzed the key destructive factors that have adversely affected the current living conditions of the rural population. The research offers a new interpretation of previously known historical facts.

Conclusions. There is now sufficient evidence to assert a significant deterioration of the environmental situation in Ukrainian rural areas during the independence period, resulting from the accumulation of a wide range of ecological issues. Based on the materials utilized in this study, the authors identified several factors that have had a destructive impact on the rural environment.

Firstly, the consequences of the Chornobyl nuclear disaster, which significantly affected rural areas, have not been fully mitigated. Governmental authorities commonly attributed this to a lack of financial resources. Secondly, the rise in activity of large-scale economic entities such as agroholdings and major meat and dairy enterprises at the beginning of the 21st century, many of which operated in violation of regulations, has doubled the environmental burden on rural regions, negatively affecting soil quality, groundwater and surface water, and air quality. Thirdly, the low level of environmental awareness among the rural population itself (e.g., unauthorized landfills, burning of dry grass) has contributed to the gradual transformation of previously clean areas into zones contaminated by chemicals and heavy metals. Fourthly, the Russian-Ukrainian war has become a major driver of ecological destruction, causing massive losses to flora and fauna, the poisoning of air with toxic substances, the devastation of agricultural land, and soil degradation due to landmines, toxic spills, and flooding following the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant.

Keywords: destructive factors, air pollution, soil degradation, Chornobyl disaster, agroholdings, poultry farms, Russian-Ukrainian war.

Тетяна Чубіна

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України,
м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9383-3604>
e-mail: chubina@ukr.net

Яніна Федоренко

доктор історичних наук, професор,
доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України,
м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5206-0705>
e-mail: yapava@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Чубіна Т., Федоренко Я. Екологічні проблеми в українському селі періоду незалежності: історичний контекст. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 62–72. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Chubina-Fedorenko>

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Анотація. *Мета статті* полягає у комплексному дослідженні, екологічних проблем українського села періоду незалежності (1991–2024 рр.).

Наукова новизна полягає у тому, що автори, вивчаючи багатоаспектність екологічних проблем українського села періоду незалежності, комплексно дослідили та з'ясували чинники, що деструктивно вплинули на сучасний стан життєдіяльності селян, по-новому переосмислюючи вже відомі історичні факти.

Висновки. Наразі є достатньо підстав стверджувати про істотне погіршення екологічної ситуації в українському селі періоду незалежності як результат накопичення цілого комплексу екологічних проблем. Використовуючи залучений для написання статті матеріал, авторами було виокремлено декілька чинників, які деструктивно вплинули на стан життєвого середовища сільського населення. По-перше, остаточно не вдалося вирішити проблеми з мінімізацією наслідків, від яких потерпало українське село в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. З боку владних структур стан справ пояснювався банальною нестачею коштів. По-друге, активізація на початку ХХІ ст. діяльності таких економічних гігантів, як агрохолдинги та великі м'ясо-молочні підприємства, які дуже часто працювали із порушеннями, подвоїла навантаження на екологічний стан українського села, негативно впливаючи на якість земельних ресурсів, підземних та наземних вод, атмосферного повітря. По-третє, низька екологічна культура сільського населення (стихійні смітники, паління сухої трави тощо) сприяла поступовому перетворенню екологічно-чистих територій на забруднені хімічними речовинами та важкими металами. По-четверте, російсько-українська війна стала основною причиною масового знищення флори і фауни, отруєння атмосферного повітря токсичними речовинами, знищення територій, призначених для ведення сільського господарства, деградації родючих ґрунтів внаслідок мінування, потрапляння токсичних речовин чи затоплення після підриву Каховської ГЕС.

Ключові слова: деструктивні чинники, забруднення атмосферного повітря, руйнація ґрунтів, Чорнобильська катастрофа, агрохолдинги, птахофабрики, російсько-українська війна.

Постановка проблеми

Питання, пов'язанні з екологічною ситуацією в сучасній Україні, є як ніколи актуальними, адже повномасштабне російське вторгнення на територію нашої держави супроводжується не тільки масовими вбивствами військових і цивільних, руйнацією інфраструктури та енергосистеми, а й вчиненням численних екоцидів. Цифри вражають: тільки за перші два місяці ведення активних бойових дій, у 2022 р., українські вчені нарахували понад дві сотні випадків екоциду, які здійснив російський агресор, а далі цифри лише зростали. Від екологічного терору страждає все населення України, а надто українське село — багато сільськогосподарських земель втратили родючість, особливо на територіях ведення активних бойових дій, а також через затоплення внаслідок підриву Каховської ГЕС, істото погіршився стан атмосферного повітря як результат постійних ракетних, дронівих та артилерійських атак, скидання КАБів тощо.

Ситуація ускладнюється ще й тому, що до нових екологічних проблем додалися невирішені проблеми довоєнного минулого. Як результат, українське село, яке у жителів міст завжди асоціювалось із екологічно чистою територією, більше не може таким вважатись.

Саме тому, на нашу думку, необхідно провести комплексне дослідження, беручи за основу історичний контекст, усіх чинників, що деструктивно впливають на стан життєдіяльності селян, для того, щоб привернути увагу громадськості та сприяти вирішенню екологічних проблем як за сучасних умов, так і у післявоєнному майбутньому нашої країни. З огляду на цей факт, тема є актуальною та потребує нових дослідницьких підходів та рішень.

Аналіз останніх досліджень

Історіографічні напрацювання щодо екологічної ситуації в українському селі періоду незалежності в певних історичних контекстах розглянуті у колективних фундаментальних працях «Історія українського селянства»¹ та «Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні»². Цінні відомості, що стосуються деструктивного впливу аварії на Чорнобильській АЕС, містяться у науковому доробку Н. Барановської³. Також запропонована стаття продовжує авторські наукові розвідки Я. Федоренко⁴, та Т. Чубіної⁵, котрі стосуються екологічного стану життєдіяльності селян. Джерельною базою для написання наукової статті слугували статистичні бюлетні, звіти, а також чисельний масив інформаційних матеріалів, розміщених на сайтах українських видавництв, таких як: «Українська правда», «Агроном», «Український тиждень». Багатоаспектність екологічних проблем українського села періоду незалежності дозволяє продовжувати дослідження, по-новому переосмислюючи вже відомі історичні факти.

Мета статті

Відповідно метою статті є комплексне дослідження екологічних проблем українського села періоду незалежності (1991–2024 рр.).

Виклад основного матеріалу

Екологічні проблеми в українському селі періоду незалежності пов'язані передусім із декількома чинниками, які зумовили негативний вплив на життєве середовище селян.

Першим вагомим каталізатором, що призвів до надзвичайно негативних екологічних змін, які відчували на собі не тільки жителі сільської місцевості, а й усієї країни, на нашу думку, стала аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року. Забруднення ґрунтів, атмосферного повітря, погіршення стану здоров'я населення (збільшення онкологічних хворих) тощо навіть у кінці ХХ — у перших двох десятиліттях ХХІ ст., безсумнівно, є наслідком в довгостроковій перспективі цієї екологічної катастрофи.

Прикметним був той факт, що замість швидкого адекватного реагування на жахливе екологічне лихо, радянське керівництво спершу намагалось замовчувати цю страшну аварію, всіляко применшуючи негативний вплив, який спричинив вибух на четвертому енергоблоці, та як наслідок — опромінення людей, радіоактивне ураження флори і фауни тощо. Чого варте лише проведення масових урочистостей у Києві 1 травня 1986 р., всього через п'ять днів після катастрофи. Лише згодом розпочалася примусова евакуація населення із міста Прип'ять та території, прилеглої до Чорнобильської атомної станції та створення 30-ти кілометрової зони відчуження. І тільки у передостанній перед розпадом СРСР 1990 р., Верховна Рада УРСР своєю постановою нарешті визнала Україну зоною екологічного лиха, а на роботі, яка проводилася по мінімізації наслідків аварії у 1986–1987 рр., був поставлений вердикт «незадовільно». Зокрема, парламентарями відзначено, що на час прийняття згаданої вище

1 Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 с.

2 Смолій В. Беренштейн Л., Панченко, П. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні, 2000. Київ. С. 97

3 Барановська Н. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 123–142.

4 Федоренко Я. Окремі аспекти розвитку сучасного аграрного сектору України: проблеми екологічної безпеки. *Наукові праці*. 2012. Вип. 168. Том 180. С. 57–61. Федоренко Я. Стан екологічного середовища життєдіяльності селян у процесі трансформації аграрного сектору: історичний контекст. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2014. С. 70–75

5 Chubina T., Fedorenko Ya., Spirkina O. Environmental and socio-demographic consequences of the Chornobyl nuclear power plant accident: a historical retrospective after 36 years. *Environmental and Socio-Demographic Consequences of the Chornobyl Nuclear Power Plant Accident: A Historical Retrospective after 36 Years*. *Kwartalnik naukowy 'Studia Regionalne i Lokalne: special issue on Ukraine'*. 2023. С. 101–109. DOI: 10.7366/15094995s2307

Постанови продовжував зростати рівень захворюваності людей та загострюватися серйозні проблеми, пов'язані з відсутністю детального обстеження та оцінки радіаційної обстановки⁶.

На той момент став очевидним факт практичного руйнування екосистеми зони відчуження. Так, відповідними службами зафіксовано загибель соснових лісів на території обсягом 500 га навколо Чорнобильської АЕС. І це не тільки був трагічно відомий «Рудий ліс», що утворився через декілька днів після аварії. Уражені лісові території простягнулися значно далі від зони першопочаткового ураження. Крім знищення хвойних та листяних дерев, екологи підтвердили загибель на радіоактивних територіях цілих популяцій тварин.

У 1998 р., після ґрунтовних обстежень території України, найбільш постраждалими від радіаційного забруднення було визначено вісімдесят одну територіально-адміністративну одиницю, які входили до складу дванадцяти областей України: Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської⁷. Загалом площа забруднених радіацією українських земель, за даними українських істориків, становила 50 тис. км²⁸. Найбільш ураженими територіями вважалися земельні ресурси, які перебували у складі Житомирської — 27,4 % Київської — 23 % та Рівненської — 22,7 % областей.

Радіаційне забруднення земель сільськогосподарського призначення принесло Україні не тільки екологічні, а й значні економічні збитки⁹. Тому для часткового їхнього відновлення на національному рівні було організовано і проведено комплексні заходи. Особливу увагу агрономи приділили вапнуванню кислих ґрунтів, залуженню луків та пасовищ. Загалом подібні реабілітаційні роботи охопили 2 млн. 140 тис. га найбільш забруднених сільськогосподарських угідь¹⁰.

Загалом реабілітаційні роботи принесли бажаний ефект — аграрна продукція, урожай якої отримували на оброблених територіях, досягла показників допустимого рівня для її споживання населенням України. Так, за даними численних моніторинґів, котрі проводилися в той час, була відзначена позитивна динаміка в бік радіаційного зменшення. Зокрема, у 1997 р. перевищення допустимих рівнів радіації було зафіксоване в агропродукції 638 українських сіл, а вже через три роки, у перший рік XXI ст., під час проведення аналізів сільськогосподарської продукції було виділено 487 населених пунктів, в яких виявлено фрукти, овочі, зерно та домашнє молоко з підвищеним рівнем цезію.

З часом, з огляду на постійні економічні кризи, що охопили незалежну Україну, а також трансформаційні зміни, яких зазнав агросектор, заходи, спрямовані на мінімізацію наслідків радіаційного забруднення, у більшості областей України вже до 2010 р. звелися до мінімуму. Однак, відстеження радіаційного стану продовжували проводитись. Так, у 2018 р. Національний інститут стратегічних досліджень провів моніторинг територій, які в 1986 р. зазнали суттєвого радіаційного забруднення та перебували за межами зони відчуження. Виявилося, що і на початку XXI ст. на окремих із них залишається досить високий рівень радіації¹¹. Підтвердженням цього стали статистичні дані 2019 р., коли радіоекологами було взято 13973 проби різноманітної сільськогосподарської та лісгосподарської продукції, з яких у 16 — виявлено перевищення допустимого рівня радіації: 3 — в молоці і 13 — в лі-

6 Про невідкладні заходи щодо захисту громадян України від наслідків Чорнобильської катастрофи Постанова Верховної Ради Української РСР № 95-ХІІ від 1 серпня 1990. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990, № 33, ст.466

7 Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи Збірник законодавчих актів та нормативних документів. Київ: Чорнобильінтерінформ. 1998, С. 543

8 Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій. К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. С 585

9 Смолій В. Беренштейн Л., Панченко П. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні, 2000. Київ. С. 97

10 Барановська Н. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С.132

11 Загрози у сфері екологічної та техногенної безпеки а їх вплив на стан національної безпеки (моніторинг реалізації Стратегії національної безпеки)». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/zagrozi-u-sferi-ekologichnoi-ta-tekhno-gennoi-bezpeki-ta-ikh-vpliv>

сових грибах та ягодах¹². Зважаючи на це, можемо стверджувати, що аварія на Чорнобильській АЕС суттєво погіршила екологічний стан українського села. Саме тому і у XXI ст. на рівні реалізації державної політики залишилася актуальною робота зі створення комплексу заходів, спрямованих на мінімізацію наслідків радіоактивного забруднення та повернення до нормального життя територій, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Другим фактором, який істотно вплинув на погіршення екологічної ситуації в українському селі, беззаперечно, стала інтенсифікація роботи сільськогосподарських підприємств-велетнів: холдингів та інших аграрних й тваринницьких підприємств. Розорюваність ґрунтів, погіршення їхнього стану, забруднення підземних й поверхневих вод, незадовільна якість повітря — далеко неповний перелік негативного впливу аграрних промислових гігантів на екологію українського села.

Відзначимо, що власне для землеробської культури періоду кінця XX — початку XXI ст. характерним стало перенесення головних акцентів у веденні агробізнесу на вирощуванням монокультур, завдяки чому порушувалися всі правила ведення екологічно орієнтованого землекористування. Особливо низькою агрокультурною характеризувалися землекористувачі-підприємці кінця XX — першого десятиліття XXI ст., переважна більшість яких не проводила жодних заходів, спрямованих на збереження ґрунтів та підвищення їхньої родючості. Результати не забарилися: масове ігнорування аграріями вимог сівозміни та побудованої за законами агрономії структури посівів, коли перевага надавалась вирощуванню окремих сільгоспкультур (пшениці, ячменю, соняшнику, кукурудзи, ріпаку), орієнтованих на експорт, а, отже, на значний прибуток для його виробників, очікувано призвели до збільшення їхньої кількості на українських полях. Ними було охоплено майже 90 % у щорічних структурах посівів сільськогосподарських підприємств десяти найбільших аграрних областей України¹³. Як приклад, проілюструємо тенденцією із вирощуванням агровиробниками ґрунтовиснажливої сільськогосподарської культури соняшнику. На початку 1990-х років його вирощували на площі 1636 тис. га. Однак через тринадцять років, у 2003 р., під посіви соняшнику було виділено 4001 тис. га, у в 2012 р. площа соняшнику зросла до 4889,8 тис. га¹⁴, а у 2020 р. вже становила 6370 тис. га¹⁵. Частка цієї сільгоспкультури в посівній площі господарств корпоративного сектору в 2010 р. становила 18,1 %, а в фермерських господарствах — 21, 6 %¹⁶ та досягла у 2016 р. — 34–37 %¹⁷, тоді як науково-обґрунтована фахівцями із землеробства тогочасна норма коливалася на рівні 10–15 %.

Крім порушення правил ведення сівозмін, характерною рисою роботи агрогосподарств періоду незалежності стало надзвичайно агресивне поводження із сільгоспугіддями, що значно ускладнило екологічний стан та призвело до поширення еродованості земель, відведених під рілля. Негативні тенденції особливо стали відчутними у XXI ст. Загалом в Україні, за даними звіту Міністерства відновлення розвитку громад, територій та інфраструктури, для господарського використання залучено понад 92 % всіх земельних ресурсів, а рівень їх розораності сягнув позначки 54 %. В той час, як у розвинутих країнах Європи він не перевищує 35 %¹⁸.

Високий відсоток розорюваності зрештою спричинив збільшення проявів вітрової та водної ерозії, наслідком яких стало виснаження і руйнування українських ґрунтів. З року в

12 Стан радіологічних досліджень продукції та сировини за 10 місяців 2019 року. URL: <https://voladm.gov.ua/article/stand-radiologichnih-doslidzen-produkciyi-ta-sirovini-za-10-misyaciv-2019-roku/>

13 Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2010 року: Статистичний Бюлетень. К., 2010. С.8

14 Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2012 року: Статистичний Бюлетень. К., 2011. С.6

15 Кудріль О. Площі сівби соняшнику в Україні зросли на понад 500 тис. га. URL: <https://superagronom.com/news/11104-ploschi-sivbi-sonyashniku-v-ukrayini-zrosli-na-ponad-500-tis-ga>

16 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах». Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р. № 164. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF>

17 Шевченко М., Лебідь С., Шевченко С. М. та ін. Оптимізація посівних площ соняшнику. *Агроном*. 2016. URL: <https://www.agronom.com.ua/optymizatsiya-posivnyh-ploshh-sonyashnyku/>

18 Звіт про стратегічну екологічну оцінку державної цільової економічної програми енергетичної модернізації підприємств водопостачання та водовідведення, що перебувають у державній або комунальній власності на період до 2030 року. Міністерство відновлення розвитку громад, територій та інфраструктури. Київ, 2024. С. 15

рік ситуація дедалі більше ускладнювалася. Зокрема, якщо 2003 р. кількість пошкоджених територій становила 9,9 млн. га, то в 2006 р. досягла позначки 12,9 млн. га, на початок 2020 р. площа еродованих ґрунтів вже налічувала близько 16 млн. га¹⁹. Тенденція була надзвичайно негативною — ерозія кожного року поширювалася на кожний п'ятий гектар тих земель, які ще не зазнали її руйнівного впливу.

Унаслідок цих негативних процесів вміст гумусу на землях аграрного призначення зменшився з 3,5 до 3,2 %. На початок 2020 р. 15,4 % українських ґрунтів вже характеризувалися дуже низьким вмістом гумусу²⁰, а, отже, втратою родючості та зменшенням врожаїв, відповідно — економічними збитками не тільки власникам сільськогосподарських угідь, а й державі.

Крім проблем, пов'язаних із погіршенням стану земельних ресурсів, селяни зіштовхнулися ще з одним екологічним лихом. Справжньою бідою для пересічного жителя села стала активізація роботи підприємств з виробництва як агро-, так і м'ясо-молочної продукції, які зазвичай входили до виробничих потужностей великих холдингів.

Особливу шкоду довкіллю наносила робота птахофабрик, досить часто власники яких, ігноруючи допустимі норми забудови, розміщували потужності поблизу сільських населених пунктів. Надзвичайно швидко результати діяльності підприємств стали відчутними для пересічного жителя села: погіршення стану здоров'я (адже навіть незначні дози сірководню й метану, які викидаються в атмосферу внаслідок роботи птахофабрик, можуть спровокувати хвороби кишківника, легень, нирок і всієї сечовидільної системи, а також призвести до онкозахворювань), забруднення наземних і підземних водних ресурсів твердими відходами та продуктами їх розкладу (найчастіше послідом, відходами забою птиці або навіть і рештками птахів, що загинули), а також стічних вод, насичених мінеральними і органічними речовинами, дезінфектантами, інсектицидами, лікарськими препаратами, нітратами тощо.

Робота птахофабрик зі значними порушеннями екологічних вимог залишалася нагальною проблемою навіть у другому десятилітті XXI ст. Одним із невирішених питань продовжувала залишатися утилізація відходів. На думку президента Всеукраїнської екологічної ліги у 2011 р. Тетяни Тимочко, гній, послід та стічні води тваринницьких і птахівничих підприємств є фактором передачі понад 100 збудників інфекційних та інвазійних хвороб. Органічні відходи слугують сприятливим середовищем для розвитку та виживання патогенної мікрофлори, містять підвищену кількість важких металів, пестицидів, медикаментозних препаратів, радіоактивних речовин, насіння бур'янів та інших забруднень²¹. Така ситуація, на жаль, стала майже нормою при веденні бізнесу по вирощуванню та реалізації курей та яєць. Прикладів роботи таких підприємств із очевидними порушеннями на шпальтах інформаційних ресурсів можна знайти безліч. Так, у 2007 р. була зафіксована несанкційована утилізація відходів птахофабрикою «Оріль-Лідер» (торгівельна марка «Наша Ряба»), збудована поблизу села Єлизаветівка Дніпропетровської області, а також ЗАТ «Комплекс Агромарс» (торгівельна марка «Гаврилівські курчата»). Резонансною справою став вивіз відходів товариством з обмеженою відповідальністю з одного з найбільших підприємств такого типу в Європі — птахофабрики «Авіс» на Хмельниччині. Крім посліду курей, землі, віддані жителям восьми навколишніх сіл для ведення сільського господарства, були забруднені ще й пір'ям та трупами птахів. Ситуація була досить складною — місцеві екологи навіть почали стверджувати про екологічну катастрофу, на межі якої опинився увесь Кам'янець-Подільський район²². Інший випадок — неподалік села Червоний прапор було відбудовано птахофабрику, котра невдовзі

19 Еродованість ґрунтів України. Головний сайт для агрономів Superagronom. URL: <https://superagronom.com/karty/erodovanist-gruntiv-ukrainy>

20 Звіт про стратегічну екологічну оцінку державної цільової економічної програми енергетичної модернізації підприємств водопостачання та водовідведення, що перебувають у державній або комунальній власності на період до 2030 року. Міністерство відновлення розвитку громад, територій та інфраструктури. Київ, 2024. С. 15

21 Притикін О. Птахівництво масового ураження. *Український тиждень*. 2011. URL: <https://tyzhden.ua/ptakhivnytstvo-masovoho-urazhennia/>

22 Птахофабрика на Кам'яниччині нечистоти скидала на людські поля. URL: https://ye.ua/syspilstvo/13837_Ptahofabrika_na_Kam_yanechchini_nechistoti_skidala_na_lyidski_polya.html

стала частиною агрохолдинга «Авангард». Його власники проблему із утилізацією відходів дуже швидко вирішили: всі наслідки життєдіяльності птахів почали вивозити у степову зону, яка розташовувалася навколо населених пунктів району. Згодом на місці утилізації утворилися могильники та цілі озера із фекалій, а мешканці сіл Червоний прапор, Вергулівка, Ломуватка і Комісарівка почали скаржитися на жахливий сморід, а також на збільшення популяції хижаків, що харчувалися рештками трупів курей та почали нападати на домашню худобу²³.

Про екологічну катастрофу також почали говорити й жителі села Макарів Київської області, в центрі якого було поставлено виробничі потужності з виготовлення яєць. До речі, організував виробництво все той же агрохолдинг «Авангард». Місцеві жителі скаржилися до всіх органів і місцевої та обласної влади на нестерпний сморід та несанкціоновану утилізацію відходів птахофабрики прямо на городи селян або у річку Сквиру. Після проведення моніторингу екологами у 2012 р. було встановлено, що у повітрі Макарова і навколишніх сіл концентрація таких хімічних речовин, як сірководень та аміак перевищує у багато разів гранично допустимі норми, а отже, загрожує погіршенням здоров'я, загостренням хронічних хвороб тощо²⁴.

Схожі за негативом наслідки для довкілля були також від інтенсифікації роботи свиногокомплексів, які, як і птахоферми, часто розташовуються поблизу сільських населених пунктів й працюють, порушуючи допустимі екологічні норми. У результаті діяльності великої кількості свиноферм у повітря викидається значна кількість аміаку, сірководню, метану, вуглекислого газу тощо. Тому під час роботи підприємств такого типу виникає сморід та поглиблюються небезпечні процеси для життєдіяльності місцевих мешканців. Зокрема, жителі села Мліїв на Черкащині дуже страждали від жахливого сморіду від місцевих свиноферм, не маючи навіть можливості відчинити вікна в будинках на провітрювання. Як виявилось, недобросовісні власники невчасно вивозили гній, приховуючи під ним туші дохлих свиней та поросят²⁵. Схожа ситуація згодом виникла на Львівщині, де неподалік села Забужжя селяни виявили понад десять скотомогильників із тушами поросят на землях, які були надані для ведення господарств ветеранам російсько-української війни. Після ідентифікації було встановлено, що туші поросят належали свинофермі, що розташовувалася в с. Батятичі. Керівництво всю провину переклало на водія, котрий чомусь замість сміттевого полігону, що розташовувався у м. Жовква, туші поросят скидав у ями, які розміщувалися на людських земельних наділах, роблячи їх непридатними для майбутнього використання²⁶.

Таким чином, навіть на кінець другого і початок третього десятиліття ХХІ ст. проблеми із роботою підприємств із виготовлення аграрної та м'ясомолочної продукції залишились актуальними. Хоча після підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом у 2014 р. й побудовою траскторій, спрямованих на членство, частина власників агропідприємств перейшла на стандарти ЄС, оновила обладнання та почала стежити за дотриманням екологічної безпеки на власних потужностях. Однак інша частина продовжує порушувати екологічне законодавство, створюючи величезні проблеми для населення, яке проживає неподалік агропідприємств, птахофабрик та свиногокомплексів.

Великим навантаженням на створення екологічного добробуту в сільській місцевості став низький рівень екологічної культури селян: недбале ставлення до свого життєвого середовища, паління сухої трави, стихійні сміттєзвалища лише поглибили проблеми, пов'язані з екологічною безпекою.

23 Притикін О. Птахівництво масового ураження. *Український тиждень*. 2011. URL: <https://tyzhden.ua/ptakhivnytstvo-masovoho-urazhennia/>

24 Набока М. Мешканці українських сіл пікетуватимуть птахофабрики, які, кажуть, убивають дітей. *Радіо Свобода*. 2012. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24672396.html>

25 На Черкащині жителі села потерпають від нестерпного смороду свиноферм. ТСН Україна. 9 липня 2013. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-cherkaschini-zhiteli-sela-poterpayut-vid-nesterpnogo-smorodu-svinoferm-301492.html>

26 Герун Ю. Свиноферма влаштувала незаконний скотомогильник на землях атовців біля Кам'янки-Бузької. *Zaxid.net*. 2019. URL: https://zaxid.net/na_zemlyah_atovtsiv_poblizu_kamyanki_buzkoyi_svinoferma_vlashtovala_nezakonnij_skotomogilnik_n1482804

Крім несанкціонованих сміттєзвалищ, на які часто перетворювали земельні ділянки, виділені під ведення городництва, агрохолдинги та інші м'ясо-молочні підприємства, перманентним явищем у сільській місцевості стало створення полігонів для вивезення сміття із міських агломерацій.

Досить часто території для складування міського сміття надавав місцевий виконком сільської ради, навіть не погодивши це питання із мешканцями села. Так, жителі села Хмелів Сумської області влаштували пікет, спрямований проти вивезення сміття із усього Роменського району на створене на території заказника сміттєзвалище, дозвіл на облаштування якого дав голова громади²⁷. Знаковим також був скандал із вивезенням сміття зі Львова, коли після жакливого пожежі на Грибовицькому сміттєзвалищі у 2016 р., яке обслуговувало всю Львівську міську агломерацію, воно перестало працювати. Львівські сміттевози почали вивозити сміття із міста на територію інших областей, часто скидаючи його на несанкціонованих смітниках біля сільських населених пунктів²⁸. Ситуацію повністю не вдалося вирішити до цього часу, оскільки львівське сміття продовжує з'являтися на стихійних сміттєзвалищах²⁹.

Поширеною практикою залишається влаштування жителями українських сіл несанкціонованих смітників на околицях сільських населених пунктів. Часто селяни ігнорують факт існування у сільських населених пунктів спеціалізованих підприємств, які організовують вивезення твердих побутових відходів. Зокрема, у Черкаському районі у Леськівській ОТГ за ініціативою сільського голови було налагоджено централізований вивіз сміття, однак місцеві мешканці, не бажаючи користуватись платною послугою, продовжують скидати відходи у лісовий масив, розташований поблизу³⁰. Найгіршою є практика сільського населення щодо спалювання сміття і сухої трави. Не зважаючи на суми штрафів та шкоду екології, інколи ризикуючи власним життям, селяни продовжують спалювати сміття на території власних господарств та земельних наділів.

Зважаючи на викладене вище ми вважаємо однією з проблем, що спричиняє погіршення екологічної ситуації в українських селах, низьку екологічну культуру місцевих жителів та небажання пристосовуватись до нових реалій сучасного світу.

Початок третього десятиліття ХХІ ст. пов'язаний із найбільш жакливою подією у житті кожного українця — повномасштабним російським вторгненням. Війна принесла на територію України не тільки тисячі смертей цивільних і військових громадян, руйнацію інфраструктури, але й також вагомі екологічні збитки та знищення цілих екосистем.

Не оминули значні екологічні проблеми, циклічність наслідків яких, на думку науковців-екологів, взаємопов'язана й згодом стане очевидною та відчутною³¹, і жителів українських сіл. Зокрема, ведення бойових дій негативно вплинуло на якість і стан ґрунтів. Розриви мін, ворожих ракет, КАБів, артилерійських снарядів забруднюють землю важкими металами, таким як нікель, свинець, титан, стронцій, кадмій тощо, перетворюючи її на деградовану, непридатну для господарювання територію.

Під час масованих ракетних та артилерійських обстрілів України, особливо її промислових об'єктів, всі токсичні речовини, які виділяються, проходять процес хімічного окиснення й забруднюють атмосферу, значно погіршуючи якість повітря, а, отже, негативно впливаючи на здоров'я людей³².

27 Гладенко К. Жителі села на Роменщині проти утворення сміттєзвалища. Суспільне. Суми. URL: <https://suspilne.media/sumy/386816-ziteli-sela-na-romensini-proti-utvorennia-smittiezvalisa/>

28 Під Києвом скандал через львівське сміття. Українська правда. 2016. URL: <https://kiev.pravda.com/news/577a11bb531bb/>

29 Рой М. На Львівщині комунальники підпільно вивозили сміття на закритий Славський полігон. *Львівський портал*. 2023. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2023/10/05/na-lvivshchyni-komunalnyky-pidpilno-vyvozyly-smittia-na-zakrytyj-slavskyj-polihon>

30 Швед О. «Вигнати вовка»: у селі на Черкащині хочуть позбутися сміттєзвалища в лісі. Суспільне. Черкаси. 2021 р. URL: <https://suspilne.media/cherkasy/133118-vignati-vovka-u-seli-na-cerkasini-hocut-pozbutisa-smittiezvalisa-v-lisi/>

31 Стрілець Р. Бомба сповільненої дії: чому світ не може ігнорувати екологічні наслідки війни в Україні. *Українська правда*. 2022 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/>

32 Лубінець Д. Довкілля — мовчазна жертва війни: як російська армія вчиняє екологічні злочини й порушує права людини. LB. ua 2023. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/581276_dovkillya_movchazna_zhertva_viynei_yak.html

Особливої шкоди сільськогосподарським територіями Півдня України приніс навмисний підриг російськими окупантами Каховської ГЕС 6 червня 2023 р. Ця найбільша екологічна катастрофа в Україні XXI ст. спричинила жахливі наслідки: загибель людей, затоплення десятків населених пунктів, розмивання кладовищ, скотомогильників, знищення десятків тисяч гектарів не тільки сільськогосподарських угідь, а й заповідних територій, втрата системи зрошування частини Дніпропетровського і Запорізького регіонів й усієї Херсонської області.

Багато видів сільськогосподарських галузей Південної України на межі зникнення через неможливість займатися ними на цій території. Зокрема, під загрозою зникнення опинилося вирощування зернових та олійних культур, оскільки більша частина територій була затопленою. Загалом після підригу Каховської ГЕС зазнали руйнівного впливу 10 тис. га сільськогосподарських земель на правому березі, підконтрольних Україні. Щодо окупованих лівобережних територій, розміри spaплюженої території до цих пір залишається невідомим. Більшість екологів-науковців стверджують, що після цього екоциду більша частина земель Херсонського регіону, призначених для ведення агропідприємництва, майже втрачена³³.

Висновки

Наразі є достатньо підстав стверджувати про істотне погіршення екологічної ситуації в українському селі періоду незалежності, що стало результатом накопичення цілого комплексу екологічних проблем. Використовуючи залучений для написання праці матеріал, авторами було з'ясовано декілька чинників, які деструктивно вплинули на стан життєвого середовища сільського населення. По-перше, остаточно не вдалося вирішити проблеми із мінімізацією наслідків, від яких потерпало українське село, в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. З боку владних структур стан справ пояснювався банальною нестачею коштів. По-друге, активізація на початку XXI ст. діяльності таких економічних гігантів, як агрохолдинги та великі м'ясо-молочні підприємства, які дуже часто працювали із порушеннями, подвоїла навантаження на екологічний стан українського села, негативно впливаючи на якість земельних ресурсів, підземних та наземних вод, атмосферного повітря. По-третє, низька екологічна культура самого сільського населення (стихийні смітники, паління сухої трави тощо) зумовила поступове перетворення екологічно-чистих територій на забруднені хімічними речовинами та важкими металами. По-четверте, російсько-українська війна стала основною причиною масового знищення флори і фауни, отруєння атмосферного повітря токсичними речовинами, spaплюження територій, призначених для ведення сільського господарства, деградації родючих ґрунтів внаслідок мінування, потрапляння токсичних речовин чи затоплення після підригу Каховської ГЕС.

References:

1. Baranovska, N. (2011). Vplyv Chornobylskoi katastrofy na transformatsiini protsesy u suspilstvi [The impact of the Chernobyl disaster on the transformational processes in society]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal], 2, 123–142. [in Ukrainian]
2. Chubina, T. & Fedorenko, Ya. & Spirkina, O. (2023) Ekologichni ta sotsialno-demografichni naslidky avarii na Chornobylskii atomnii elektrostantsii — istorychna retrospektyva cherez 36 rokiv [Environmental and socio-demographic consequences of the Chernobyl nuclear power plant accident: a historical retrospective after 36 years]. *Kwartalnik naukowy 'Studia Regionalne i Lokalne'. Special issue on Ukraine*. [Scientific quarterly 'Local history' Special issue on Ukraine]. 101–109. DOI: 10.7366/15094995s2307 [in English]
3. Erodo-vanist gruntiv Ukrainy [Erosion of soils of Ukraine] (2023). Holovnyi sait dlia ahronomiv Superagronom. [Main site for agronomists Superagronom]. Retrieved from <https://superagronom.com/karty/erodovanist-gruntiv-ukrainy> [in Ukrainian]
4. Fedorenko, Ya. (2012) Okremi aspekty rozvytku suchasnoho aharnoho sektoru Ukrainy: problemy ekolohichnoi bezpeky. [Certain aspects of the development of the modern agrarian sector of Ukraine problems of

33 Кравченко А. Підриг Каховської ГЕС: трагедія, яка змінить сільське господарство півдня та всієї України. 2023 р. УКРІНФОРМ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3721075-pidriv-kahovskoi-ges-tragedia-aka-zminit-silke-gospodarstvo-pivdna-ta-vsiei-ukraini.html>

environmental safety]. *Naukovo-metodychnyi zhurnal «Naukovi pratsi»*. [Scientific and methodological journal 'Scientific Works']. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly. 180. 57–61. [in Ukrainian]

5. Fedorenko, Ya. (2014). Stan ekolohichnoho seredovyshcha zhyttiedialnosti selian u protsesi transformatsii ahrarynoho sektoru: istorychnyi kontekst [The state of the ecological environment of the peasants in the process of transformation of the agrarian sector: historical context]. *Zbirnyk naukovykh prats «Naukovi zapysky». Seriya «Istorychni nauky»*. [Collection of scientific works 'Scientific notes'. Series 'Historical Sciences']. Kirovohrad: RVV KDPU im. Volodymyra Vynnychenka. 70–75 [in Ukrainian]

6. Herun, Yu. (2019) Svynoferma vlashtovala nezakonnyi skotomohylnyk na zemliakh atovtsiv bilia Kamianky-Buzkoi [The pig farm organised an illegal cattle slaughterhouse on the land for participants of the anti-terrorist operation near Kamianka Buzka]. *Zakhid.net*. [Zaxid.net]. Retrieved from https://zaxid.net/na_zemlyah_atovtsiv_poblizu_kamyanky_buzkoyi_svynoferma_vlashtovala_nezakonnny_skotomogilnik_n1482804 [in Ukrainian]

7. Hladenko, K. (2023). Zhyteli sela na Romenshchyni proty utvorennia smittiezvalyshcha [Residents of the village in the Romenskyi region are against the formation of a garbage dump]. *Suspilne. Sumy [Public. Sumy]*. Retrieved from <https://suspilne.media/sumy/386816-ziteli-sela-na-romensini-proti-utvorennia-smittiezvalisa/> [in Ukrainian]

8. *Istoriia ukrainskoho selianstva: Narysy v 2-kh t.* [The history of the Ukrainian peasantry: Essays in two volumes]. (2006) Kyiv: Naukova dumka, T. 2. [in Ukrainian]

9. Kravchenko, A. (2023). Pidryv Kakhovskoi HES: trahediia, yaka zminyt silske hospodarstvo pivdnia ta vsiei Ukrainy [Undermining Kakhovka HPS: tragedy that will change the agriculture of the south and the whole of Ukraine]. *UKRINFORM*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3721075-pidriv-kahovskoi-ges-tragedia-aka-zminyt-silske-gospodarstvo-pivdnia-ta-vsiei-ukraini.html> [in Ukrainian]

10. Kudryl, O. (2020). Ploshchi sivby soniashnyku v Ukraini zrosly na ponad 500 tys. ha. [The area of sunflower sowing in Ukraine increased by more than 500 thousand hectares]. Retrieved from <https://superagronom.com/news/11104-ploschi-sivbi-sonyashniku-v-ukrayini-zrosli-na-ponad-500-tis-ga> [in Ukrainian]

11. Lubinets, D. (2023). Dovkillia — movchazna zhertva viiny: yak rosiiska armiia vchyniaie ekolohichni zlochyny y porushuie prava liudyny [The environment is a silent victim: as the Russian army commits environmental crimes and violates human rights]. *LB. ua*. Retrieved from https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/581276_dovkillia_movchazna_zhertva_viyi_yak.html [in Ukrainian]

12. Naboka, M. (2012) Meshkantsi ukrainskykh sil piketuvatymut ptakhofabryky, yaki, kazhut, ubyvaiut ditei. [Residents of Ukrainian villages will picket poultry farms, that they say, it's kill children]. *Radio 'Svoboda'*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/24672396.html> [in Ukrainian]

13. Na Cherkashchyni zhyteli sela poterpaiut vid nesterpnoho smorodu svynoform. [In Cherkasy region, villagers suffer from the unbearable stench of pig farms] (2013). *TSN Ukraina*. [TNS of Ukraine]. Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/na-cherkaschini-zhyteli-sela-poterpayut-vid-nesterpnogo-smorodu-svynoform-301492.html> [in Ukrainian]

14. Pid Kyievom skandal cherez lvivske smittia. [A scandal arose near Kyiv because of Lviv garbage]. (2016). *Ukrainska pravda [Ukrainian truth]*. Retrieved from <https://kiev.pravda.com/news/577a11bb531bb/> [in Ukrainian]

15. Posivni ploshchi silskohospodarskykh kultur pid urozhai 2010 roku [Sown areas of agricultural crops for the harvest of 2010] (2010). *Statystychnyi biuletен*. [Statistical Bulletin]. Kyiv. [in Ukrainian]

16. Posivni ploshchi silskohospodarskykh kultur pid urozhai 2012 roku [Sown areas of agricultural crops for the harvest of 2012] (2011). Kyiv. [in Ukrainian]

17. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia normatyviv optymalnoho spivvidnoshennia kultur u sivozminakh u riznykh pryrodno-silskohospodarskykh rehionakh» № 164. [Resolution of the Cabinet of Ministers 'On the approval of the standards of the resulting crop ratio in crop rotations in various natural agricultural regions' № 164]. (2010). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF> [in Ukrainian]

18. Pro nevidkladni zakhody shchodo zakhystu hromadian Ukrainy vid naslidkiv Chornobylskoi katastrofy. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR № 95-XII [Resolution of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR: To protect Ukrainian citizens from the consequences of the Chernobyl disaster № 95-XII]. (1990). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR [Information of the Verkhovna Rada of the URSR]*, 33. [in Ukrainian]

19. Prytykin, O. (2011). Ptakhivnytstvo masovoho urazhennia. [Poultry of mass destruction]. *Ukrainskyi tyzhden. [Ukrainian week]*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/ptakhivnytstvo-masovoho-urazhennia/> [in Ukrainian]
20. Ptakhofabryka na Kamianechchyni nechystoty skydala na liudski polia. [A poultry farm in the Kamianets region dumped impurities on human fields] (2013). Retrieved from https://ye.ua/sypilstvo/13837_Ptahofabrika_na_Kam_yanechchini_nechistoti_skidala_na_lyidski_polya.html [in Ukrainian]
21. Roi, M. (2023) Na Lvivshchyni komunalnyky pidpilno vyvozyly smittia na zakrytyi Slavskyi polihon. [In the Lviv region, communal workers underground took out garbage to close the Slavsky landfill]. *Lvivskyi portal. [Lviv portal]*. Retrieved from <https://portal.lviv.ua/news/2023/10/05/na-lvivshchyni-komunalnyky-pidpilno-vyvozyly-smittia-na-zakrytyj-slavskyj-polihon> [in Ukrainian]
22. Shevchenko, M. S. & Lebid, Ye. M. & Shevchenko S. M. (2016). Optymizatsiia posivnykh ploschch soniashnyku [Optimisation of sunflower sown areas]. *Zhurnal «Ahronom». [Journal 'Agronom']*. Retrieved from <https://www.agronom.com.ua/optymizatsiya-posivnykh-ploschh-sonyashnyku/> [in Ukrainian]
23. Shved, O. (2021) «Vyhnaty vovka»: u seli na Cherkashchyni khochut pozbutysia smittiezvalyshcha v lisi. [‘Expel the wolf’: in a village in the Cherkasy region they want to get rid of a landfill in the forest.]. *Suspilne. Cherkasy. [Public. Cherkasy]*.: Retrieved from <https://suspilne.media/cherkasy/133118-vignati-vovka-u-seli-na-cerkasini-hocut-pozbutisa-smittiezvalisa-v-lisi/> [in Ukrainian]
24. Smolii, V. & Berenshtein L. & Panchenko, P. (2000). Ekolohichni problemy rozbudovy hromadianskoho suspilstva v suchasni Ukraini. [Environmental problems of civil society development in modern Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]
25. *Sotsialnyi, medychnyi ta protyradiatsiinyi zakhyst postrazhdalikh v Ukraini vnaslidok Chornobylskoi katastrofy: Zbirnyk zakonodavchyykh aktiv ta normatyvnykh dokumentiv [Social medical and anti-radiation protection of victims in Ukraine as a result of the Chernobyl disaster: Collection of legislative acts and regulatory documents]* (1998). Kyiv: Chornobylinterinform. [in Ukrainian]
26. Stan radiolohichnykh doslidzhen produktii ta syrovyny za 10 misiatsiv 2019 roku. [State of radiological studies of products and raw materials for 10 months of 2019.] (2019). Retrieved from: <https://voladm.gov.ua/article/stan-radiologichnih-doslidzhen-produkciyi-ta-sirovini-za-10-misyaciv-2019-roku/> [in Ukrainian]
27. Strilets, R. (2022). Bomba spovilnenoi dii: chomu svit ne mozhe ihnoruvaty ekolohichni naslidky viiny v Ukraini. [The time bomb: Why the world cannot ignore the environmental consequences of the war in Ukraine] *Ukrainska pravda. [Ukrainian truth]*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/> [in Ukrainian]
28. Zahrozy u sferi ekolohichnoi ta tekhnogennoi bezpeky ta yikh vplyv na stan natsionalnoi bezpeky (monitorynh realizatsii Stratehii natsionalnoi bezpeky)». Analitychna zapyska. Threats in the field of environmental and technogenic security and their impact on the state of national security (Monitoring the implementation of the national security Strategy). Analytical note. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/zagrozi-u-sferi-ekologichnoi-ta-tekhnogennoi-bezpeki-ta-ikh-vplyv> [in Ukrainian]
29. Zvit pro stratehichnu ekolohichnu otsinku derzhavnoi tsilovoi ekonomichnoi prohramy enerhetychnoi modernizatsii pidpriemstv vodopostachannia ta vodovidvedennia, shcho perebuvauiut u derzhavnii abo komunalnii vlasnosti na period do 2030 roku. [Report on the strategic environmental assessment of the state target economic program for energy modernisation of water supply and drainage enterprises that are in state or communal ownership for the period up to 2030]. (2024). Ministerstvo vidnovlennia rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury [Ministry of Restoration of Community Development of Territories and Infrastructure]. Kyiv. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2025

Схвалено до друку / Accepted:

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 271.2–9:279.123-027.21“18/19“(477)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Savchenko>

Serhii Savchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Documentation and Information Activities, Ukrainian State University of Science and Technology, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>

email: serhij@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Savchenko, S. (2025). From peasants to «protestants» and «psychopaths»: semiotic transformations of peasant religious movements in the orthodox discourse of the late 19th-early 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 73–80. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Savchenko>

FROM PEASANTS TO «PROTESTANTS» AND «PSYCHOPATHS»: SEMIOTIC TRANSFORMATIONS OF PEASANT RELIGIOUS MOVEMENTS IN THE ORTHODOX DISCOURSE OF THE LATE 19TH — EARLY 20TH CENTURY

Abstract. *The purpose* of this study is to examine the semiotic transformations of peasant religious movements in the southern Russian Empire during the late 19th and early 20th centuries within the official Orthodox discourse, where these movements were categorized as manifestations of «Protestantism» or «psychopathology.» The research focuses on the discursive mechanisms through which the Synodal Church adapted non-systemic religious practices to the conditions of modernization, influenced by scientific trends and institutional shifts. It explores how Orthodox theologians, missionaries, and sectarian scholars constructed the image of peasant sectarians by drawing on Western intellectual constructs, such as Protestantism, and by pathologizing ecstatic religious practices through a medical lens.

The scientific novelty lies in a systematic analysis of Orthodox discursive practices, with an emphasis on the semiotic dimensions of categorizing local religious movements, including *shtundism*, *malyovantstvo*, and *pashkovism*. The study establishes a connection between the academic formation of sectarian studies and the construction of Protestantism as a generalized model of sectarianism, alongside a correlation between the positivist ideals of the era and the tendency to interpret religious ecstasy as psychopathology, reinforced by collaboration between the Church and psychiatric institutions.

The findings demonstrate that interpreting peasant religious movements as Protestant or pathological was part of a broader strategy by the Synodal Church to unify the diversity of religious beliefs within the imperial society. These interpretative models not only simplified the complex landscape of peasant faith but also provided a theoretical foundation for missionary activities, reflecting the broader modernization processes that encompassed the social, intellectual, and religious spheres of the time.

Keywords: peasant religious movements, Orthodox Church, *shtundism*, Protestantism, psychopathology, semiotics, modernization.

Сергій Савченко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності,
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
email: serhijs@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Савченко С. Із селян у «протестанти» та «психопати»: семіотичні трансформації селянських релігійних рухів у православному дискурсі кінця XIX — початку XX століття. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 73–80. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Savchenko>

**ІЗ СЕЛЯН У «ПРОТЕСТАНТИ» ТА «ПСИХОПАТИ»: СЕМІОТИЧНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ СЕЛЯНСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ РУХІВ У ПРАВОСЛАВНОМУ
ДИСКУРСІ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

Анотація. Метою дослідження є аналіз семіотичних трансформацій селянських релігійних рухів півдня Російської імперії другої половини XIX — початку XX століття в офіційному православному дискурсі, де ці рухи інтерпретувалися як форми «протестантизму» або «психопатології». У центрі уваги — дискурсивні механізми, за допомогою яких синодальна церква адаптувала несистемні релігійні практики до умов модернізації, що супроводжувалася сциєнтистськими тенденціями та інституційними змінами. Дослідження розглядає, як православні богослови, місіонери та сектознавці формували образ селян-сектантів, спираючись на західні інтелектуальні конструкти, такі як протестантизм, та на медичну патологізацію екстатичних практик.

Наукова новизна полягає в систематичному аналізі православних дискурсивних практик із акцентом на семіотичні аспекти категоризації локальних релігійних рухів, таких як штундизм, мальованство чи пашковство. Встановлено зв'язок між формуванням сектознавства як академічної дисципліни та конструюванням уявлення про протестантизм як узагальнену модель сектантства, а також кореляцію між позитивістськими ідеалами епохи та тенденцією до пояснення релігійного екстазу через психопатологію, що підкріплювалася співпрацею церкви з психіатричними інституціями.

Висновки дослідження показують, що інтерпретація селянських релігійних рухів як протестантських або патологічних форм була частиною ширшої стратегії синодальної церкви з уніфікації релігійного розмаїття в імперському суспільстві. Ці моделі не лише спрощували складну картину селянських вірувань, а й створювали теоретичне підґрунтя для місіонерської діяльності, відображаючи модернізаційні процеси, що охоплювали соціальні, інтелектуальні та релігійні сфери тогочасного життя.

Ключові слова: селянські релігійні рухи, православна церква, штундизм, протестантизм, психопатологія, семіотика, модернізація.

Постановка проблеми

Проблематика дослідження зосереджена на семіотичному та епістемологічному процесі трансформації селянських релігійних рухів в другій половині XIX — на початку XX століття в категоріях офіційного православного дискурсу. Ключовим аспектом проблеми є механізм переосмислення та локальних селянських релігійних практик і уявлень у термінах «протестантизму» та психічних відхилень. Ми намагаємося відповісти на питання, як синодальна церква, діючи в парадигмі модернізації, інтегрувала несистемні народні релігійні рухи в ширші модерні інтелектуальні конструкти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження селянських релігійних рухів другої половини XIX — початку XX століття в контексті православного дискурсу представлені низкою праць, що мають спільний концептуальний знаменник — нормативний підхід, спрямований на підтримку інституційних цілей синодальної церкви в епоху модернізації. Так, Т. Буткевич (1910) систематизував секти з позиції їхньої опозиції православ'ю, архієпископ Алексій (Дородніцин) (1903) акцентував на місіонерській боротьбі зі штундизмом. Д. С. Протасов (1890) та низка інших авторів у полемічних розборах віровчень сектантів зводили їх до протестантських моделей, ігноруючи локальний контекст, а Д. Г. Коновалов (1908) пояснював екстатичні прояви сектантства психопатологією, відображаючи сциєнтистські тенденції. Ці автори, попри різні акценти, прагнули уніфікувати релігійне розмаїття в межах ортодоксальних категорій, часто спрощуючи самотність

селянських практик. Серед сучасних праць українських істориків варто виокремити ґрунтовну студію В. В. Нагорного (2013), який зосередився на конфесійній політиці імперії щодо сектантів, однак приділяв увагу адміністративним аспектам, а не дискурсивним стратегіям. Таким чином, семіотичні трансформації селянських рухів у православному дискурсі лишаються недостатньо дослідженими, що підкреслює актуальність цього аналізу. Запропонований нами концептуальний підхід реалізовано в історіографії вперше.

Мета статті

Метою дослідження є аналіз дискурсивних механізмів, за допомогою яких православні богослови, місіонери та сектознавці другої половини XIX — початку XX століття формували образ селян-сектантів, інтерпретуючи їх як носіїв «протестантизму» або як психічно хворих — «психопатів».

Виклад основного матеріалу

Синодальна церква у другій половині XIX століття стала одним із ключових агентів світоглядної модернізації. Її завданням було оновлення підпорядкованого їй соціорелігійного простору. Проблема локальних селянських спільнот, які не вписувалися в проєкт оновленого православ'я, не піддавалися модернізації та уніфікації у бажаному напрямі, вирішувалася шляхом символічної маніпуляцій.

Теологічна спільнота перебувала під впливом тих самих сциєнтистських тенденцій, що й світська наука. Богослови, подібно до представників гуманітарних дисциплін, прагнули відповідати позитивістським ідеалам, які асоціювалися з чіткістю понять, визначеністю та впорядкованістю об'єкта дослідження. Для православних сектознавців це набувало особливого значення в контексті інтеграції сектознавства до навчальних програм семінарій і академій. Із 1869 р. сектантство розглядалося як предмет історії та викриття розколу, а до 1912 р. сектознавство оформилося в окрему академічну дисципліну, що потребувала власної теоретичної бази.

З останньою були проблеми: після 1861 р. почалося небачене раніше зростання кількості селянських сект, і не лише традиційних, до яких імперсько-синодальна система встигла звикнути (поповці та безпоповці, хлисти, скопці, молокани та духобори), але й нових. У місіонерських звітах упродовж півстоліття фігурували штундисти, баптисти, штундо-баптисти, штундо-молокани, мальованці, адвентисти, пашковці, новоізраїльтяни, трезвенники, іоанніти, єговісти, катасонівці-шалапути, підгорнівці та маса інших, що їх годі було звести до старих класифікаторів чи до спільного знаменника.

Богослови постали перед надскладним завданням: спершу треба було якось впоратися з ґносеологічним хаосом і знайти для нової релігійної карти імперії теоретичний ґрунт. А надалі докласти всіх зусиль, щоб «неправильних» селян, які випали зі структур парафіяльного православ'я, втиснути у велике модерне суспільство, знайшовши для них відповідну нішу в класифікаційних структурах.

Врешті було обрано найпростіший шлях: за аналогію було взяти західний досвід протистояння католицької ортодоксії та протестантських рухів. Унаслідок цього релігійні роздуми та марення сільських грамотіїв, що раніше трактувалися як «прихрамова» міфологія, в новому культурно-семіотичному просторі набули нового статусу. У «Записках з викривального богослов'я» Л. Єпіфановича стверджується: все, що було сказано щодо лютеран, кальвіністів та англікан, стосується і руських сект, як містичних, так і раціоналістичних¹.

Було знайдено і винуватців «Російської Реформації» — німців, що селилися колоніями на півдні України ще з кінця XVIII ст. і впливали на своїх слов'янських сусідів та наймитів. Прикметно, що «самі німці-баптисти і на словах, і офіційно перед владою повністю заперечують будь-який зв'язок з руськими сектантами та свій вплив на них», — писав місіонер М. Кальнев. За визнанням пресвітера одеських баптистів Фрізена, «зараз немає ніякого систематичного спілкування між німецькими баптистами і взагалі протестантами та руськими штундистами... Всі взаємні візити мають випадковий характер»².

1 Єпіфанович Л. Записки по обличительному богословию. Новочеркасск, 1888. С. 267.

2 Кальнев М. Немцы и штундобаптизм. М. 1897. С. 29.

На відміну від мальованців та інших екстатиків, українські штундисти не були схожі на божевільних, не практикували кружляння, стрибання та глосолалію, вони справді чимось віддалено нагадували західних протестантів. Цього виявилось достатньо, щоб включити їх у новий імперський міф. Ідея тотожності селянської штунди та протестантизму (насамперед у формі баптизму) до кінця XIX ст. стала настільки стереотипною, що знайшла відображення в енциклопедіях та словниках. У «Словнику політичних, соціально-економічних та деяких інших слів» Ф. Данилова було зафіксовано, що «штунда — раціоналістична секта., майже однакова з баптизмом»³. Що саме малося на увазі під цим «майже» — не пояснювалося. У словнику Ф. Павленкова штунда — «раціоналістична секта, поширена переважно серед малоросів, тотожна з баптизмом». Правда, автор таки зазначив, що вчення штунди «не роз'яснене і до штунди відносять різні секти»⁴.

У листах, виданих у 1910 р., єпископ Таврійський Михайл писав: «Було б цікаво знати зміст штундистського катехизису. Добре було б неупереджено ознайомити з ним наш духовний світ»⁵. Це при тому, що штундизм був відомий вже понад півстоліття, а Таврійська єпархія була одним із центрів його поширення. Незважаючи на туманні уявлення про штунду, місіонери та священники влилися в хор голосів, які стверджували, що селяни-штундисти були протестантами.

Автор полемічних публікацій у «Волинських єпархіальних відомостях», відзначаючи недостатність наукового дослідження штундизму та брак академічного інтересу до цього феномену, все ж формулює категоричну конфесійну атрибуцію: «Штунда, як за походженням, так і за сутністю віровчення — секта іновірна, протестантська...», а штундисти нібито сповідують «догмат про виправдання одною особистою вірою в спокутні подвиги Христа»⁶. Книга Д. Протасова «Розбір віровчення російських штундистів» (1890) є типовим випадком крайнього абстрагування від картини світу реальних штундистів⁷. Автор намагався ліпити узагальнений образ того, що він вважав штундизмом. І цей образ нагадував стереотипний протестантизм, який не існував ніде, крім семінарських підручників. Сам зміст книги свідчить про нерозуміння тих проблем, які насправді хвилювали adeptів селянської секти.

Аналогічною була концепція автора популярної книги «Віроучення малоруських штундистів»⁸. Він вважав, що штундизм — те ж саме, що протестантизм, тож викривати штунду потрібно в той самий спосіб, що й лютеран чи кальвіністів. В одній із бесід розвінчувалося *filioque*, яке протестанти запозичили у католиків, але автор сам же визнав, що у штундистів немає нічого схожого на це учення. Зауважимо, що книга А. Ушинського, де полеміка ведеться з ким завгодно, тільки не зі справжніми штундистами, масово виписувалася для єпархіальних і парафіяльних бібліотек як посібник у боротьбі зі штундою⁹. Це була ілюстрація теоретичної безпорадності православного сектознавства.

У польовій роботі місіонерів теж траплялися подібні казуси. Як з'ясувалося, штундисти з села Комісарівка Катеринославської губернії вважали, що під воскресінням Христа необхідно розуміти «просвітлення», а не справжнє воскресіння з мертвих. У словах Христа «прийдіть, їжте, це є Тіло Моє» під «Тілом» потрібно розуміти «діло»¹⁰. Попри те, що Комісарівських штундистів навіть християнами складно було назвати, місцевий місіонерський комітет прийняв рішення: вести з ними бесіди за згаданою вище книжкою Ушинського¹¹.

Інші богослови теологізували в тому ж напрямі. Для прот. Тимофія Буткевича штунда «має свої корені в тому бурхливому релігійному русі XVI століття серед західноєвропейського

3 Данилов Ф.А. Словарь политических, социально-экономических и некоторых других слов. М., 1906. С. 315.

4 Энциклопедический словарь Ф. Павленкова. СПб., 1910. С. 2957.

5 Письма преосв. Михаила, епископа Таврического. Симферополь, 1910. С. 34.

6 Штунда в Волинской губернии. *Киевская старина*. 1903. Т. 81. № 6. С. 149.

7 Протасов Д. Разбор вероучения русских штундистов. Тула, 1890. 157 с.

8 Ушинский А. Вероучение малорусских штундистов, разобранный на основании священного писания в беседах православного мирянина с сектантами. Киев, 1883. 68 с.

9 О штундистах в селе Волосском Екатеринославского уезда. *Екатеринославские епархиальные ведомости (ЕЕВ)*. 1886. № 8. С. 203.

10 Протоколы Комиссаровского Миссионерского Комитета. *ЕЕВ*. 1886. № 11. С. 174.

11 Протокол Комиссаровского Миссионерского Комитета. *ЕЕВ*. 1886. № 20. С. 382.

християнського світу, який прийнято називати протестантизмом».¹² Священник Іван Яковенко вважав, що, якби германські князі не підтримали Лютера, у нас не було б ніякої штунди¹³. Архієпископ Алексій вигадав селянській штунді генеалогію, яка занурює її коріння в часи німецького анабаптизму та «царства» Іоанна Лейденського¹⁴.

Ігнорування народної релігійної культури призвело до того, що секти XIX — початку XX ст. не стільки досліджувалися, скільки препарувалися для потреб полеміки. Сперечатися з кожною сектою окремо було складно, тому було вигадано «єдине вчення» сектанства, проти якого можна було систематично виступати. Однак на практиці місіонери, приїжджаючи до сектантів, бачили, що реальність не збігається з їхніми уявленнями про «протестантизм». Їм доводилося імпровізувати, щоб знайти хоч щось спільне для розмови.

Це створювало проблеми не лише для теорії, а й для практики. Як приймати штундистів, що бажали повернутися до церкви, за яким обрядом?

Було ясно, що проблему треба вирішувати офіційно. У 1915 р. у Петрограді була видана «Книга чинів приєднання до православ'я», і в ній розміщено умовний діалог між штундистом, що кається в єресі, і священником: «Чи відрікаєшся від хибного учення, ніби визначення людей до спасіння чи до загибелі буває не за Божим Провидінням, якому наперед відомо їхня віра та добрі справи, чи їхнє невір'я та нечестя, але через нездоланий вплив долі?» Відповідь: «Відрікаюся від цього лжеучення»¹⁵. В імперії навряд чи можна було знайти штундиста, який вірить по-кальвіністськи, але цю формулу укладач вважав найбільш відповідною.

Різні завдання — емпіричного опису та теологічного синтезу — зумовлювали різні способи створення текстів про штунду і, відповідно, різні висновки. Місіонери-практики іноді розрізняли баптистів і штундистів, іноді ні, часто об'єднували їх назвою «штундо-баптизм» або «нові російські секти в дусі німецької віри»¹⁶. У 1909 р. ієромонах Митрофан (Абрамов) писав: «Чим можна довести, що сектанти не знають всього вчення Христа і апостолів? Вони визнають лише Святе Письмо, а в ньому записано не все, чому навчав людей Христос і апостоли»¹⁷. Розробивши катехизис спеціально для полеміки з «протестантами», представники православного викривального богослов'я, всупереч емпіричним даним, концептуалізували релігійний ландшафт за спрощеною схемою конфесійного протистояння, де православ'ю опонували суто інституціоналізовані західні деномінації — католицизм, лютеранство, реформатство, кальвінізм та англіканство. Показовим є методологічний підхід Є. Успенського, який лише побіжно згадав про автохтонні сектантські рухи, звівши їхню доктринальну специфіку до поверхневої тези про «близькість за духом до містичних сект протестантства», нівелюючи у такий спосіб їхню самотунтну релігійну ідентичність¹⁸. Єпископ Волинський і Житомирський у 1910 р. заявив, що жителі села Суємці мають право відокремитися від православ'я та створити громаду, «але з тим, щоб прохачі іменувався не інакше, ніж те віросповідання, до якого вони належать, тобто баптистами»¹⁹. Він хотів заздалегідь ідентифікувати своїх опонентів, нав'язавши їм знайоме йому віровчення.

Розрив між теоретичними ідеями та реальним життям спостерігався в історії не раз. Коли дослідники, як-от Іван Ліпранді чи Микола Варадінов, відкидали готові богословські шаблони і просто описували те, що бачили, вони не вдавалися до понять «протестантизму» чи «реформації» для пояснення штундизму. Однак що більше богослов'я і теорії додавалося, то сильніше справжні практики штундистів перетворювалися на щось, що називали «протестантизмом».

12 Буткевич Т. Обзор русских сект. Харьков, 1910. С. 461.

13 Яковенко И. Что же делать дальше? *ЕЕВ*. 1912. № 8. С. 344.

14 Алексий (Доронин), архиеп. Южно-русский необаптизм. Ставрополь, 1903. 270 с.

15 Книга чинів присоединения к православию. Ч.2. Петроград, 1915. С. 44.

16 Разногорский М. Преступность и ответственность отступающих от православной веры и особенно их лжеучителей. *ЕЕВ*. 1888. № 4. С. 99.

17 Митрофан (Абрамов). Православный противосектантский катехизис. Житомир, 1909. С. 55.

18 Успенский Е. Обличительное богословие. СПб., 1895. С. 251.

19 Центральний державний історичний архів України в місті Києві. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 95. Арк. 3

Своїм феноменологічним розмаїттям штундизм бентежив тих, хто звик мислити у межах семінарської схоластики. Не маючи навичок емпірико-індуктивного дослідження, богослови не могли впоратися з цією складністю. Тому використовували «протестантизм» як зручний спосіб усе пояснити і впорядкувати.

Як вже мовилося, штундисти були зручним об'єктом семантичних маніпуляцій і приписування їм «протестантизму». Однак були ще нові «містики», що стрибали та кружляли, дістаючи в екстазі якогось «духа», Біблію або не читали зовсім, або вважали набором алегорій та метафор, а спасіння тлумачили так, що їхні доктрини ніяк не піддавалися інтерпретації крізь призму протестантської парадигми.

Нашвидкоруч придумані критерії їх класифікації викликали лише сміх: «Ті, кого називають шалопутами, ще зустрічаються у деяких парафіях. Відмінними рисами в способі їхнього життя служать тверезість і часте відвідування храму Божого, під час церковної молитви стукання чолом об підлогу церковну, закриття очей під час співу херувимської пісні й слухання церковних повчань...»²⁰.

Сектантам-містикам не було місця в класифікаційних схемах. Вони були «лімінальними істотами», які, як висловився Віктор Тернер, «ні тут, ні там, ні те, ні се; вони в проміжку між положеннями». Головне — ці «істоти» своєю незрозумелістю та проміжним статусом навіюють жах на соціум. Вони здаються небезпечними та блюзнірськими²¹. Узагальнений образ сектантів-бузувирів був позбавлений зв'язку з цивілізацією та моральністю. Відтак «заблудлі у вірі» селяни ставали предметом інтересу не лише поліції, а й психіатрів. Комітет міністрів кваліфікував їх як «психічно ненормальні групи, що підлягають медичному нагляду»²².

Різке збільшення кількості релігійних параноїків з манією величі збіглося з появою «об'єктивної психології» В. Бехтерева та відкриттям першої в імперії психофізіологічної лабораторії в Казані²³. У дусі «справжнього наукового матеріалізму» були різко позначені межі «нормальності». Як наслідок, будь-яка релігійна екзальтація могла бути витлумачена як психічне захворювання. Найкращий приклад — селянин Кіндрат Мальований, який проголосив себе Христом у другому пришестві. Загалом «месіанський комплекс» — це неодмінний супутник християнства, юдаїзму та ісламу, більше того, поява лжемесій передбачається есхатологічними візіями цих релігій. Однак на зламі XIX–XX ст. їх трактували вже не як «слуг темряви», а як божевільних. Тож Кіндрата заарештували і почали примусово лікувати. Ним займалися такі світила репресивної медицини, як В. Бехтерев та І. Сікорський, які поставили «месії» і його послідовникам діагноз «релігійна параноя».

Богослови були згодні з таким трактуванням. У 1908 р. у Московській духовній академії було захищено дисертацію Д. Коновалова про сектантський релігійний екстаз²⁴. Вона більше нагадувала трактат психіатра, ніж богословську студію. «Замість місіонерських бесід треба сектантів запроторити до лікарні для нервово-хворих, — ось таке «наукове відкриття» pana Коновалова», — обурювався місіонер І. Айвазов²⁵.

Попри справедливий закид, медична патологізація народного «містичного» сектантства стала поширеним трендом не лише у світському, але й у церковному середовищі. Так, богословська комісія Третього Місіонерського з'їзду в Казані визнала, що Мальований «страждає на хронічне божевілля (*paranoia religiosa*), що з'явилося в нього як наслідок, з одного боку, зловживання спиртними напоями, а з іншого — сильного розумового напруження над біблійними істинами». Мальований перебував у «хворобливому психопатичному стані», а

20 По поводу благотворительных отчетов о состоянии паствы Екатеринбургской епархии за 1885 г. *ЕЕВ*. 1886. № 4. С. 97.

21 Тернер В. Символ и ритуал. М., 1983. С. 169, 181.

22 Мельгунов С. Церковь и государство. М., 1907. С. 85.

23 Бехтерев В. Объективная психология. М., 1991. 480 с.

24 Коновалов Д. Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве. Часть 1. Вып. 1. Физические явления в картине сектантского экстаза. Сергиев Посад, 1908. 257 с.

25 Айвазов И. К диссертации Д. Г. Коновалова: «Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве». М., 1909. С. 30–33.

його адепти — це натовп «істеричних невротиків»²⁶. Для селян-сектантів, що не були ні православними, ні старообрядцями, ні протестантами, ні адептами старих «православних сект» (духобори, молокани, хлисти)²⁷, було знайдено належне місце в новій імперській моделі світу.

Висновки

Інтерпретація селянських релігійних рухів у термінах «протестантизму» і «психічних відхилень» була результатом складної взаємодії модернізаційних процесів, сцієнтистських упереджень та інституційних інтересів синодальної церкви. Обидві стратегії дозволяли вписати локальні селянські релігійні практики в ширші інтелектуальні конструкти епохи. Оглянута нами класифікація набула поширення в пореформені часи. Вона стала інструментом символічного насильства, спрямованого на інтеграцію маргінальних релігійних груп в імперське суспільство, що просувалося на шляху зламу традиційних релігійних структур, соціальної та ментальної модернізації.

References:

1. Aivazov, I. (1909). K dissertatsii D. G. Konovalova «Religiozniy ekstaz v russkom misticheskom sektantstve» [To the dissertation of D. G. Konovalov: «Religious Ecstasy in Russian Mystical Sectarianism»]. Moskva [in Russian].
2. Aleksey (Dorodnitsyn), arkhiep. (1903). *Yuzhno-russkiy neobaptizm* [South Russian neo-Baptism]. Stavropol. [in Russian].
3. Bekhterev, V. (1991). *Obyektivnaya psikhologiya* [Objective psychology]. Moskva. [in Russian].
4. Bibliograficheskaya zametka (1883). *Ekaterinoslavskie eparkhialnye vedomosti (EEV)*, (19), 369–378. [in Russian].
5. Butkevich, T., prot. (1910). *Obzor russkikh sekt* [Review of Russian sects]. Kharkov. [in Russian].
6. Danilov, F. (1906). *Slovar politicheskikh, sotsialno-ekonomicheskikh i nekotorykh drugikh slov* [Dictionary of political, socio-economic, and other terms]. Moskva. [in Russian].
7. Dorodnitsyn, A. (1898). *Adventizm i malenivanschina* [Adventism and Malenivanschina]. *Dyaniya 3-go Vserossiyskogo Missionerskogo s'ezda v Kazani* (2nd ed., pp. 152–154). Kazan. [in Russian].
8. *Enciklopedicheskiy slovar F. Pavlenkova* [Encyclopedic dictionary of F. Pavlenkov]. (1910). Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Epifanovich, L. (1888). *Zapiski po oblichitelnomu bogosloviyu* [Notes on polemical theology]. Novocherkassk. [in Russian].
10. Kalnev, M. (1897). *Nemtsy i shtundobaptizm* [Germans and Stundobaptism]. Moskva. [in Russian].
11. *Kniga chinov prisoedineniya k pravoslavliyu*. Ch. 2 [Book of rites for joining Orthodoxy. Part 2]. (1915). Petrograd. [in Russian].
12. Konovalov, D. (1908) *Religiozniy ekstaz v russkom misticheskom sektantstve Chast 1, Vyp. 1. Fizicheskie yavleniya v kartine sektantskogo ekstaza* [Religious Ecstasy in Russian Mystical Sectarianism. Part 1. Vol. 1. Physical Phenomena in the Picture of Sectarian Ecstasy]. Sergiev Posad [in Russian].
13. Melgunov, S. (1907). *Tserkov i gosudarstvo* [Church and state]. [in Russian].
14. Mitrofan (Abramov), ierom. (1909). *Pravoslavnyy protivosekantskiy katekhizis* [Orthodox anti-sectarian catechism]. Zhitomir. [in Russian].
15. Nahorniy, V. (2013). *Konfesiina polityka Rossiiskoi imperii shchodo pravoslavnykh sektantiv ukrainskykh hubernii v XIX stolitti* [Confessional policy of the Russian Empire towards Orthodox sectarians of Ukrainian provinces in the nineteenth century]. *Canidat's thesis*. Poltava. [in Ukrainian].
16. *shtundistakh v sele Volosskom Ekaterinoslavskogo uezda* [On Stundists in the village of Volosskoye, Ekaterinoslav district]. (1886). *EEV*, 8, 193–204. [in Russian].

26 Дородницин А. Адвентизм и маленванщина // Деяния 3-го Всероссийского Миссионерского съезда в Казани. 2-е изд. К., 1898. С. 152–154.

27 Нагорний В. Конфесійна політика Російської імперії щодо православних сектантів українських губерній в XIX столітті. Дис... канд. іст. наук. Полтава, 2013. 292 с.

-
-
17. *Pisma preosvyashchennogo Mikhaila, episkopa Tavricheskogo* [Letters of His Grace Michael, the late Bishop of Taurida]. (1910). Simferopol. [in Russian].
 18. Po povodu blagochinnicheskikh otchetov o sostoyanii pastvy Ekaterinoslavskoy eparkhii za 1885 g. [Regarding the deanery reports on the state of the flock of the Ekaterinoslav diocese for 1885]. (1886). *EEV*, 4, 93–102. [in Russian].
 19. Protasov, D. (1890). *Razbor veroucheniya russkikh shtundistov* [Analysis of the doctrine of Russian Stundists]. Tula. [in Russian].
 20. Protokol Komissarovskogo Missionerskogo Komiteta [Protocol of the Komissarovsky Missionary Committee]. (1886). *EEV*, 11, 173–175. [in Russian].
 21. Protokol Komissarovskogo Missionerskogo Komiteta [Protocols of the Komissarovsky Missionary Committee]. (1886). *EEV*, 20, 382–384. [in Russian].
 22. Raznogorskiy, M. (1888). Prestupnost i otvetstvennost ostupayushchikh ot pravoslavnoy very i osobenno ikh lzheuchiteley [Criminality and responsibility of those who deviate from the Orthodox faith, especially their false teachers]. *EEV*, 4, 98–116. [in Russian].
 23. Shtunda v Volynskoy gubernii [Stunda in Volyn province]. (1903). *Kievskaya starina* [Kievskaya Starina], 81 (6), 149–154. [in Russian].
 24. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy v Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
 25. Turner, V. (1983). *Simvol i ritual* [Symbol and ritual]. [in Russian].
 26. Uspenskiy, E. (1895). *Oblichitelnoe bogoslovie* [Polemical theology]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
 27. Ushynskiy, A. (1883). *Verouchenye malorusskykh shtundystov* [Refutation of the Little Russian Stundists]. Kyev. [in Russian].
 28. Yakovenko, I. (1912). *Chto zhe delat dalshe?* [What to do next?]. *EEV*, 8, 344–349. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 21.03.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК: 930.2:159.95(058.244)321.74

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Prysiazhniuk>

Yuriy Prysiazhniuk

PhD hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysiazhnyuk@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Prysiazhniuk, Yu. (2025). Phenomenology of the Ukrainian peasantry in the conditions of soviet modernization: the problem feminism in mentality. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 81–87. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Prysiazhniuk>

PHENOMENOLOGY OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE CONDITIONS OF SOVIET MODERNIZATION: THE PROBLEM FEMINISM IN MENTALITY

Abstract. This article aims to deepen scholarly understanding of the causes, nature, and consequences of Soviet (Stalinist) modernization of Ukrainian rural society through the lens of the phenomenological approach.

The scientific novelty of this study lies in considering key characteristics of the peasant mentality when analyzing the complex processes of Soviet (Stalinist) rural modernization. Among these characteristics, the author highlights feminine principle in mentality, which, within the historical processes shaping people's thinking and behavior, manifests as the phenomenon of executive circles. Ultimately, in the 1920s–1930s, Ukrainian peasants rapidly became Soviet citizens (collective farm members). However, their «dual identity» signified the preservation of feminism circles that were not dismantled by bolshevik rule. Under favorable conditions, these circles not only allowed for the retention of Ukrainian identity but also contributed to its assertion.

The methodological framework of this study is based on an interdisciplinary approach, which enables a more productive application of the theoretical foundations of cultural-historical synthesis to analyze the mental aspects of Ukrainian peasants' social behavior under Soviet modernization.

Conclusions. The nomenklatura, which gained real power in Ukraine with the establishment of the Bolshevik regime and acted as the initiator, organizer, and executor of peasant modernization, remained alien to the peasantry. In the 1920s–1930s, it actively dismantled the foundations of traditional rural society. This process was so radical and simultaneously so veiled that it was often difficult to distinguish declared progressive (modernist) changes from the methods of «high modernism», characterized by its drive to reshape reality according to ideological abstraction, as well as its extremism and brutality. This complex process was also influenced by the internal (latent) world of the peasantry, which remained largely unnoticed by contemporaries. One of its systemic features was femininity (circles of femininity), which, alongside other mental phenomena, determined the trajectory of the existence and survival of Ukrainians as a distinct rural social group under extreme conditions. When combined with other systemic characteristics, it «normalized» relations with the Bolsheviks and their policies. However, historically, this compromise could not last indefinitely.

Keywords: traditional society, peasantry, collectivization, femininity (circles of femininity), phenomenology, Ukrainian SSR, Bolshevism.

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Присяжнюк Ю. Феноменологія українського селянства в умовах советської модернізації: проблема екзекутивних кіл. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 81–87. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Prisyazhniuk>

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СОВЕТСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: ПРОБЛЕМА ЕКЗЕКУТИВНИХ КІЛ

Анотація. *Метою статті* є поглибити наукові знання про причини, характер «протікання» та наслідки советської (сталінської) модернізації українського села, використавши для цього чинник феноменології.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у врахуванні ключових характеристик селянської ментальності при аналізі складних процесів модернізації советського (періоду сталінізми) села. Серед цих характеристик автор виділяє жіноче начало в ментальності, яке в історичних процесах формування мислення та поведінки людей постає як феномен виконавчих кіл. Зрештою, у 1920–1930-х рр. українські селяни швидко ставали советськими людьми (колгоспниками), при цьому їхня «подвійна ідентичність» означала збереження екзекутивних (феміністичних) кіл, які не були зруйновані більшовицькою владою. За сприятливих умов ці кола не лише дозволяли зберегти українську ідентичність, а й сприяли її утвердженню.

Методологічною основою розвідки є міждисциплінарний підхід, що в цьому випадку передбачає більш продуктивне використання теоретичних засад культурно-історичного синтезу для з'ясування ментальних аспектів соціальних дій українських селян в умовах советської модернізації.

Висновки. Партийна номенклатура, яка з утвердженням в Україні більшовицького режиму отримала реальну владу й виступила ініціатором, організатором та виконавцем історично назрілих процесів модернізації селянства, була для нього чужою. У 1920-х–1930-х рр. саме вона інтенсивно руйнувала основи усталеного традиційного суспільства. Робила це настільки радикально й водночас завуальовано, що нерідко складно було відрізнити декларовані зміни прогресивного (модерного) спрямування від методів «високого модернізму», з його потребою підганяти реальність під ідеологічну абстракцію, також з екстремізмом, жорстокістю. На цьому складному процесі позначався вплив притаманного селянству, хоча й малопомітного сучасниками внутрішнього (латентного) світу. До його системних ознак належала екзекутивність (екзекутивні кола), що разом із іншими ментальними феноменами визначали траєкторію існування та виживання українців як самобутнього сільського соціуму в екстремальних умовах. Синтезовано з іншими системними ознаками вона «унормовувала» відносини з більшовиками, їхньою політикою, хоча історично цей своєрідний компроміс не міг тривати довго.

Ключові слова: традиційне суспільство, селянство, колективізація, екзекутивність (екзекутивні кола), феноменологія, УСРР/УРСР, більшовизм.

Постановка проблеми

Проблема феноменології українського селянства в умовах советської модернізації постає, з одного боку, як результат розвитку міждисциплінарного підходу до тлумачення складних історичних процесів, яким, зокрема, було советське «будівництво соціалізму», з іншого — комплексне пізнавальне завдання з метою творення якісно досконаліших синтезів. Її вирішення потребує уваги до поняттєвого апарату, його трактування. На наш погляд, важливо прояснити щонайменше три термінологічних конструкти: «українське селянство», «советська (вужче — сталінська) модернізація» та «екзекутивні кола», що відбиває відповідний ментальний аспект дослідження. І, якщо перші два вже отримали відому інтерпретацію в історіографії й потребують хіба що певної корекції, то третій ще не привертав увагу істориків.

Отож, щодо українського селянства, то його розуміємо як традиційний сільський соціум станом на початок глибоких («революційних») перетворень в УСРР у 1920-х–1930-х рр. Означенням «українське» окреслюємо радше саму загальну «тенденцію модерної трансформації», що тривала досить активно, але була далекою до свого завершення¹. «Сталінська модернізація» — це більшою мірою процес формування тоталітаризму, тобто на той час ще

¹ Вілсон Е. Українці : несподівана нація / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2004. С. 219–237.

невідомого, неочікуваного та небажаного сільським загалом політичного режиму. Такою ж «загадковою» виявилася для тутешнього селянства і його політика. Виокремлення з культивованого ним ідеологічного тріо — індустріалізація, колективізація, культурна революція — власне створення радгоспів і колгоспів є певною мірою штучним, позаяк їх єднає глибока внутрішня подібність. Саме латентна складова, адже тут важливими були глибокі логічні зв'язки, наприклад колективізація, що нею більшовики «легко» підмінили кооперацію, виявилася тісно пов'язаною зі створенням «передової промисловості» та, безперечно, «підвищенням... освіченості населення, поширенням комуністичної ідеології»². На ментальному рівні вони означали взаємозалежне спричинення ідеологічних уявлень, політичних рішень, що сукупно зумовлювало формування тоталітарного режиму. Тому узвичаєний в історіографії термін «українське селянство» у нашій розвідці означає щось на кшталт українського сільського соціуму, а його несвідоме й прояви його у свідомому багато в чому визначатимуть зміст та характер пропонованих нижче розмислів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Історіографія проблеми загалом представлена фрагментарними сюжетами у виявлених нами публікаціях. Серед іншого, натрапляємо на бажання американських дослідників заглиблюватися «далі в сліди голоду, який... продовжував відбиватися в житті тих, хто вижив, після гаданого завершення події»³. З іншого боку, в українській науковій літературі нерідко натрапляємо на домінування «гострих, крикливих, дошкульних, викривальних» поглядів режиму на сільську людність: попервах проти куркулів, а далі — «керівників середньої ланки колгоспного виробництва»⁴.

Мета статті

Мета дослідження — поглибити наукові знання про причини, характер «протікання» та наслідки советської (сталінської) модернізації українського села.

Виклад основного матеріалу

Оскільки в епіцентрі пізнавального інтересу перебуває феноменологія української сільської спільноти кінця 1920-х–1930-х рр., тобто історичного періоду, коли традиційні основи ще не були зруйновані модернізаційним впливом, доречно вказати на «підвищену залежність» внутрішнього світу селянства від природного середовища. Неперевершені твори мистецтва (стрічка О. Довженка «Земля», картина К. Гвоздика «Селяни на полі» та ін.), що побачили світ у ті роки, переконливо це засвідчують. Що ж до самої природи та клімату, то, як відомо, цими дарами українці могли похизуватися перед абсолютною більшістю народів світу.

Ще одна попередня заувага. Відомо, що значною мірою життєвий шлях людини визначає її персональний характер. Коли ж ми ведемо мову за долю соціуму, то тут дещо навпаки — сама характерологія, через взаємодію з природно-географічним, соціальним, психологічним та ін. факторами, є своєрідним продуктом такої залежності. Тобто, природа виступає об'єктивним чинником історії, що спонукає до поглибленого дослідження конкретних спільнот.

Принагідно нагадаємо, що традиційне суспільство, як історичний тип людської спільноти, було ґрунтоване на традиціях і звичаях, спрямованих на нескінченне відтворення існуючого ладу та, відповідно, антипатію до змін. В умовах же активізації процесів модернізації деякі (переважно східні) традиційні суспільства трансформувалися в традиціоналістські, тобто синхронно людність опановувала писемність та сучасні новітні технології. У цьому сенсі в першій половині XX ст. український селянський соціум лишався, знову ж таки, традиційним, тобто сам він модифікувався досить повільно, за принципом витіснення старого новим, ніби чекав модернізаційних імпульсів зверху (словами М. Вебера, не він сам, а хтось мав забезпечити йому «розрив з економічним традиціоналізмом»)⁵. Із тих рис, що ними дослідники характеризують цей соціум, варто виокремити такі: 1) спрямованість на гармонійне

2 Радянська модернізація. URL : <https://vseosvita.ua/library/embed/00095x-e805.docx.html> (дата звернення : 12.03.2025).

3 Vsetecka J. Toward a Social History of the Holodomor and its Aftermath: Famine Survivor Testimonies in the Archive of the US Commission on the Ukraine Famine. *Ukraina Moderna*. 2021. Vol. 30–31. p. 77–78.

4 Тимошок М. Село : У 2-х т. Т. 2 : Трудний шлях відмосковлення. Київ : Ярославів Вал, 2017. С. 206.

5 Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілий. Київ : Основи, 1994. С. 39.

співіснування суспільства з природою; 2) опора на традиції та звичаї, прагнення максимально зберегти існуючий лад, звідси — негативне ставлення до будь-яких змін; 3) село (громада) є основним типом територіальної організації поселення; 4) сільське господарство (передусім землеробство) — домінуючий вид діяльності; 5) традиції — основний засіб суспільного відтворення (людина має виконувати визначені громадою ролі); 6) громадська аполітичність, влада ж базується на особистій залежності — не багатство дає владу, а влада забезпечує збагачення; 7) домінування усного, безпосереднього спілкування людей; 8) відсутність соціокультурного розшарування між людьми; 9) спадкоємність економічного розвитку та безконфліктність у стосунках між поколіннями; 10) потужний вплив дідусів і бабусь на виховання онуків⁶. Тож, українські селяни становили досить типовий як для (східно)європейського регіону різновид традиційного суспільства. Водночас, вони позначалися досить помітними особливостями, і одними з таких можна вважати неготовність проживати під одним дахом кількох (трох-чотирьох) поколінь.

По-перше, придатний для землеробства чорнозем із прадавніх часів був на теренах України в достатній кількості. Послугуючись броделівським визначенням «час довгого тривання», можемо припустити, що зі встановленням більшовицького диктаторського режиму в тутешніх сільських людей зберігався імператив відсутності «конкурентної боротьби за розподіл земельних ресурсів і формування замкнених соціальних груп...»⁷. Цією думкою ми дещо підважуємо усталений в історіографії погляд, що малоземелля чи не завжди було найболючішою проблемою «експлуатованого селянства». Це тим більше варто робити, оскільки пропонуваній підхід претендує на те, аби спростувати набагато ширше твердження про нібито «споконвічну» залежність селян від браку земельних угідь, насамперед основного виробничого призначення. Проте не потрібно плутати такі речі, як, з одного боку, ментальний вимір, а з іншого — більш звичний для істориків соціальний ракурс. Відсутність достатньої кількості ґрунтів у користуванні (володінні) ще не означало для селянина зменшення його «архетипної залежності» від цього чинника. Ба більше, його імперативність переконливо засвідчувала збереження «замкнених соціальних груп», які проживали «від землі», пріоритет сільськогосподарській діяльності віддавали навіть в умовах сформованого індустріального суспільства⁸. Тож, раніше незнаний за своєю радикальністю більшовицький експеримент не зміг із ним упоратися. Потрапивши під його вплив, селянський соціум чинив природній спротив. І хоча «ленінсько-сталінські» перетворення на селі спричинили історичну за своїми наслідками трансформацію селян у колгоспників (з відповідною зміною ідентичності сільських людей), важко було б спрогнозувати їхні шанси, якби не жорстокі розправи та небачений за масштабами й жакливими результатами Голодомор-геноцид.

По-друге, на глибинному (архетипному) рівні сприйняття й продукування дійсності українські селяни «не сприймали будь-яких авторитарних та деспотичних форм правління»⁹. Ця обставина ще раз підтверджує думку, що сталінщина була обов'язковою запорукою «переходу» традиційного укладу до колгоспного життя («соціалістичного будівництва на селі») як такого. Власне вона мала ігнорувати, якимось оминати чи брутально долати те, що свого часу «створила» у ментальності місцевої людності природа — здоровий індивідуалізм, автентичну емоційність, генетичну спонтанність, уроджену волелюбність. У результаті такого безкомпромісного протистояння кожна зі сторін отримала свою «звитягу»: більшовизм виборов політичну перемогу (беззастережну в тактичному значенні, але сумнівну щодо стратегічних перспектив), селянство — понесло величезні фізичні та морально-психологічні втрати, проте вижило, насамперед завдяки внутрішній стійкості та специфічно-повторювальній манері поведінки, що її можна характеризувати ексекутивними колами.

6 Традиційне суспільство та етапи його розвитку. URL: <https://studfile.net/preview/16481072/page:33/> (дата звернення : 29.03.2025).

7 Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ : Либідь, 2001. С. 208.

8 Там само.

9 Там само.

«На груповому рівні взаємодії ми, — слідом за В. Білодідом, — схиляємося до ідеї «добровільного об'єднання в самоорганізовані та самокеровані структури: братства, артілі, гуртки, кооперативи, товариства, корпорації, добровольчі військові формування» тощо — громади, які ґрунтувалися на глибокій повазі до людини, її свободи та індивідуальності»¹⁰. При зрозуміло, збереженні «національно-видових ідентифікаторів»¹¹.

Нагадаємо, що під ексекутивністю гуманітарії розуміють розвинену феноменологію жіночого начала в психокультурі соціуму (етносу), що відповідно «налаштовує інтелектуальні, емоційні, вольові, характерологічні особливості» людей¹². Для служителів Кліо особливу увагу тут заслуговує та обставина, що це явище стосується всієї історичної спільноти, включно з чоловічою частиною населення. В українців ця феноменологія особлива ще й тому, що вона постала типовою системною рисою «прямих спадкоємців» візантійської (східно-деспотичної) культурної спадщини, що в епоху модерності продовжувала відрізняти українське селянство від німецького бауерства, американського фермерства. Власне поняття «ексекутивні кола» автор розуміє як політично нейтральну характеристику, з відповідним сприйняттям та тлумаченням, що посилювало опір до будь-яких руйнівних впливів.

По-перше, українські селяни, яких більшовики «модернізували» в колгоспників, не сприймали самих політичних пертурбацій, позаяк їхній світогляд ґрунтувався на особливому «традиціоналізмі та консерватизмі чуттєвості»¹³. Вони, як самобутні носії візантинізму, не були готовими до соціальної інженерії на російсько-комуністичний манер, надто щодо продукування відомої радикальності та непередбачуваності рішень вождів. Власне набагато легше селяни сприйняли б інновації, якби їх було запропоновано на основі очевидних для них речей, проте цього, як відомо, не трапилося.

По-друге, українські селяни належали до інтенціональних соціумів. Це означало, що вони, як носії ексекутивної психокультури, були сфокусовані на «побутових дріб'язках», водночас, ніби чекали того моменту, коли трапиться якесь диво й украй неприйнятна ситуація враз зміниться на протилежну. Від кого могли вони того чекати? Першим таким «чародієм» у їхніх уявленнях був сам комуністичний режим. Кажучи інакше, Й. Сталін виступав і як творець зла, і з ним же були пов'язані найбільші сподівання на поліпшення життя¹⁴. У той час сільські люди наважувалися співати таких пісеньок:

Ой Сталіну, Сталіночку,
Дай хоч краму на сорочку.
Хоч не краму, то хоч мила,
Бо вже воші мають крила¹⁵.

Ексекутивні кола, як режим циклічності й повторюваності в селянському середовищі, виявляли себе «через цілевиконання ..., обслуговувальну активність»¹⁶. Поточні інтереси та потреби сільських мешканців були міцно центровані на сімейних інтересах, домінуванні родинного. Воно своєю чергою позначалося деталізацією, сентиментальними, естетичними характеристиками.

Потрапивши в екстремальні обставини соціальної інженерії, український селянин, який і соціально, і ментально лишився «на землі», мав задля виживання залучити всі внутрішні резерви. Попри те, що тепер не було порятунку ні від небачених раніше соціальних експериментів, ні від репресій, голодної смерті, він міг розраховувати виключно на себе. У ментальному контексті лишившись собою, і надалі ігнорував наднормативність та нестандартність,

10 Історіографія української етноментальності : В. Б. Антонович : історіософські нариси / В. Д. Білодід ; за ред. Н. П. Поліщук. Київ : Вища шк., 2011. С. 187.

11 Там само. С. 187.

12 Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ : Либідь, 2001. С. 227.

13 Там само.

14 Graziosi A. The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor : Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 27. № 1/4 (2004–2005). p. 108.

15 Страдники на своїй землі. Спогади Ліди Присяжнюк різних років. Черкаси : Вертикаль, 2013. С. 106.

16 Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ : Либідь, 2001. С. 228.

дотримувався прадідівського традиційного мислення, усталених манер поведінки. Як не цинічно це не звучало б, але така поведінка апіорі не передбачала будь-яких ризиків, новацій, творчості. Жодних задумів і рішень, які б суперечили відтворенню життєвих та річних (насамперед господарських) циклів. Поряд, зрозуміло, з пристосуванням до імпульсивних, непередбачуваних рішень влади.

Як зазначалося вище, особливістю українського сільського соціуму було те, що він презентував чи не «найбільш екзекутивну» модель подібної психокультури серед європейських спільнот. У цьому сенсі вона помітно відрізнялася від, скажімо, британської чи італійської, бо містила яскраво виражений східний елемент ментальності. Незалежно від справді радикальних пертурбацій, що, здавалося б, безпосередньо й безжально торкнулися основ буття селян — способу життя, власності, релігійних переконань та церковно-народних традицій, — їхнє подальше життя, як і раніше, визначали «циклічний характер, старий зміст архетипового підсвідомого»¹⁷. Можна стверджувати, що в умовах атеїзації села, колективізації, розкуркулення, Голодомору, політичних репресій селянство психологічно набагато більшою мірою дистанціювалося від режиму, чому, зокрема, сприяло розвинене емоційно-етичне начало. Кажучи інакше, українців, на відміну від росіян, дистанціювало саме несприйняття стрімких змін, не кажучи вже про їхній характер. Тому можна відносно легко уявити сільську людину 1930-х рр., котра у форс-мажорних обставинах «диктатури пролетаріату» стала її уповноваженим, брала участь у відбиранні хліба в односельців, однак важко навіть припустити, що вона ж могла бути ініціатором такої політики¹⁸.

Така поведінка мала й свої переваги, щоправда, чи не найжорстокіший на Європейському континенті політичний режим не передбачав компромісів. Кремлівських можновладців драгувала вже сама самотність українського села, що її він сприймав не інакше як «історичну відсталість», котра, до того ж, тайла в собі ще одну небезпеку — «потенціал націоналізму». Політично заангажований диктатор Й. Сталін мав стійке переконання, що «національне питання по суті справи селянське»¹⁹. Воно мотивувало його агресивні дії, фактично справжню війну проти мирного населення. І хоча перебіг історичних подій протягом ХХ ст. не підтвердив цієї ідеї, у 1930-х рр. українському селянству від помилкових суджень «вождя народів» було не легше. Тож, «переваги» були в тому, що імітативна, репродуктивно-відтворювальна («жіноча») психокультура рятувала, допомагала вижити, щоправда, у роки Голодомору-геноциду лише тоді, коли стреси від революційного експерименту, бодай і ледь помітно, але відходили на другий план. Для порівняння: як у 1861 р. Олександр II не наважився звільнити панщинників із кріпосної залежності без землі, так Й. Сталін у 1932/1933 рр. — виморити всіх селян. А в умовах, коли тенденція перманентного відтворення потребувала опіки й турботи, адаптація до нових ((пост)голодоморних) умов виявилася «більш звичною», аніж це зазвичай трапляється в урбанізованому середовищі. Виходило, що екзекутивна тоталітарність (як цілісне, усеохоплююче, проте не диференційоване ставлення до світу й себе) поставала своєрідним пом'якшувальним амортизатором наслідків тоталітаризму політичного.

Висновки

З утвердженням в Україні більшовицького режиму, партійна номенклатура, що його презентувала, виявилася чужою для українського села. Проте саме їй випало бути ініціатором, організатором та виконавцем історично назрілих процесів модернізації. У 1920-х–1930-х рр. вона інтенсивно руйнувала основи традиційного суспільства. Робила це настільки радикально й водночас ідейно завуальовано, що нерідко складно було відрізнити декларовані переміни прогресивного спрямування від методів «авторитарного високого модернізму» (Дж. Скот), з його потребою підганяти реальність під ідеологічну абстракцію, екстремізмом, жорстокістю. На цьому складному процесі позначався вплив притаманного селянству внутрішнього (латентного) світу. До його системних ознак належала екзекутивність (у поведінковій прак-

17 Там само. С. 227.

18 Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / наук. ред. : П. Г. Проценко. Київ : Вид-во «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2012. С. 145.

19 «Незручний клас» у модернізаційних проєктах. Форум (Граціози А.). *Україна Модерна*. 2010. № 6(17). Безмежне село. С. 13.

тиці — екзекутивні кола), що разом із іншими ментальними феноменами визначали траєкторію існування та виживання українців як самобутнього сільського соціуму в екстремальних умовах. Синтезовано вона «унормовувала» відносини з більшовиками, їхньою політикою. Загалом ментальність сільської людності на свій лад гармонізувала ці, здавалося б, несумісні явища. Зрештою, селяни ставали совєтськими людьми (колгоспниками), при цьому їхня «роздвоєна особистість» означала збереження тих незруйнованих більшовиками екзекутивних кіл, що давали змогу зберігати, а за сприятливих умов і розвивати українську ідентичність.

References:

1. «Nezruchnyi klas» u modernizatsiinykh proiektakh (2010). *Ukraina moderna (Bezmezhe selo)*. [«Inconvenient Class» in Modernization Projects. *Modern Ukraine (Boundless village)*]. Kyiv. 6, 9–44. [in Ukrainian].
2. Donchenko, O., Romanenko, Yu. (2001). Archetypy soetsialnoho zhyttia i polityka. (Hlybynni rehuliatyvy psychopolitychnoho povsiakdennia). [Archetypes of social life and politics (Deep regulations of psychopolitical everyday life)]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
3. Graziosi, A. (2004–2005). The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor : Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? *Harvard Ukrainian Studies*. 27, 1/4, 97–115. [in English].
4. Hoichenko, D. (2012). Krasnyy apokalipsis : skvoz raskulachivaniye i golodomor: memuaryi svidyetye-lya [Red apocalypse : through dekulakization and Holodomor: memoirs of a witness]. Kyiv : A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. [in Russian].
5. Istoriohrafia ukrainskoi etnomentalnosti (2021). V. B. Antonovych : istoriosofski narysy [Historiography of Ukrainian ethno-mentality: V. B. Antonovych: historiosophical essays]. Kyiv : Vyscha shkola. [in Ukrainian].
6. Radianska modernizatsiia [Soviet modernization]. Retrieved from <https://vseosvita.ua/library/embed/00095x-e805.docx.html> (data zvernennia : 12.03.2025). [in Ukrainian].
7. Stradnyky na svoii zemli (2013). Spohady Lidy Prysiashnyiuk riznykh rokiv [Sufferers in their own land. Memories of Lida Prysiashnyiuk from different years]. Cherkasy. Vertykal. [in Ukrainian].
8. Tradytiine suspilstva ta etapy yoho rozvytku. [Traditional society and stages of its development]. Retrieved from <https://studfile.net/preview/16481072/page:33/> (data zvernennia : 29.03.2025). [in Ukrainian].
9. Tymoshyk, M. (2017). Selo : 2. 2. Trudnyi shliakh vidmoskovlennia [Village : In 2 volumes. 2 : The difficult path of de-Moscowization]. Kyiv : Yaroslaviv Val. [in Ukrainian].
10. Vsetecka, J. (2021). Toward a Social History of the Holodomor and its Aftermath: Famine Survivor Testimonies in the Archive of the US Commission on the Ukraine Famine. *Ukraina Moderna*. 30–31, 59–79. [in English].
11. Weber, M. (2018). Protestantska etyka i dukh kapitalizmu. [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]. Kyiv : Osnovu [in Ukrainian].
12. Wilson, A. (2004). Ukraintsi : nespodivana natsiia. [The Ukrainians : Unexpected Nation]. Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.04.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 94:908-047.37(477)''186/195''

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Shevtsova-Makarenko>

Yevheniia Shevtsova

Assistant of the Department of History and Archaeology, Luhansk Taras Shevchenko National University, Poltava, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4304-6792>

e-mail: e.shevtsova209@gmail.com

Viktoriiia Makarenko

3rd year student of the specialty «History and Archaeology», Luhansk Taras Shevchenko National University, Poltava, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1393-1887>

e-mail: vikamakarenko966@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Shevtsova, Ye. & Makarenko, V. (2025). Conceptual principles of historical and local history research in Ukraine (second half of the 19th — beginning of the 20th century). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 88–95. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Shevtsova-Makarenko>

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF HISTORICAL AND LOCAL HISTORY RESEARCH IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE 19TH — BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Abstract. The aim of this article is to analyze the conceptual foundations of historical and local studies activities in Ukraine in the second half of the 19th-early 20th century. This objective is achieved by examining the role of statistical institutions in the development of local studies research and the contributions of key scholars and local historians to the formation of the methodological framework and conceptual principles of regional history research.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive exploration of the interrelationship between the emergence of historical local studies in Ukraine during the second half of the 19th-early 20th century and the activities of statistical institutions within the context of national revival. These institutions functioned not only as administrative bodies but also as scientific centers. For the first time, the role of Ukrainian gubernatorial and zemstvo statistical institutions in the development of local studies and the formation of scientific concepts for researching local history, ethnography, and demography has been systematically analyzed. The contributions of prominent scholars, including V. Antonovych, M. Kostomarov, and M. Hrushevskyi, to the development of methodological approaches to regional studies have been outlined.

Methodology. The study is based on historical-analytical, comparative, and interdisciplinary approaches. The method of historical reconstruction has been applied to analyze the activities of statistical institutions, while the structural-functional approach has been used to assess their role in the advancement of historical and local studies research. Content analysis of publications and archival sources has been conducted to trace the specifics of local studies activities in the context of the imperial policy of Russification.

Conclusions. The findings suggest that statistical institutions in Ukraine in the second half of the 19th — early 20th century played a unique role in the development of historical and local studies research by integrating administrative, scientific, and educational functions. Unlike similar institutions in the Russian Empire, Ukrainian gubernatorial committees became an integral part of the national revival, developing specialized data collection programs and publishing scholarly historical and local studies materials. These institutions contributed to the systematization of knowledge about local history, which was of particular importance for preserving national identity under imperial repression. The activities of statistical institutions and local historians became a significant factor in the development of Ukrainian historiography and laid the foundations for regional studies, which continued to evolve in the 20th century.

Keywords: historical local studies, historical and local studies activities, statistical bodies, provincial statistical committees, zemstvo statistical bureaus, history of Ukraine, late 19th-early 20th century, V. Antonovych, M. Hrushevskyi, M. Kostomarov.

Євгенія Шевцова

асистент кафедри історії та археології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Полтава, Україна.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4304-6792>

e-mail: e.shevtsova209@gmail.com

Вікторія Макаренко

здобувачка 3 курсу спеціальності «Історія та археологія», ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Полтава, Україна.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1393-1887>

e-mail: vikamakarenko966@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Шевцова Є., Макаренко В. Концептуальні засади історико-краєзнавчих досліджень в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 88–95. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Shevtsova-Makarenko>

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)**

Анотація. *Мета* статті полягає в аналізі концептуальних засад історико-краєзнавчої діяльності в Україні другої половини XIX — початку XX ст. *Мета* досягається шляхом розкриття місця статистичних органів у розвитку краєзнавчих досліджень і внеску ключових науковців та краєзнавців у формування методологічної бази та концептуальних засад дослідження регіональної історії.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному розкритті взаємозв'язку між становленням історичного краєзнавства України у другій половині XIX — на початку XX ст. та діяльністю статистичних органів на тлі національного відродження, які функціонували не лише як адміністративні установи, а й як наукові центри. Вперше систематизовано роль українських губернських та земських статистичних органів у розвитку краєзнавства та формування наукових концепцій дослідження локальної історії, етнографії та демографії. Окремлено внесок визначних науковців, зокрема В. Антоновича, М. Костомарова та М. Грушевського, у формування методологічних підходів до регіональних студій.

Методологія. Дослідження ґрунтується на історико-аналітичному, компаративному та міждисциплінарному підходах. Використано метод історичної реконструкції для аналізу діяльності статистичних органів, а також структурно-функціональний підхід для вивчення їхнього внеску у розвиток історико-краєзнавчих студій. Контент-аналіз публікацій та архівних джерел дозволяє простежити специфіку краєзнавчої діяльності в контексті імперської політики русифікації.

Висновки. Статистичні органи України другої половини XIX — початку XX ст. відіграли унікальну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень, інтегруючи адміністративну, наукову та освітню функції. На відміну від подібних установ у Російській імперії, українські губернські комітети стали частиною національного відродження, розробили спеціалізовані програми збору даних та публікували наукові історико-краєзнавчі матеріали. Вони сприяли систематизації знань про локальну історію, що в умовах імперських утисків набувало особливого значення для збереження національної ідентичності. Діяльність статистичних органів і науковців-краєзнавців стала важливим чинником розвитку української історіографії та заклала основи регіональних досліджень, які отримали подальший розвиток у XX ст.

Ключові слова: історичне краєзнавство, історико-краєзнавча діяльність, статистичні органи, губернські статистичні комітети, земські статистичні бюро, історія України, кінець XIX — початок XX ст., В. Антонович, М. Грушевський, М. Костомаров.

Постановка проблеми

Історико-краєзнавча діяльність в Україні другої половини XIX — початку XX ст. відігравала важливу роль у збереженні національної пам'яті та розвитку історичної науки. В умовах імперської політики, спрямованої на уніфікацію історичного наративу та заперечення української окремішності, краєзнавчі дослідження стали засобом збереження історико-культурної спадщини та утвердження національної ідентичності.

Особливий інтерес становить діяльність статистичних органів, які, окрім виконання адміністративних завдань, активно займалися збиранням, систематизацією і публікацією історико-краєзнавчих даних. Губернські статистичні комітети та земські статистичні бюро не

лише документували соціально-економічні процеси, а й здійснювали публікацію матеріалів, що мали вагоме значення для вивчення регіональної історії.

Проблема полягає у недостатньому комплексному дослідженні концептуальних засад історико-краєзнавчої діяльності, зокрема ролі статистичних установ у її становленні. Актуальність теми зумовлена потребою у виявленні методологічних підходів, які використовувалися в цей період для вивчення локальної історії, а також визначенні внеску ключових науковців та краєзнавців у розвиток цієї галузі.

Аналіз останніх досліджень публікацій

Історіографія порушеної нами проблеми складається із двох основних напрямів: аналізу конкретних історико-краєзнавчих досліджень, здебільшого територіально орієнтованих, та вивчення праць, присвячених теорії й методології історико-краєзнавства України. У межах цього дослідження також виділено окремий сегмент — історико-краєзнавча діяльність статистичних органів України. Їх внесок у збільшення джерельної бази для розвитку краєзнавства України. Перший напрям — аналіз конкретних історико-краєзнавчих досліджень — базується на численних працях, які мають регіональну спрямованість. Так, у роботах Ж. Тоцької¹, С. Терського² та Б. Гаврилів³ на прикладі окремих регіонів (Волинь та Прикарпаття відповідно) проаналізовано становлення краєзнавчих практик, акцентовано увагу на ролі регіональних діячів та установ у формуванні локальної краєзнавчої традиції. У працях Л. Баженова⁴ та І. Ярмошика⁵ виокремлено тенденції становлення історичного краєзнавства на Правобережній Україні та Волині. Ці дослідження демонструють, що історико-краєзнавча діяльність значною мірою залежала від місцевих соціально-економічних та культурних умов. Другий напрям — теоретико-методологічний аналіз — представлений фундаментальними напрацюваннями Г. Бондаренка⁶, О. Реєнта⁷ та Я. Верменич⁸. У них висвітлено основи концептуальних засад та сучасних підходів до краєзнавчих досліджень, приділено увагу теорії регіоналізму, методологічним аспектам та зв'язку краєзнавства з історичною регіоналістикою.

Особливе місце в історіографії посідають дослідження, присвячені внеску статистичних органів України у краєзнавчі практики. Наприклад, у працях А. Крилової⁹, О. Макієнка¹⁰ та М. Поєдинка¹¹ розкрито роль статистичних служб у систематизації даних про історію українських міст та селищ, особливості землеволодіння та сільського господарства, про етнічні та соціальні групи, а також інші культурні та соціально-побутові аспекти регіонального розвитку. Видання губернських статистичних комітетів, як от Полтавського та Чернігівського, вивчаються з точки зору їхнього значення для формування краєзнавчих знань. Окремо відзначимо публікацію О. Дроздової¹², в якій авторка проаналізувала статистичні видання Полтавського губернського земства, що містять цінні краєзнавчі відомості.

1 Тоцька Ж. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині в першій половині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. — 225 с.

2 Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2010. 378 с.

3 Гаврилів Б. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX — початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1996. С. 11.

4 Баженов Л. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII — перші десятиріччя XX ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1996. 34 с.

5 Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX — на початку XX століть. Житомир: Волинь, 1998. 24 с.

6 Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 23–29.

7 Реєнт О. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2017. № 1–2. С. 21.

8 Верменич Я. Історична регіоналістика і краєзнавство: діалектика співвідношення. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2004. № 7. С. 29–47.

9 Крилова А. Земські статистичні публікації як джерело дослідження землеволодіння етнічних та соціальних груп Північного Приазов'я. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 446–451.

10 Макієнко О. Олександр Русов — організатор земської статистики в Херсонській губернії. *Україна соборна*. 2005. — Вип. 2. Ч. III. С. 115–125. Макієнко О. Діячі Херсонського земства: Олександр Олександрович Русов. *Південний архів. Істор. науки*. 2007. Вип. 26. С. 191–192.

11 Поєдинок М. Статистичні роботи Полтавської та Харківської губернських земських управ для розвитку агрономічних досліджень (кінець XIX — початок XX ст.). *Вісник аграрної історії*. 2015. Вип. 11–12. С. 250–254.

12 Дроздова О. Видання Статистичного бюро Полтавського губернського земства як джерело краєзнавчих відомостей. *Бібліотечна планета*. 2001. № 1. С. 35–36.

Таким чином, історіографія історико-краєзнавчих досліджень України представлена двома основними векторами: територіально спрямованими дослідженнями та теоретико-методологічними розробками. Окремо вирізняємо внесок статистичних органів, які відіграли важливу роль у збереженні та систематизації краєзнавчих матеріалів, забезпечуючи розвиток історико-краєзнавчої науки в Україні. Джерельна база нашого дослідження включає праці безпосередніх діячів краєзнавства в Україні, які заклали основи розвитку цієї галузі науки. Їхні роботи стали невід'ємним складником формування методології краєзнавчих досліджень, а також цінним джерелом фактографічного матеріалу про різні регіони України.

Мета статті

Автори ставлять за мету проаналізувати концептуальні засади історико-краєзнавчої діяльності в Україні другої половини XIX — початку XX ст., запропоновані такими науковцями, як В. Антонович, М. Грушевський, М. Костомаров. Особливу увагу зосереджено на ролі статистичних органів у формуванні джерельної бази для регіональних досліджень та їхньому впливі на розвиток історичного краєзнавства.

Виклад основного матеріалу

Краєзнавство відігравало важливу роль у збереженні та дослідженні історії України в умовах, коли на загальнодержавному рівні це було значно ускладнено, зважаючи на політику русифікації. У другій половині XIX — на початку XX ст. під владою Російської імперії українська мова, культура та історія зазнавали утисків. Заборона української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.) і обмеження національної ідентичності спричинили значне обмеження та навіть переслідування українських досліджень у публічному просторі. Так, історичне краєзнавство як форма локальних досліджень стало інструментом збереження національної пам'яті. Фактично займатися історичним краєзнавством в Україні у той час означало кидати виклик загальноімперській доктрині. Російська імперія наполягала на єдиній, централізованій версії історії, яка заперечувала унікальність українського минулого. Наукове утвердження української історії через історико-краєзнавчі дослідження ставало свідченням боротьби за право на самобутність та протистояння офіційним ідеологічним підходам імперії. Ця боротьба за збереження і дослідження української історії знайшла своє відображення в діяльності установ та окремих ентузіастів, які присвячували себе історико-краєзнавчим дослідженням.

У другій половині XIX — на початку XX ст. статистичні органи України відіграли унікальну роль у розвитку наукових краєзнавчих досліджень, яка вирізняла їх від подібних установ Російської імперії. У контексті загальноімперської бюрократичної системи, де статистичні комітети зосереджувалися переважно на відомчих та адміністративних задачах, українські губернські статистичні комітети проявили ініціативу, ставши центрами дослідження історії, етнографії та географії України. Їх діяльність дала потужний імпульс до накопичення історико-краєзнавчої інформації та створення науково обґрунтованої бази для подальших досліджень.

Однією з ключових особливостей українських статистичних комітетів було їхнє поєднання функцій державної установи та наукового товариства. Після реформ 1860-х років, що реорганізували роботу губернських статистичних органів, ці установи почали систематично залучати до співпраці місцевих дослідників, священиків, учителів та краєзнавців-аматорів. Таким чином, статистичні органи перетворилися на осередки міждисциплінарних досліджень, що інтегрували статистику, історію, етнографію та географію.

Унікальність їх підходу полягала у створенні програм для збору інформації про історичне, економічне та етнографічне життя регіонів. Наприклад, «Програма для опису села або містечка, розроблена» О. Лазаревським у Чернігівському губернському статистичному комітеті, стала основою для дослідження побуту, звичаїв і повсякденного життя місцевого населення. Українські губернські статистичні комітети не лише збирали та систематизували інформацію, але й активно публікували її у вигляді записок, пам'ятних книжок і календарів ¹³.

13 Слобожаніна Н. Історико-етнографічні публікації у періодичних видання Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2008. Вип. 6. С. 155

Статистичні органи також стали ініціаторами популяризації наукових знань серед місцевого населення. Видання, які публікувалися комітетами, містили інформацію, доступну не лише для науковців, але й для широкого загалу, сприяючи пробудженню національної свідомості та інтересу до збереження культурної спадщини. Вони поєднували адміністративно-статистичну інформацію з історичними, етнографічними та географічними матеріалами, що робило їх унікальними у порівнянні з подібними виданнями інших регіонів Російської імперії. Наприклад, «Пам'ятна книжка Херсонської губернії» 1864 р. містила не лише адресно-довідкову частину, але й наукові розвідки, як-от етнографічні описи сіл, історичні нариси про постаті, пов'язані з краєм, та відомості про місцеві пам'ятки. Завдяки цим публікаціям вдалося зафіксувати локальні особливості регіонів, які часто залишалися поза увагою загальноімперських досліджень¹⁴. Такий підхід, що інтегрував науку, адміністрацію та краєзнавство, став основою для формування нової моделі дослідження українських територій.

Земські статистичні бюро не стояли осторонь процесів національного відродження другої половини XIX — початку XX ст. Установи відіграли значну роль у розвитку краєзнавчих досліджень, зокрема шляхом створення описово-статистичних джерел, які поєднували адміністративні, економічні та історико-культурні аспекти. Їх унікальність полягала в деталізації локальних особливостей землеволодіння, етнічного складу, господарських процесів і навіть побуту регіонів. Одним із прикладів результатів такої діяльності є видання «Збірника статистичних відомостей з Катеринославської губернії. Бахмутський повіт» (1886)¹⁵, яке стало зразком комплексного аналізу регіональної специфіки. Цей збірник, обсягом понад 1000 сторінок, включав історичний нарис заселення повіту, детальний аналіз землеволодіння та землекористування, опис різних форм оренди та характеристики господарства приватних землевласників. Унікальність видання полягала у його структурі: текстова частина містила розлогий опис етнічних та соціальних груп, зокрема переселенців і колоністів, а таблична частина подавала комбінаційні статистичні таблиці, що дозволяли наочно побачити динаміку розвитку регіону. Такі публікації були не лише цінним джерелом для адміністративних і землевпорядних цілей, але й слугували основою для краєзнавчих досліджень, надаючи вченим детальну інформацію про місцеву історію, демографію та економіку. Земські статистичні бюро так само перетворилися на осередки міждисциплінарної наукової роботи, закладаючи підвалини для сучасної регіональної історіографії та краєзнавства.

Діяльність статистичних органів України другої половини XIX — початку XX ст. була унікальним явищем в історії краєзнавства. Вони створили методологічну основу для дослідження регіонів, залучили до цієї роботи широкі кола суспільства та забезпечили накопичення значного масиву історико-краєзнавчої інформації. Завдяки їх зусиллям вдалося зберегти й осмислити унікальні риси української культури, побуту та історії, що стало підґрунтям для подальшого розвитку історичної науки в Україні. Активна діяльність статистичних органів у збиранні, систематизації та публікації даних про локальну історію, економіку й етнографію створила сприятливі умови для розвитку краєзнавства як окремого наукового напрямку. Проте важливу роль у формуванні краєзнавчих досліджень відіграли й окремі діячі, які, використовуючи зокрема й напрацювання статистичних комітетів, розширювали межі досліджень, залучаючи археологію, історію, етнографію та географію. Ці дослідники обґрунтовували ключові засади системного осмислення місцевої спадщини в контексті формування національної ідентичності.

В. Антонович став однією з ключових постатей у формуванні наукових засад історичного краєзнавства в Україні другої половини XIX ст. Він зробив вагомий внесок у переосмислення підходів до вивчення регіональної історії, запровадивши системний і методологічно обґрунтований підхід до локальних досліджень. Його роботи знаменували перехід від

14 Лянсберг О. З історії пам'ятних книжок Херсонської губернії: [як різновид довідково-бібліогр. л-ри та джерело краєзнав. знань]. *Бібліотечна планета*. 2006. № 1. С. 26–28.

15 Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Том 2. Бахмутский уезд. Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1886. 855 с.

аматорського збирання історичних свідчень до професійного, наукового осмислення минулого, що базувалося на археологічних, документальних і етнографічних джерелах.

В. Антонович одним із перших втілював інтеграцію археологічного матеріалу у вивчення локальної історії, що на той час було новаторським підходом. Його «Археологічна карта Волинської губернії» стала першою спробою створити систематизований каталог археологічних пам'яток регіону, яка спиралася на польові розвідки, класифікацію знахідок і аналіз джерел. Ця праця заклала основу для використання археологічних методів у краєзнавстві як одного з інструментів дослідження. Він розвивав концепцію історико-географічного вивчення регіонів, обґрунтовуючи важливість локальних досліджень для розуміння загальноукраїнської історії. Зокрема, у його працях наголошується на ролі регіональної специфіки, яку імперська історіографія ігнорувала. Вивчаючи давньоруські городища Волині, курганні могильники, Змієві вали, В. Антонович шукав закономірності розвитку місцевих спільнот, намагаючись реконструювати їхній спосіб життя, соціальну структуру та зв'язки із сусідніми регіонами. Крім того, дослідник акцентував на важливості залучення до історичних студій широкого кола людей, зокрема місцевих краєзнавців, учителів, священників. Це сприяло демократизації науки та популяризації історичних досліджень серед населення. У його роботі відчувається прагнення зробити історичне краєзнавство не лише інструментом академічних досліджень, але й засобом пробудження національної свідомості¹⁶.

Новаторський внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень здійснив і М. Костомаров, заклавши методологічні основи для вивчення минулого за територіальним і етнографічним принципами. Його праця «Дві руські народності», опублікована у 1861 р. в журналі «Основа», стала фундаментом для розуміння окремішності українців як народу зі своїми історичними шляхами та ментальними особливостями. У цій статті історик обґрунтував теорію, згідно з якою українці та росіяни — це два різні етноси, що мають суттєві відмінності в культурі, світогляді та історичному розвитку¹⁷.

М. Костомаров запропонував вивчати історію на основі територіального принципу, орієнтуючись на локальні особливості розвитку суспільства. Цей підхід став вагомим внеском у краєзнавство, адже акцентував увагу на значенні регіонального контексту для формування історичних процесів. Він вважав, що історія кожного народу повинна вивчатися з огляду на його власну самобутність, а не в межах уніфікованих імперських концепцій. Загалом М. Костомаров створив теоретичне підґрунтя для історико-краєзнавчих студій, керуючись ідеєю «федералізму». Він вважав, що кожна територія має свою унікальну історію, зумовлену місцевими умовами, культурою та суспільними відносинами. Цей підхід дозволяв не лише зберігати локальні традиції, а й протистояти уніфікації історії в межах імперської ідеології.

Одним із основних напрямів українського історичного краєзнавства було вивчення «земель» — регіональних одиниць, які в історичній перспективі мали власні особливості, що не завжди знаходили відображення в загальнонаціональних дослідженнях. Ідею вивчення цих регіональних одиниць як основи для глибшого розуміння історії України активно розвивали представники «земельної школи». Вони досліджували історико-географічні, демографічні, етнотериторіальні та соціокультурні особливості різних земель України. Це дозволило побачити не тільки специфіку розвитку кожної окремої території, але й її вплив на загальну історичну картину країни.

Першим теоретичне обґрунтування таких досліджень надав М. Грушевський, який використав ідеї попередників, зокрема М. Костомарова та В. Антоновича. Ці вчені звертали увагу на важливість вивчення історії окремих земель для розуміння соціально-економічного, культурного та політичного розвитку України. М. Грушевський розвинув цю ідею, поєднавши «вертикальний» (фокусація на національній історії) і «горизонтальний» (вивчення окремих земель) підходи, створивши цілісну картину історії країни, де кожна земля мала своє місце.

¹⁶ Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX — на початку XX століть. Житомир : Волинь, 1998. С. 4–5

¹⁷ Бугрій В. Становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № 23. С. 15.

М. Грушевський, безумовно, став ключовою фігурою в українському краєзнавстві. Його концепція «суцільної історії України» була значною мірою заснована на дослідженнях регіональних особливостей. Історик категорично заперечував концепцію єдиної «давньоруської» народності, яку підтримували російські вчені, і обґрунтовував ідею незалежності українських земель, що стали спадкоємцями Київської держави, а не Московії. Його ідеї про державну незалежність і безперервність історичного процесу на всіх територіях України стали основою національної історіографії та політичного руху в Україні на початку ХХ ст.¹⁸

Висновки

Отже, історико-краєзнавча діяльність другої половини ХІХ — початку ХХ ст. відіграла важливу роль у процесах національного відродження, сприяючи збереженню історичної пам'яті та формуванню української ідентичності. В умовах імперської політики русифікації особливу роль у становленні історико-краєзнавчих студій відіграли статистичні установи, які стали важливими центрами збору, аналізу та систематизації даних про економічне, соціальне, етнографічне та культурне життя українських регіонів. На відміну від аналогічних структур Російської імперії, українські губернські статистичні комітети не обмежувалися адміністративно-управлінськими функціями, а активно долучалися до наукових досліджень, що сприяло накопиченню джерельної бази для історичних, етнографічних та краєзнавчих студій. Крім того, ключові науковці-краєзнавці, такі як В. Антонович, М. Костомаров і М. Грушевський, зробили значний внесок у розвиток теоретико-методологічних і концептуальних засад історико-краєзнавчих досліджень. Їхні праці заклали концептуальні основи вивчення регіональної історії, етнографії та соціальної структури українських земель, сприяючи переходу від описового до системного та аналітичного підходу у дослідженнях.

Таким чином, історико-краєзнавча діяльність другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в Україні стала важливим інструментом для формування наукової історичної традиції, консолідації національної самосвідомості та збереження локальної культурної спадщини. Вона поєднала зусилля науковців, статистичних комітетів і місцевих дослідників у спільному прагненні зберегти українську історію в умовах імперського тиску. Результати цієї діяльності не лише заклали підвалини для розвитку сучасної регіональної історіографії, а й продовжують бути актуальними для сучасної науки, забезпечуючи джерельну базу для подальших досліджень історичного минулого України.

References:

1. Bazhenov, L. (1996). Stanovlennia i rozvytok istorychnoho kraieznavstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII — pershi desiatyrichchia XX st.). [Formation and development of historical local lore of Right-Bank Ukraine (late 18th — early 20th centuries)]. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, H. (2011). Teoretychni ta metodolohichni problemy istorychnoho kraieznavstva. [Theoretical and methodological problems of historical local lore]. *Kraieznavstvo. [Local History]*, 3, 23–29. ISSN 2222–5250. [in Ukrainian].
3. Buhrij, V. (2014). Stanovlennia naukovykh zasad istorychnoho kraieznavstva v Ukraini (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). [Formation of scientific principles of historical local lore in Ukraine (second half of the 19th–early 20th centuries)]. *Sums'kyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. [Sumy Historical and Archival Journal]*, 23, 15. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Siaj_2014_23_4. [in Ukrainian].
4. Drozdova, O. (2001). Vydannia Statystychnoho biuro Poltavskoho hubernskoho zemstva yak dzherelo kraieznavchykh vidomosteï. [Publications of the Statistical Bureau of the Poltava Provincial Zemstvo as a source of local lore information]. *Bibliotekna planeta. [Library Planet]*, 1, 35–36. [in Ukrainian].
5. Havryliv, B. (1996). Rozvytok ukraïnskoho istorychnoho kraieznavstva na Prykarpatti (XIX — pochatok XX st.). [Development of Ukrainian historical local lore in Prykarpattia (19th–early 20th centuries)]. Chernivetskyi derzhavnyi universytet im. Yu. Fedkovycha. [in Ukrainian].

¹⁸ Верменич Я. Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 92–94

6. Krylova, A. (2010). Zemski statystychni publikatsii yak dzhерelo doslidzhennia zemlevolodinnia etnichnykh ta sotsialnykh hrup Pivnichnoho Priazov'ia. [Zemstvo statistical publications as a source for studying land ownership of ethnic and social groups of Northern Azov region]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. [Scientific Papers of the Faculty of History of Zaporizhzhia State University]*, XXVIII, 446–451. [in Ukrainian].
7. Liansberh, O. (2006). Z istorii pamiatnykh knyzhok Khersonskoi hubernii: yak ryznovyd dovidkovo-bibliohrafichnoi literatury ta dzhерelo kraieznavchykh znan. [From the history of memorial books of Kherson province: as a type of reference and bibliographic literature and a source of local history knowledge]. *Bibliotekna planeta. [Library Planet]*, 1, 26–28. [in Ukrainian].
8. Makiienko, O. A. (2005). Oleksandr Rusov — orhanizator zems'koi statystyky v Khersons'kii hubernii. [Oleksandr Rusov — organizer of zemstvo statistics in Kherson province]. *Ukraina soborna. [United Ukraine]*, 2(III), 115–125. [in Ukrainian].
9. Makiienko, O. A. (2007). Diiaci Khersonskoho zemstva: Oleksandr Oleksandrovych Rusov. [Figures of Kherson Zemstvo: Oleksandr Oleksandrovych Rusov]. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky. [Southern Archive. Historical Sciences]*, 26, 191–192. [in Ukrainian].
10. Poiedynok, M. S. (2015). Statystychni roboty Poltavskoi ta Kharkivskoi hubernskykh zems'kykh uprav dlia rozvytku ahronomichnykh doslidzhen (kinets XIX — pochatok XX st.). [Statistical works of Poltava and Kharkiv provincial zemstvo administrations for the development of agronomic research (late 19th — early 20th centuries)]. *Visnyk ahrarnoi istorii. [Bulletin of Agrarian History]*, 11–12, 250–254. [in Ukrainian].
11. Reient, O. (2017). Naukovometodolohichni zasady suchasnoho kraieznavstva. [Scientific and methodological principles of modern local history]. *Kraieznavstvo. [Local History]*, 1–2, 21. <http://resource.history.org.ua/publ/kraieznavstvo>. [in Ukrainian].
12. Sbornik statisticheskikh svedeniy po Yekaterinoslavskoy gubernii. Tom 2. Bakhmutsky uezd. (1886). [Collection of Statistical Data on the Yekaterinoslav Province. Vol. 2. Bakhmut County]. Ekaterinoslav: Tipografiya Ya. M. Chauskogo. [in Russian].
13. Slobozhanina, N. (2008). Istoryko-etnografichni publikatsii u periodychnykh vydanniakh Chernihivskoho hubernskoho statystychnoho komitetu druhoi polovyny XIX st. [Historical and ethnographic publications in periodicals of the Chernihiv provincial statistical committee in the second half of the 19th century]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky. [Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 6: Historical Sciences]*, 6, 155. [in Ukrainian].
14. Terskyi, S. (2010). Istoriia arkeolohichnykh doslidzhen ta istorichnoho kraieznavstva Volyni: monohrafiia. [History of archaeological research and historical local lore of Volhynia: monograph]. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". [in Ukrainian].
15. Totska, Zh. (2012). Rozvytok istorichnoho kraieznavstva na Chernihivshchyni v pershii polovyny XIX st. [Development of historical local lore in Chernihiv region in the first half of the 19th century]. Chernihivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka. [in Ukrainian].
16. Vermenych, Ya. (2004). Istorychna rehionalistyka i kraieznavstvo: dialektyka spivvidnoshennia. [Historical regionalism and local history: dialectics of correlation]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini. [Historical and Geographical Studies in Ukraine]*, 7, 29–47. http://resource.history.org.ua/publ/geo_2004_7_29. [in Ukrainian].
17. Vermenych, Ya. (1998). Rol M. S. Hrushevskoho u stanovlenni systemy rehionalno-istorychnykh doslidzhen v Ukraini. [The role of M. S. Hrushevskyi in the formation of the system of regional-historical research in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 92–94. [in Ukrainian].
18. Yarmoszyk, I. (1998). Stanovlennia istorichnoho kraieznavstva Volyni v XIX — na pochatku XX stolit. [Formation of historical local lore of Volhynia in the 19th-early 20th centuries]. Zhytomyr: Volyn. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 03.02.2025

Схвалено до друку / Accepted:

Аграрна історія в іменах

Agrarian history in names

УДК 929:329.14(477)»19»Вовчинський

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-142-2025-34-Dobrovolskyi-Fedkov>

Anatolii Dobrovolskyi

Master's of Historical Sciences, Kamianets-Podilskyi I. Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4938-7800>

e-mail: a_dobrovolskyi@ukr.net

Oleksandr Fedkov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Head at Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines, Kamianets-Podilskyi I. Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

e-mail: san.fedkov@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Dobrovolskyi, A. & Fedkov, O. (2025). Ukrainian social-democrat M. Vovchynskyi: from peasant coat to parliamentary faction. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 96–109. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Dobrovolskyi-Fedkov>

UKRAINIAN SOCIAL-DEMOCRAT M. VOVCHYNSKYI: FROM PEASANT COAT TO PARLIAMENTARY FACTION

Abstract. The purpose of this article is to trace the results of political parties' propaganda on the content and demonstration of the social and political activity of the peasantry through the prism of the biography of the Ukrainian peasant and social democrat Moisei Vovchynskyi.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time in historical science the pages of the biography of a little known in national historiography peasant origin figure, M. Vovchynskyi, the only representative of the Ukrainian Social Democratic Labour Party (USDLP) in the State Dumas of the Romanov Empire, have been reproduced.

Conclusions. Moisei Vovchynskyi was an ordinary farmer who, under the influence of the agitation of political organisations, became a Ukrainian social democrat, a conscious fighter for the social and national liberation of the Ukrainian people. It has been proven that, being a representative of the peasantry and proclaiming his commitment to social democratic ideas, M. Vovchynskyi and his fellow villagers from Spychentsi village, Skvyra district, were still characterised by archaic features, in particular, the desire to carry out "black redistribution". The peak of Moisei's activity occurred during the First Russian Revolution, when he was elected to the Second State Duma from the peasantry of the Kyiv province. Despite his passivity in lawmaking, M. Vovchynskyi proved himself to be a persistent revolutionary activist outside the Duma. His political career was interrupted by repressions of the tsarist government, including exile to Siberia. The biography of the activist is a vivid example of social democratic propaganda influence on the social activation of the peasantry in the early XXth century.

Key words: Moisei Vovchynskyi, peasant, Ukrainian social democrat, State Duma, deputy.

Анатолій Добровольський

магістр історії, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4938-7800>

e-mail: a_dobrovolskyi@ukr.net

Олександр Федьков

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

e-mail: san.fedkov@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Добровольський А., Федьков О. Український соціал-демократ Мойсей Вовчинський: із селянської свитки в депутатський фрак. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 96–109. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Dobrovolskyi-Fedkov>

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ МОЙСЕЙ ВОВЧИНСЬКИЙ: ІЗ СЕЛЯНСЬКОЇ СВИТКИ В ДЕПУТАТСЬКИЙ ФРАК

Анотація. *Мета* цієї статті полягає у тому, щоб крізь призму біографії українського селянина Мойсея Вовчинського прослідкувати результати пропаганди політичних партій на зміст і прояви суспільно-політичної активності селянської верстви. *Наукова новизна* полягає в тому, що вперше в історичній науці відтворено сторінки біографії, маловідомої у вітчизняному дискурсі постаті селянського походження — М. Вовчинського, єдиного представника УСДРП у Державних думах імперії Романових.

Висновки. *Мойсей Микитович* — пересічний землероб, котрий під впливом агітації політичних організацій став свідомим борцем за національне та соціальне визволення українського народу. Пік його активності припав на період Першої російської революції, час коли Мойсея обрали депутатом II Державної думи від Української соціал-демократичної робітничої партії. Попри пасивність у законотворчій діяльності, М. Вовчинський проявив себе як завзятий позадумський революційний діяч. Його політичну кар'єру перервали репресії царського уряду. Біографія Мойсея — показовий приклад впливу соціал-демократичної пропаганди на соціальну активізацію селянства на початку XX ст.

Ключові слова: М. Вовчинський, селянин, український соціал-демократ, Державна дума, депутат.

Постановка проблеми

Друга половина XIX ст. у Російській імперії пройшла під знаменами докорінної перебудови суспільного устрою держави в контексті прийнятного для владного істеблішменту модернізаційного курсу. Втілювані абсолютистським режимом реформи, залишили відбиток на усіх аспектах (політичному, соціальному, економічному тощо) життєдіяльності мешканців українських губерній. Виймкою із правил не стала і найбільш численна та лояльна до імператорського престолу соціальна верства — селянство. З одного боку, відбувалося поступове втягнення гречкосіїв у ринкові відносини, формувалися ази громадянського суспільства, а з іншого — реформаторство призвело до неочікуваних наслідків у політичному полі країни. Зародилися політичні гуртки/партії різноманітних ідейно-теоретичних напрямів, які пропонували альтернативні моделі перебудови імперії. Згодом партійці проникли в село, а їх відносно тривала і систематична пропагандистська діяльність серед землеробів призводила до виокремлення з-поміж загальної маси селян, якій були притаманні риси традиційного укладу життя і патріархальна система цінностей, нової соціально-політичної групи, «свідомих селян». По мірі своєї ерудиції ці партійні неофіти опановували програмні документи та брали активну участь в діяльності як місцевих, так і регіональних осередків партій. До когорти таких діячів належав й герой нашої публікації — Мойсей Микитович Вовчинський, пересічний хлібороб с. Спиченці, який під впливом соціал-демократичної агітації став свідомим борцем за визволення українського народу з-під гніту царату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В українській історіографії відсутні ґрунтовні біографічні студії, які б всебічно висвітлювали життя та діяльність М. Вовчинського, зокрема його участь у роботі законотворчого органу другого скликання. Життєпис персони у сучасній науковій літературі представлений вкрай фрагментарно, здебільшого крізь призму партійної належності та функціонування Державної думи. Дослідник В. Милько беззастережно зараховує Мойсея до лав Української соціал-демократичної спілки (УСДС, Спілки)¹. Опісля зазначає, що він у стінах Таврійського палацу просував ідею утворення української марксистської фракції, але не знайшов прихильників серед своїх колег². Навіщо депутату від інтернаціональної Спілки — частини РСДРП створювати окрему національну соціал-демократичну групу? Питання риторичне.

У монографії О. Федькова, присвяченій історії УСДС, він згадується у контексті існування виборчого комітету, що координував передвиборчу роботу до Державної думи³. Водночас науковець ідентифікує М. Вовчинського як українського соціал-демократа⁴. В. Головченко та А. Павко побіжно згадують про єдиного депутата від УСДРП, який пройшов у парламент. Очевидно, маючи на увазі саме постать Мойсея⁵. Завдяки аналізу стенографічних звітів, О. Коннику вдалося дати об'єктивну оцінку загальної активності народного обранця на засіданнях Думи⁶.

Антиурядова діяльність політичних партій в Російській імперії була поза законом. Кримінальну відповідальність за наміри посягнути на чинний державний лад, регулювало «Кримінальне уложення» 1903 р.⁷ Відповідно, нелегальна революційна праця Мойсея підпадала під главу III («Про бунти проти Верховної Влади») цього документу. Важливими для окреслення ступеня залученості М. Вовчинського до роботи Державної думи виявилися стенографічні звіти засідань парламенту⁸. Завдяки використанню документів правоохоронних органів влади вдалося у хронологічному розрізі прослідкувати еволюцію світогляду «німої більшості» с. Спиченців під впливом політичної пропаганди⁹. Для тлумачення видозмін у свідомості гречкосіїв застосовувалися наукові студії з історії ментальностей українського селянства¹⁰.

Не минули увагою постать М. Вовчинського й укладачі фундаментальних довідкових видань¹¹. Проте енциклопедичні статті переповнені фактологічними хибами й неточностями.

Проведений аналіз наукової історичної літератури засвідчує, що персону М. Вовчинського описана вкрай побіжно і потребує ґрунтовного вивчення. Залучена джерельна база достатньо репрезентативна для висвітлення основних віх життя «свідомого селянина».

1 Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 82.

2 Там само. С. 82.

3 Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейнополітичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, 2017. С. 362.

4 Там само. С. 364.

5 Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. С. 83; Павко А. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття–лютий 1917 р. Київ: Іван Федоров, 1999. С. 137.

6 Коник О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1907 рр.). Дніпропетровськ: Герда, 2013. С. 400.

7 Уголовное уложение. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. 144 с.

8 Стенографические отчеты. Т. 1: Гос. дума. Второй созыв. Сессия вторая. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. 2344 с.

9 ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2036. 79 арк.

10 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Черкаси: «Вертикаль» ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.; Михайлюк О. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2009. 640 с.; Лозовий В. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, редакційно-видавничий відділ, 2011. 112 с.; Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради. Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.; Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 368 с.; Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. *Український історичний журнал*, 2021. № 2. С. 29–47.

11 Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / [ред. коллегия: В. Шелохаев (отв. ред.), Н. Канищева (отв. секр.) и др. Москва: РОССПЭН, 2008. 735 с.; Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / ред. Е. Жуков. Москва: Советская энциклопедия, 1971. Т. 8. 1024 с.; Члены Государственной думы: (портреты и биографии): Второй созыв, 1907–1912 г. / сост. М. Бонович. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. 519 с.

З'ясування біографії, світогляду, діяльності М. Вовчинського ґрунтується на джерелах, які умовно можна поділити на такі групи: законодавчі акти; діловодні документи; періодика; джерела особового походження; збірники матеріалів і документів. На сторінках періодичних видань тієї епохи («Рада», «Киевлянин», «Рідна справа — Вісти з думи/Думські вісти», «Україна» та «Наша дума») опубліковані відомості про соціальне походження, професійний фах, військову службу, хід передвиборчої кампанії та подальшу долю Мойсея після «третьочервнего перевороту». Значним інформаційним потенціалом вирізняються спомини діяча, опубліковані у тематичному збірнику, присвяченому подіям 1905 р. на Бердичівщині¹². Мемуарам притаманна ідеологічна кон'юнктура 1920-х рр., однак автор скрупульозно змалював історію спілківського осередку в с. Спиченці, зокрема й перебіг передвиборчої кампанії до представницького органу. Окремі епізоди життєпису М. Вовчинського висвітлено у спогадах А. Жука¹³. Використані збірники матеріалів і документів дозволили з'ясувати окремі епізоди життя Мойсея, зокрема його революційну позадумську діяльність¹⁴.

Мета статті

Крізь призму біографії М. Вовчинського, продемонструвати вплив агітаційно-пропагандистських практик політичних партій на зміст і прояви соціальної активності українських хліборобів на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу

Народився Мойсей Вовчинський (1880 р.) у с. Спиченці Бровківської волості Сквирського повіту Київської губернії (нині с. Шпиченці Бердичівського району Житомирської області) в багатодітній родині православного хлібороба Микити Григоровича¹⁵. Крім Мойсея, подружжя Вовчинських виховувало 6 дітей (4 сини та 2 доньки)¹⁶. Проживання на просторах Правобережної України історично зумовило зростання українців, а особливо дітвори селянського походження (з самобутнім світоглядом і «національними» ціннісними орієнтирами) під гнітом двох антагоністичних культур — польської та російської. Накладаючи істотний негативний відбиток на психіку автохтонного підростаючого покоління, якому насильно прищеплювали комплекс інферіорити — почуття неповноцінності «малороссов». До того ж гречкосії потопали у щоденних злиднях, спричинених реформами другої половини ХІХ ст. в імперії Романових, які не виправдали ілюзій селянства щодо іманентного і безоплатного отримання землі. Згладивши одні суперечності, модернізаційні зміни ендегенного характеру породили нові, врешті-решт, призвівши до конфлікту традиції й модерну на шляху до перебудови аграрного суспільства в індустріальне.

Більшість принагідних для землеробства ґрунтів у Спиченцях та його околицях належала представнику польської шляхти Маршицькому, який не плекав особливої доброзичливості до місцевого населення. Ним було встановлено високі орендні/купівельні ціни за десятину землі, мізерну заробітну платню в економіях. У такий спосіб великий землевласник унеможлилював зростання добробуту селянських господарств¹⁷. Зокрема, актуальними для періоду дитинства Мойсея залишалися слова французького інженера Г. Боплана, що красномовно описували реноме польських землевласників, які жили «наче в раю, а селяни — наче в чистилищі»¹⁸. Відтак, за даними сучасних дослідників, середній наділ землі на душу населення колишніх поміщицьких селян у 1877 р. становив у Київській губернії 2,1 дес.¹⁹ Вірогідно, розмір ділянки, що перебувала в руках сімейства Вовчинських, не перевищувала споживчої норми (такої, яка

12 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 81–85.

13 Жук А. Моя журналістська діяльність. Український самостійник. 1960. № 7–8 С. 31–40.

14 Преображенский Е. Архивные документы и материалы: 1886–1920 гг. / сост: М. Горинов. Москва: Изд-во Главархива Москвы, 2006. 728 с.; Социал-демократические фракции I и II Государственных дум: протоколы фракционных заседаний и материалы. 1906–1907 гг. / ред. изд.: В. Шелохаев Москва: Политическая энциклопедия, 2020. 1087 с.; Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы: в 8 т. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1965. Т. 4. 522 с.

15 Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / [ред. коллегия: В. Шелохаев (отв. ред.), Н. Канищева (отв. секр.) и др. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 97.

16 ДАКО. Ф. 384. Оп. 10. спр. 107. арк. 197.

17 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 82.

18 Боплан Г. Опис України / Переклад з французької, примітки та передмова Я. Краця Львів: Каменярь, 1990. С. 28.

19 Ресент О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 32.

забезпечувала на мінімальному рівні біологічне та соціальне відтворення)²⁰. І без того скрутне матеріальне становище родини, зумовлене малоземеллям і сплатою численних грошових і натуральних повинностей, посилювалося ще й через існуючі в Російській імперії спадкові традиції землекористування, коли всі дорослі сини мали отримати свою частку земельної власності²¹, а їх у подружжя Вовчинських нараховувалося 5. З одного боку, велике потомство забезпечувало додаткові робочі руки в господарстві, а з іншого — створювало нові споживчі потреби та загострювало проблему подальшої трудової зайнятості²².

Дієвою альтернативою у ситуації родини Вовчинських було здобування дітьми освіти (хоч з матеріального боку це вимагало додаткових витрат), що відкривало в майбутньому можливості отримувати дохід без прив'язки до праці на земельному лані. Так, Мойсей завершив спочатку церковно-парафіяльну школу (ЦПШ) свого рідного села, а згодом 2-класний навчальний заклад (теж ЦПШ) містечка Поволочі Сквирського повіту Київської губернії²³. Про зміст навчання засвідчував пункт 1 «Правил про церковно-парафіяльні школи», який передбачав вивчення школярами таких обов'язкових дисциплін: Закону Божого (відводилося найбільше годин), церковного співу, читання, письма та арифметики. Крім цих предметів у школі Мойсей вивчав також історію Церкви та Російської імперії²⁴. Навчальний компонент у ЦПШ забезпечував православний релігійний клір (здебільшого), який виховував дітей у патримоніальному річищі, вакцинуючи сліпу лояльність до «царя-батюшки».

Фінансове становище родини підштовхнуло юнака до досягнення педагогічного фаху. Для цього Мойсей записався на учительські курси у с. Кривому Сквирського повіту. Зі спогадів відомо про їх успішне завершення та подальшу плідну діяльність в амплу сільського педагога²⁵.

На зламі XIX і XX ст. одним із політичних аспектів, породжених модернізаційними процесами в Російській імперії, стала генеза політичних партій, які пропонували альтернативні шляхи перебудови держави. Так, у 1898 р. виникла Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП), 1900 р. Революційна українська партія (РУП) та низка інших організацій. Поступово впливи партій поширювалися і на селянське середовище українських губерній. Не оминув контактів із носіями популярних на той час марксистських ідей і наш герой. Уперше із соціалістичним рухом, як зазначав пізніше у споминах, він познайомився в 1901 р.²⁶. Великий вплив на формування соціалістичного світогляду Мойсея Микитовича справив студент Вадим Щербаківський — син місцевого священника, який під час літніх та зимових вакацій привозив цілий пакунок політичної літератури задля ознайомлення з нею селян²⁷. Найбільшою популярністю серед спиченців користувалися брошури РСДРП «Що держава бере в селянина й що вона йому дає» та «Про посередні й прості податки», які мали викривальний характер, критикуючи визискуючий характер податкової системи імперії. До рук М. Вовчинського потрапляли й періодичні видання російських соціал-демократів: «Искра», «Заря», «Киевское утро» та ін.²⁸ Програмові ідеї РСДРП прийшлися до вподоби широкому загалу людності, адже пропонували швидке і безоплатне наділення землею, матеріалізацію сакральної мрії пересічних хліборобів, зокрема і Мойсея²⁹. Вочевидь, на початку XX ст. у колі інтересів спиченців домінували утилітарні інтереси, оскільки селянство дивилося на світ крізь призму власних соціально-економічних потреб. Програмовий документ РСДРП передбачав й знесення

20 Донік О., Опря Б. О., Федьков О. Політичні партії та селянство... С. 31.

21 Ресент О., Сердюк О. Сільське господарство України... С. 31; Берестовий А., Федьков О. Грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині XIX ст. Проблеми історії України XIX — початку XX ст., 2011. № 18. С. 129.

22 Шанин Т. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : под ред. А. В. Гордона. Москва : Прогресс, 1992. С. 35.

23 Посли від Київщини до Думи Державної. Мойсей Микитович Вовчинський. Рада. 10 лютого 1907 р. № 34. С. 3.

24 Шафрановський В. Організація процесу навчання в церковнопарафіяльних школах України XIX — початку XX ст. : канд. пед. наук: 011.01; Полтава, 2023. С. 104.

25 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 82.

26 Там само. С. 81.

27 Дописи. Рада. 4 липня 1907 р. № 150. С. 4.

28 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 81.

29 Второй съезд РСДРП: июль-август 1903 года. Протоколы. Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической Партии Советского Союза. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959. С. 418–424. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС)

існуючого державного ладу, тобто переходив межу закону³⁰. Як поставилися місцеві жителі до цієї вимоги невідомо, однак участь М. Вовчинського і його односельців у численних сходках, страйках і читаннях забороненої літератури підкреслює радикальні настрої спиченецьких селян. Поміж РСДРП у Спиченцях проводили активну діяльність еруїсти (члени РУП), популярність яких серед хліборобів зростає у зв'язку з Харківсько-Полтавськими заворушеннями 1901–1902 рр.³¹ Час від часу до села навідувалися й представники інших політичних партій, зокрема анархісти³². Відповідно, у цей проміжок часу відбувається становлення М. Вовчинського як свідомого партійного діяча місцевого гатунку. Його освітній ступінь дозволяв на початковому рівні засвоїти ключові соціал-демократичні ідеї та тлумачити їх менш теоретично зрілим односельцям. Проте політичну діяльність Мойсея Микитовича перервав вибух російсько-японської війни та подальша мобілізація у лави царського війська.

Інформація щодо солдатського періоду життя М. Вовчинського вкрай фрагментарна. Автобіографічний нарис у першому номері газети «Рада» засвідчував про його безпосередню участь у низці генеральних битв війни (Лаоян та Мукден)³³. Зіставляючи хронологічні межі згаданих баталій, Мойсея мобілізували не пізніше травня 1904 р. (враховано мінімальний місячний термін підготовки солдатського корпусу та середній час передислокації військ на поле битви)³⁴. Під час кровопролитних боїв він отримав два поранення та проявив неабияку військову звитягу і доблесть, внаслідок чого ушанований державними відзнаками Російської імперії³⁵. Відомості на шпальтах «Ради» інформували про «Орден Святого Георгія» (очевидно мова йде про IV ступінь)³⁶.

Відбуваючи службу у війську, Мойсей Микитович зіткнувся зі сваволею «потомствених» російських офіцерів, які недбало й зухвало ставилися до пересічних солдатів, принижуючи їхню гідність, незалежно від національної приналежності. Через зловживання командування, полк, у якому служив М. Вовчинський, не отримав 32 тисячі карбованців, «...що їм повинно було вийти на провіант ... Офіцери гроші переводили, а самі лаяли жидів і демократів і впевняли салдатів, що все лихо од них...»³⁷. Такий невтішний хід справ побудив Мойсея записатися на добровольчі військові курси з метою подальшого отримання офіцерського звання молодшого командного складу — унтер-офіцера надстрокової служби. За існуючими тогочасними стандартами, навчання проходило у спеціалізованих освітніх закладах і тривало протягом 7,5 місяців (у воєнний час менше). Воно передбачало вивчення загальних дисциплін (Закону Божого, письма, арифметики, читання, військових статутів тощо) та фахових — тактичної й стрілецької підготовки, оволодіння холодною зброєю тощо, залежно від роду військ³⁸. За здобуттям військового фаху він застав кінець російсько-японської війни.

Скоропролунали залпигвинтівкою мирній робітничій демонстрації у Петербурзі, «вдарив грім» Першої російської революції. Знаменна подія, котру українське свідоме населення чекало із великим нетерпінням і надією на кардинальні зміни. Проте М. Вовчинського зобов'язувало навчання, яке він успішно завершив, отримавши звання унтер-офіцера³⁹. Військова служба, безумовно, залишила глибокий «шрам» на його характері. Повернувшись весною 1906 р. у рідні Спиченці, Мойсей поринає у гущу революційних подій. Розпочався якісно новий етап його життя.

30 Уголовное уложение. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. 144 с.

31 ЦДАВО. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 2. арк. 42.

32 ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2036. арк. 3 зв.

33 З газет та журналів. Рада. 25 березня 1907 р. № 71. С. 2; Вовчинський М. Що ж далі? *Наша думка*. 22 марта 1907 р. № 1. С. 1–2.

34 Дружинин К. Воспоминания о Русско-японской войне 1904–1905 гг. участника-добровольца. Санкт-Петербург: Русская скоропечатня, 1909. С. 27.

35 Члены Государственной думы: (портреты и биографии): Второй созыв, 1907–1912 г. / сост. М. Боиович. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1907. С. 123.

36 Посли від Київщини до Думи Державної. Мойсей Микитович Вовчинський. *Рада*. 10 лютого 1907 р. № 34. С. 3.

37 Там само. С. 3.

38 Корин С. А. Подготовка унтер-офицеров сверхсрочной службы в русской армии: 1871–1914 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; МГУ им. М. Ломоносова, Москва, 2015. С. 24.

39 Выборы членов Государственной Думы от Киевской губернии. *Киевлянин*. 7 февраля 1907 г. С. 1–3.

Наш герой належав до «німої більшості» — селянства, для з'ясування внутрішнього світу якої часто-густо бракує свідчень «гречкосіїв» про власне «Я»⁴⁰. Проте виявлений нами архівний документ частково компенсує цю ваду, надаючи реальну можливість бодай у загальних рисах зрозуміти бажання, сумніви, логіку думок, параметри й межі сумління, мотиви поведінки, зрештою, ключові соціоетнічні «жилки» українських хліборобів с. Спиченці в розпал Першої російської революції⁴¹. Місцеві мешканці, перебуваючи в межах традиційного укладу життя, архаїчної культури, дедалі більше відчували на собі інтенції, привнесені модернізацією⁴². На соціокультурний злам хліборобів впливала планомірна агітаційна та пропагандистська діяльність соціал-демократів, до неофітів яких, зі слів спиченців, із певними винятками належало все їхнє село⁴³. Водночас привнесена ззовні доктрина мирної боротьби не супроводжувала радикальне оновлення світоглядних уявлень. Це наочно демонструє збереження у селян ідеї «чорного переділу» землі⁴⁴. Спиченці, наприклад, журилися, що якби «... мали бомби та зброю, то можна було б розорити поміщиків і знищити поліцію і тоді земля перейшла б в їхнє користування...»⁴⁵. Породжений у селянській свідомості стереотип «ми» — «вони» легітимізував у ролі одвічного ворога передусім поміщика і тих, хто захищав його інтереси (адміністративна та поліцейська влада)⁴⁶. Звідси чітко акцентована мета дій спиченців — вижити силою ненависного місцевого дідича Маршицького з насидженого сімейного гнізда й заволодіти найбільшою сакральною цінністю, землею⁴⁷. Використовуючи метод екстраполяції, можемо припустити, що світогляду М. Вовчинського притаманні такі ж риси, які мали його односельці-однодумці.

Повернення військовика додому припало на період розгону I Державної думи. Після її розпуску відчувався спад революційної хвилі, соціал-демократи прийняли рішення повноцінно звернутися до конституційних форм боротьби і взяти участь у наступних виборах (перший елекційний процес вони саботували). На цьому етапі життя М. Вовчинського постає резонне запитання: до якої політичної партії він належав? Спробуємо з'ясувати.

Чимало спиченецьких хліборобів співчували ідеям Спільки, котра на Київщині становила вагому силу. Так, у травні 1905 р. у Спиченцях утворився спілківський гурток, що очолив В. Щербаківський⁴⁸. У джерелі особового походження Мойсей Микитович зараховує себе до його партійного активу. Проте споминам притаманна ідеологічна кон'юнктура 1920-х рр. — періоду всеосяжного таврування в історичному дискурсі супротивників більшовиків як дрібнобуржуазних та реакційних елементів. Не уникла нападок «істинних» марксистів й УСДРП (РУП, перейменована на грудневому з'їзді 1905 р.). Значно репрезентативнішими щодо партійної належності діяча видаються епістоли спілківського лідера М. Лур'є (псевдонім — Юрій Ларін) до Головного комітету (ГК) УСДС, в яких йшлося про членство М. Вовчинського у національній соціал-демократичній організації — УСДРП⁴⁹. З огляду на амбіційний темперамент М. Лур'є, інформація відбивала тогочасні реалії. Навряд чи діяч суперницької з УСДРП організації поширював б хибні відомості. Програма уседеків, прийнята на II з'їзді партії, передбачала заміну існуючого абсолютистського ладу на демократичний, проголошення національно-територіальної автономії, муніципалізацію землі тощо⁵⁰. Постанова земельного

40 Ле Руа Ладюри Э. Монтаню, Окситанская деревня (1294–1324). Перевод с французского В. Бабинцева и Я. Старцева. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2001. С. 4.

41 ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2036. 79 арк.; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: «Вертикаль» ПП Кандич С. Г., 2007. С. 259.

42 Михайлюк О. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2009. С. 78–79; Лозовий В. Правосвідомість селянства... С. 14.

43 ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2036. арк. 2 зв., 4 зв.

44 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: «Вертикаль» ПП Кандич С. Г., 2007. С. 135.

45 ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2036. арк. 2 зв., 4 зв.

46 Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні... С. 117.

47 ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2036. арк. 2 зв., 4 зв.; Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава... С. 121.

48 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 81.

49 Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейнополітичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: КПУ ім. І. Огієнка, 2017. С. 364.

50 Програма Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії. Золотоноша: Друкарня Лепського і Вуржука, 1906. С. 6.

питання задовольняла селянського інтелігента М. Вовчинського, який не втратив зв'язок із селянським середовищем. Вочевидь він прихильно поставився й до національних домагань. Отож, Мойсей Микитович симпатизував ідеям українських марксистів.

Серед односельців Мойсей користувався великим престижем. Довіру до нього викликав його винятковий життєвий досвід: селянин, народний вчитель, герой російсько-японської війни та переконаний соціал-демократ, що прагне революційним шляхом покращити становище бідуючих хліборобів. Теоретичний вишкіл М. Вовчинського істотно зріс, він перетворився в свідомого партійного діяча регіонального гатунку, причетного до розповсюдження злочинних прокламацій, організації низки сходок та сільськогосподарських страйків⁵¹. На вершину його політичної активності припав час виборів до Державної думи II скликання.

Соціал-демократи Київської губернії утворили центр управління передвиборчою компанією. До нього увійшли спілківці, уесдеки та члени інших марксистських партій. Спиченецькі свідомі елементи, разом із представниками навколишніх містечок, виконуючи настанови координаційного центру, утворили «об'єднаний комітет», до складу якого увійшли діячі с.Дідівщини — В. Сахно, від містечка Фастів — учитель Г. Федоров, від села Кривого — П. Дзема та Пантелеймон, а від спиченецького гуртка — сам М. Вовчинський⁵². «Завдання комітету полягали в керівництві передвиборчою компанією. Комітет виробив план, як вести кампанію, й встановив також, кому які райони об'їжджати», — згадував М. Вовчинський⁵³. Він обійшов ряд сіл Сквирського повіту, агітуючи, щоб на волосний схід послали людей соціально активних і своїх⁵⁴.

Селяни прислухалися до свідомого марксиста, обравши його десятидвірним на волосний схід. Далі шляхом голосування схід Бровковської волості затвердив кандидатуру М. Вовчинського на повітовий з'їзд уповноважених у м. Сквирі. Без жодних труднощів присутні на зібранні 321 уповноважений обрали на губерньський з'їзд трьох соціал-демократів, серед яких і Вовчинського⁵⁵. Губерньський з'їзд відбувся у м. Києві 6 лютого 1907 р.; прибув на нього 231 делегат, які шляхом таємного голосування кулями обрали 15 членів у II Державну думу, зокрема й нашого уесдека.⁵⁶ Мойсей Микитович отримав 137 виборчих голосів (один із найбільших показників)⁵⁷. Приголомшливий успіх, зумовлений допомогою спілківського лідера Ю. Ларіна, який, перебуваючи у в'язниці, але користуючись своїм великим впливом, дав указівку селянським виборникам обрати замість забалотованого напередодні провідника УСДРП М. Порша, авторитетного селянина М. Вовчинського⁵⁸. Без сумніву провалений М. Порш рекомендував спілківському лідеру підтримати кандидатуру Мойсея. Прохання лідера УСДРП свідчило про безпосередню належність М. Вовчинського до лав уесдеків. Втім його елекція в депутати була швидше збігом обставин, ніж результатом планомірної участі УСДРП у передвиборчій кампанії, — зазначав А. Жук⁵⁹. Обрання у народні представники Мойсей Микитович сприйняв із великою надією на кардинальні зміни⁶⁰. В стані емоційного піднесення перебували й спиченці⁶¹. Ймовірно, з отриманням депутатського мандату в очах пересічних хліборобів зріс і соціальний престиж уесдека, адже безпосередньо з ним пов'язувалося звершення споконвічної мрії селянства — наділення землею.

51 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 81.

52 Федьков О. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. С. 142.

53 Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейнополітичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: КПНУ ім. І. Огієнка, 2017. С. 362.

54 З газет та журналів. Рада. 11 лютого 1907 р. № 35. С. 2; Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 82–83.

55 Там само. 83–84.

56 Выборы въ Государственную Думу. Киевлянин. 6 Февраля 1907 г. С. 2.

57 Выборы членовъ Государственной Думы отъ Киевской губерніи. Киевлянин. 7 февраля 1907 г. С. 1–3.; По Україні. Результати виборів по Київській губ. Рада. 14 лютого 1907 р. № 37. С. 3.

58 Федьков О. Діяльність соціал-демократа Ю.Ларіна в Україні: екстремальна біографія (1906–1907 рр.). Український історичний журнал. 2022. № 3. С. 188.

59 Доклад Української соціалдемократичної робітничої партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. Львів: Загальна друкарня, Академічна, ч. 8, 1907. С. 8; Жук А. Моя журналістська діяльність. Український самостійник. 1960. № 7–8 С. 39.

60 Вовчинський М. Що ж далі? Наша дума. 22 марта 1907 р. № 1. С. 1–2; До виборів по Україні. Рада. 7 лютого 1907 р. № 31. С. 2–3.

61 Дописи. Рада. 13 лютого 1907 р. С. 4.

10 лютого о 2 годині дня, повертаючись поштовим потягом із м. Києва, М. Вовчинський зупинився на станції с. Бровки Сквирського повіту. Публіка, яка перебувала на пероні: місцеві робітники й селяни — широко вітали народного обранця⁶². Адміністративна та поліцейська влада обурилася «влаштованим несанкціонованим мітингом». Не бажаючи загострювати ситуацію, новообраний депутат попрямував у рідні Спиченці. Вже 11 лютого у с. Яришки Сквирського повіту відбувся селянський схід Бровківської волості. Присутній на ньому Мойсей тлумачив селянам доктрину мирної боротьби, бажаючи їх утриматися від погромів поміщицьких маєтків, натомість наголошував на необхідності згуртуватися навколо спільної мети й відсилати накази до Державної думи. Хлібороби схвально відгукнулися на декламовані ідеї, вирядивши своєму обранцю у дорогу суму номіналом 50 крб. і запряглися складати присуди і посилати ходаків⁶³. Спиченці зі своєї сторони обіцяли допомагати зноси́нам із послом усім, хто б не звернувся до них із таким проханням.

15 лютого 1907 р. о 7 годині вечора на перон київського вокзалу прибули уповноважені від Київської губернії до II Державної думи. Чимало селян збіглося на вокзал, щоб провести на потяг борців за «волю та землю». Депутати вирішили виголосити обнадійливі орації. Першими промовляли спілківці. Дійшла черга й до Мойсея, який українською мовою розпочав доповідь словами «нас селян запрягли в тяжке ярмо». Проте його на півслові гвалтом перервала росіянка, невдоволена «малорусским языком» доповідача⁶⁴. Вовчинський навідріз відмовився виголошувати промову російською мовою. Показовий момент, який свідчив про національні почуття народного обранця. Опісля «в юрбу врізалася сотня солдатів і розігнала публіку. «Нас же зібрали до купи й примістили в залі, нікого до нас не допускаючи», — згадував пізніше Мосей⁶⁵. Посли, смиренно дочекавшись прибуття потягу, розмістилися у 3-му класі й о 7 г. 20 хв відбули до Петербурга⁶⁶.

Дотримуючись вказівок М. Порша, Мойсей Микитович торував ідею створення української соціал-демократичної депутатської фракції або групи, але не знайшов підтримки серед колег⁶⁷. Разом зі спілківцями вимушено влився до лав загальноросійської соціал-демократичної фракції⁶⁸. У переддень відкриття законодавчого органу народний обранець взяв участь у першому засіданні соціал-демократів Думи⁶⁹. На ньому ухвалили рішення саботувати промову статс-секретаря від імені Миколи II⁷⁰. 20 лютого о 12 годині дня в Таврійському палаці відбулося «гротескне торжество, ознаменувавши відкриття роботи II Державної думи»⁷¹. Соціал-демократична фракція, разом із есерами та трудовиками, демонстративно покинула зал під час виголошення промови від імені імператора⁷². Розпочався парламентський період діяльності М. Вовчинського.

Як свідчать стенографічні звіти, 27-річний депутат надординарної активності на пленарних засіданнях думи не проявляв, жодного разу так і не виступивши з трибуни⁷³. Однак 15 травня 1907 р. він увійшов до тимчасової комісії з розгляду освітніх законопроектів⁷⁴. Робота у цьому напрямі зійшла на нівець, зважаючи на передчасний розгін представницької інституції. На нашу думку, О. Коник цілком справедливо невисоко оцінив парламентську діяльність Мойсея Микитовича, релятивний відсоток якої склав лише 2,01 %⁷⁵. Виявлена пасивність та аморфність депутата на пленарних засіданнях пояснюється декількома вагомими

62 Там само. С. 4.

63 Там само. С. 4.

64 Проводи послів на Київському вокзалі. *Рада*. 17 лютого 1907 р. № 40. С. 3.

65 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. *1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини*. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 84.

66 По Україні. Вїзд депутатів. *Рада*. 16 лютого 1907 р. № 39. С. 3.

67 Милько В. Українське представництво в Державній думі... С. 82.

68 В парламентських фракціях. *Рада*. 23 лютого 1907 р. № 45. С. 2; По Україні. *Рада*. 24 лютого 1907 р. № 46. С. 4.

69 Державна дума. Засідання 26 марта. *Рада*. 27 березня 1907 р.

70 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. *1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини*. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 85.

71 По Росії. До відкриття думи. *Рада*. 20 лютого 1907 р. № 42. С. 2.

72 Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. *1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини*. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 85.

73 Стенографические отчеты. Т. I: Гос. дума. Второй созыв. Сессия вторая. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. 2344 с.

74 Социал-демократические фракции I и II Государственных дум: протоколы фракционных заседаний и материалы. 1906–1907 гг. / ред. изд.: В. Шелухаев Москва: Политическая энциклопедия, 2020. 1087 с.; Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы: в 8 т. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1965. Т. 4. С. 884.

75 Коник О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1907 рр.). Дніпропетровськ: Герда, 2013. С. 400.

чинниками. По-перше, низький рівень освіти значною мірою позначився на його політичній активності, внаслідок чого пріоритет виступу віддавався досвідченішим ораторам. По-друге, постійна загроза розпуску Державної думи справляла значний моральний тиск на селянських і робітничих представників, обмежуючи їхню здатність вільно висловлювати власні переконання в публічних дебатах. Ситуація на пленарних засіданнях загальноросійської соціал-демократичної фракції суттєво не різнилася. У чернетках та чистовиках протоколів відсутні репліки М. Вовчинського. На 15-му засіданні фракції його заочно обрали до складу аграрної комісії, а згодом по догляду за майном⁷⁶. Загалом було проведено 32 засідання соціал-демократів II Думи. Мойсей Микитович відвідав усього 10/27 (37 %) засідань.

Його діяльність не обмежувалася стінами Таврійського палацу, в якому засідала Державна дума. Значно комфортніше він почував себе у позадумській роботі⁷⁷, співпрацюючи з редакційними комітетами легальних газет «Рідна справа — Вісти з думи» та «Наша дума», що з партійних позицій УСДРП висвітлювали роботу народних обранців⁷⁸. Крім того, він підтримував зворотний зв'язок зі своїми виборцями, регулярно відповідаючи на листи й накази селян⁷⁹. Користуючись депутатською недоторканністю, не цурався й нелегальних методів роботи. Так, наприклад, оперуємо відомостями про таємну агітацію М. Вовчинського серед батраків с. Спиченці, про яку у телеграмі, одержаній київським губернатором 1 травня 1907 р., звітував повітовий справник Ганиткевич⁸⁰. На його думку, Мойсей Микитович, повернувшись 20 квітня з Петербурга на свято Воскресіння Господнього, потайки розповсюджував агітаційно-пропагандистські прокламації та листівки серед односельців, які під його впливом поширювали їх по селах повіту, спричинивши стихійні заворушення. Для стабілізаційних заходів у Бровківській волості справник заручився підтримкою військового загону осетинів⁸¹, унаслідок чого заарештували 9 жителів навколишніх сіл⁸².

Повернувшись після великодніх свят до Петербурга, М. Вовчинський продовжив брати участь у парламентських сесіях. Проте функціонування II Державної думи неухильно добігало закономірного кінця; пресою ширилися чутки про її розпуск. Привів механізм у дію прем'єр-міністр імперії Романових П. Столипін. Він на закритому засіданні Думи 31 травня висловив ультиматум царату щодо арешту 15 парламентарів соціал-демократичної фракції, решту 55 осіб вимагав відсторонити⁸³. Приводом категоричної вимоги виявилось обвинувачення соціал-демократичної фракції у державній змові⁸⁴. Констатуємо, що позадумська революційна активність соціал-демократів, зокрема Мойсея, стала формальною причиною розпуску Державної думи царським маніфестом від 3 червня 1907 р.

Вже наступного дня міністерство внутрішніх справ Російської імперії розіслало губернським та обласним жандармським управлінням наказ про арешт її членів⁸⁵. Серед них ув'язненню підлягав і наш свідомий селянин⁸⁶. Згідно з повідомленнями періодичних видань, його взяли під варту жандарми 6 червня 1907 р. у помешканні за адресою Суворовська, 47, кв. 31 у Санкт-Петербурзі, помістивши у слідчий ізолятор «Хрести»⁸⁷. Розпочався довготри-

76 Социал-демократические фракции I и II Государственных дум: протоколы фракционных заседаний и материалы. 1906–1907 гг. / ред. изд.: В. Шелохаев Москва : Политическая энциклопедия, 2020. 1087 с.; Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы: в 8 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1965. Т. 4. С. 341, 488.

77 Федьков О. Українська соціал-демократична спілка в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01; Київ: Ін. іс. України НАН України, 2017. С. 323–324.

78 З нашого життя. Рада. 3 березня 1907 р. № 52. С. 2; Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. С. 85; Дорошенко Д. 3 українського життя. Україна. Т. 1. лютий 1907. С. 98; Петлюра С. 3 українського життя. Україна. апріль 1907. Т. II. С. 29.

79 По Україні. Рада. 25 березня 1907 р. № 71. С. 3; Накази послам. Рада. 17 лютого 1907 р. № 40. С. 4.

80 Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. Київ: Укрполітвидав, 1956. С. 125.

81 По Україні. Рада. 21 квітня 1907 р. № 94. С. 3; Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы: в 8 т. Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1965. Т. 4. С. 47; Дописи. Рада. 13 червня 1907 р. № 133. С. 4; Дописи. Рада. 7 квітня 1907. № 82. С. 4.

82 Дописи. Рада. 11 травня 1907 р. № 107. С. 4.

83 Рішучий момент. Рада. 3 червня 1907 р. № 126. С. 1.

84 Там само. С. 1.

85 ЦДІАК. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 66. арк. 34.

86 Милько В. Українське представництво в Державній думі... С. 261.

87 Социал-демократические фракции I и II Государственных дум... С. 414; Арешти депутатів. Рада. 6 червня 1907 р. № 128. С. 2; 3 газет та журналів. Рада. 25 березня 1907 р. № 71. С. 2.

валий і затяжний судовий процес, який закінчився 1 грудня 1907 р. о 6 г. 30 хв винесенням вердикту⁸⁸. Національного українського соціал-демократа М. Вовчинського визнали винним за ст. 102 ч. 1 Кримінального уложення. Його участь в злочинній організації, яка мала на меті повалення існуючого державного ладу була доведена. Мойсея Микитовича засудили на довічне заслання до Східного Сибіру із конфіскацією майна⁸⁹. 31 березня 1908 р. колишній депутат у супроводі озброєної охорони рушив потягом із Санкт-Петербурга до місця заслання, передбаченого вироком. Кореспонденти ліберальних газет 26 квітня 1908 р. повідомляли про прибуття засуджених соціал-демократів в іркутську в'язницю. Вже 14 травня Мойсея етапували в Коченківську волость Киренського повіту Іркутської губернії⁹⁰.

Подальшу інформацію про долю хлібороба знаходимо у спогадах російського соціал-демократа Є. Преображенського. Їх автор свідчить, що зустрічав М. Вовчинського в 1910–1911 рр. у районі Нижньоїлімська Іркутської губернії, де нібито існувала велика група більшовиків і кипіло політичне життя⁹¹. На засланні він провів довгих 9 років. І лише з початком Лютневої революції повернувся у рідні Спиченці⁹².

Висновки

Таким чином, Мойсей Микитович Вовчинський належав до когорти тих землеробів, котрі під впливом сталої й регулярної агітації політичних партій ставали свідомими борцями за національне та соціальне визволення українського народу. Ідеї соціал-демократів прийшлися йому до вподоби. Учительський професійний фах Мойсея, дозволяв на задовільному рівні опанувати марксистську доктрину. Далі «свідомий селянин» поринув у партійну роботу, перетворившись у взаного еседа місцевого ґатунку.

Пік політичної активності М. Вовчинського припав на період Першої російської революції. Як симпатик ідей Української соціал-демократичної робітничої партії, він потрапив через селянську курію у Державну думу II скликання. Проте Мойсей Микитович особливій сумлінності на засіданнях представницького органу не виявляв. Ця істотна вада компенсувалася його завзятою позадумською діяльністю. Законотворчу працю М. Вовчинського перервав царський маніфест про розпуск II Державної думи та подальший арешт депутата.

Життєвий шлях Мойсея Вовчинського вибивається із тривіального переліку епосів про визначних суспільно-політичних діячів епохи. Водночас він виступає наочним прикладом інтенцій соціал-демократичної пропаганди на зміст і прояви соціальної активності селянства на початку XX ст.

References:

1. Berestovyi, A., & Fedkov, O. (2011). Hroshovi ta naturalni povynnosti ukrainskoho selianstva u druhii polovyni XIX st. [Monetary and in-kind obligations of the Ukrainian peasantry in the second half of the 19th century]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 18, 129. [in Ukrainian]
2. Boichovich, M. (Ed.). (1907). Chleny Gosudarstvennoi dумы: (portrety i biografii): Vtoroi sozyv, 1907–1912. [Members of the State Duma: (portraits and biographies): Second convocation, 1907–1912]. Moskva: Tip. T-va I. D. Sytina. [in Russian]
3. Boplan, G. (1990). Opyt Ukrainy. [Description of Ukraine]. (Y. Kratsia, Trans.). Lviv: Kameniar. [in Ukrainian]
4. DAKO. F. 384. Op. 10. spr. 107. [in Ukrainian]
5. Derzhavna Duma. Zasedannia 26 bereznia. [State Duma. Meeting on March 26.] (1907, Bereznia 27). *Rada*, 72, 2. [in Ukrainian]
6. Do vyboriv po Ukraini. [Before the elections in Ukraine]. (1907, Liutoho 7). *Rada*, 31, 2–3. [in Ukrainian]

⁸⁸ В суді. Справа про соціал-демократичну фракцію й про воєнну організацію. *Радa*. 4 декабря 1907 р. № 274. С. 3.

⁸⁹ Арешти депутатів. Радa. 6 червня 1907 р. № 128. С. 2; Штырбул А. Политическая культура Сибири: опыт провинциальной многопартийности (конец XIX — первая треть XX века). Омск : Изд. дом «Наука», 2008. С. 167; Уголовное уложение. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1903. 21–22.

⁹⁰ З газет та журналів. *Радa*. 25 березня 1907 р. С. 2.

⁹¹ Преображенский Е. Архивные документы и материалы: 1886–1920 гг. / сост: М. Горинов. Москва : Изд-во Главархива Москвы, 2006. С. 43–44.

⁹² Вовчинський М. Історія спичинецького гуртка. 1905 рік на Бердичівщині: Нариси і спомини. Бердичів: Радянський шлях, 1926. С. 85.

7. Doklad Ukrainiskoi sotsial-demokratychnoi robitnychoi partii Rosii Mizhnarodnomu Sotsialistychnomu Konhresovi v Shtutgarti. [Report of the Ukrainian Social Democratic Workers' Party of Russia to the International Socialist Congress in Stuttgart]. (1907). Lviv: Zahalna drukarnia, Akademichna, ch. 8. [in Ukrainian]
8. Donik, O., Opria, B., & Fedkov, O. (2021). Politychni partii ta selianstvo v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX — na pochatku XX st.: sotsiomentalni y instytutsiini chynnyky vzaiemodii. [Politychni partii ta selianstvo v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX — na pochatku XX st.: sotsiomentalni y instytutsiini chynnyky vzaiemodii.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 29–47. [in Ukrainian]
9. Dopysy. [Posts]. (1907, Chervnia 13). *Rada*, 133, 4. [in Ukrainian]
10. Dopysy. [Posts]. (1907, Kvirnia 7). *Rada*, 82, 4. [in Ukrainian]
11. Dopysy. [Posts]. (1907, Liutoho 13). *Rada*, 36, 4. [in Ukrainian]
12. Dopysy. [Posts]. (1907, Liutoho 14). *Rada*, 37, 4. [in Ukrainian]
13. Dopysy. [Posts]. (1907, Lypnia 4). *Rada*, 150, 4. [in Ukrainian]
14. Dopysy. [Posts]. (1907, Travnia 11). *Rada*, 107, 4. [in Ukrainian]
15. Doroshenko, D. (1907). Z ukrainskoho zhyttia. [From Ukrainian life]. *Ukraina*, 1, 98. [in Ukrainian]
16. Druzhinin, K. (1909). Vospominaniia o Russko-iaponskoi voine 1904–1905 uchastnika-dobrovolsa. [Memories of the Russo-Japanese War 1904–1905]. Sankt-Peterburg: Russkaia skoropetachnia. [in Russian]
17. Fedkov, O. (2017) Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u poshukakh ideinopolitychnoi identychnosti. [Ukrainian Social Democratic Union: in search of ideological and political identity]. Kam'ianets-Podilskyi: KPNU im. I. Ohienka. [in Ukrainian]
18. Fedkov, O. (2007). Politychni partii i selianstvo v 1905–1907 roky. [Political parties and the peasantry in 1905–1907]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova. [in Ukrainian]
19. Fedkov, O. (2017). Ukrainska sotsial-demokratychna spilka v suspilnomu zhytti Naddnpianskoï Ukrainy pochatku XX st. [The Ukrainian Social-Democratic Union in the public life of Transdnier Ukraine at the beginning of the 20th century]. [Doctoral dissertation, Instytut istorychnykh doslidzhen NAN Ukrainy]. Kyiv. [in Ukrainian]
20. Fedkov, O. (2022). Diialnist sotsial-demokrata Yu. Larina v Ukraini: Ekstremalna biohrafia (1906–1907 rr.). [The activities of the social democrat Y. Larin in Ukraine: an extreme biography (1906–1907)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 188. [in Ukrainian]
21. Holovchenko, V. (1996) Vid «Samostiinoi Ukrainy» do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku KhKh st. [From «Independent Ukraine» to the Union for the Liberation of Ukraine. Essays on the history of Ukrainian social democracy at the beginning of the 20th century.] Kharkiv : Maidan. [in Ukrainian]
22. Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. (1965). Revoliutsiia 1905–1907. v Rossii. [Revolution of 1905–1907. in Russia]. Dokumenty i materialy (Vol. 4). Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [in Russian]
23. Kasianov, H. (1993). Ukrainska intelihtentsiia na rubezhi XIX–XX stolittia: Sotsialno-politychnyi portret. [Ukrainian intelligentsia at the turn of the 19th and 20th centuries: a socio-political portrait]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
24. Konyk, O. (2013) Deputaty Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii vid hubernii Naddnpianskoï Ukrainy (1906–1907 rr.) [Deputies of the State Duma of the Russian Empire from the Transdnier province of Ukraine (1906–1907)]. Dnipropetrovsk: Herda. [in Ukrainian]
25. Korin, S. (2015). Podgotovka unter-ofitserov sverkhstrochnoi sluzhby v russkoi armii: 1871–1914. [Training of long-term non-commissioned officers in the Russian army: 1871–1914]. *Abstract of dissertation*. Moskva. [in Russian]
26. Kovalova, N. (2016) Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr. [Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902–1922]. Dnipropetrovsk: Lira. [in Ukrainian]
27. Le Roy Ladurie, E. (2001). Montaiu, Oksytanska derevnia (1294–1324). [Montaju, Occitan village (1294–1324)]. (V. Babintsev & Y. Startsev, Trans.). Yekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta. [in Russian]
28. Leshchenko, M. (1956). Selianskyi rukh na Ukraini v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii. [Peasant movement in Ukraine during the first Russian revolution]. Kyiv: Ukrpolitydav. [in Ukrainian]
29. Lozovyi, V. (2008) Ahrarna revoliutsiia v Naddnpianskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady v dobu Tsentralnoi Rady. [The agrarian revolution in Dnieper Ukraine: the attitude of the peasantry to the government in the era of the Central Rada]. Kam'ianets-Podilskyi: PP «Moshak M. I.», 480. [in Ukrainian]

30. Lozovyi, V. (2011) Pravosvidomist selianstva v period Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.: istorychnyi aspekt. [Legal consciousness of the peasantry during the Ukrainian revolution of 1917–1920: historical aspect]. Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, redaktsiino-vydavnychi viddil. [in Ukrainian]
31. Mykhailiuk, O. (2009) Selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy v pershi desiatylittia KhKh st. (1900–1922 rr.): Sotsiokulturni transformatsii. [The peasantry of Naddnyprian Ukraine in the first decades of the 20th century. (1900–1922): Sociocultural transformations]. *Doctoral dissertation*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian]
32. Mylko, V. (2016) Ukrainske predstavnytstvo v Derzhavni dumi Rosiiskoi imperii (1906–1917). [Ukrainian representation in the State Duma of the Russian Empire]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
33. Nakazy poslam. [Orders to ambassadors]. (1907, Liutoho 17). *Rada*, 40, 4. [in Ukrainian]
34. Pavko, A. (1999) Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini, zarodzhennia, evoliutsiia, diialnist, istorychna dolia. Kinets KhKh stolittia — liuty 1917 r. [Political parties, organizations in Ukraine, origin, evolution, activity, historical fate. The end of the 19th century- February 1917.] Kyiv: Ivan Fedorov. [in Ukrainian]
35. Petliura, S. (1907). Z ukrainskoho zhyttia. [From Ukrainian life]. *Ukraina*, 2, 29. [in Ukrainian]
36. Po Rosii. Do vidkryttia dumy. [Across Russia. Before the opening of the council]. (1907, Liutoho 20). *Rada*, 42, 2. [in Ukrainian]
37. Po Ukraini. [Across Ukraine]. (1907, Bereznia 25). *Rada*, 71, 3. [in Ukrainian]
38. Po Ukraini. [Across Ukraine]. (1907, Kvirnia 21). *Rada*, 94, 3. [in Ukrainian]
39. Po Ukraini. [Across Ukraine]. (1907, Liutoho 24). *Rada*, 46, 4. [in Ukrainian]
40. Po Ukraini. Rezultaty vyboriv po Kyivskii hub. [Across Ukraine. Results of the elections in the Kyiv region]. (1907, Liutoho 14). *Rada*, 37, 3. [in Ukrainian]
41. Po Ukraini. Vyizd deputativ. [Across Ukraine. Departure of deputies]. (1907, Liutoho 16). *Rada*, 39, 3. [in Ukrainian]
42. Posly vid Kyivshchyny do Dumy Derzhavnoi. Moisei Mykytovych Vovchynskiy. [Ambassadors from the Kyiv Region to the State Duma. Moisei Mykytovych Vovchinskyi]. (1907, Liutoho 10). *Rada*, 34, 3–4. [in Ukrainian]
43. Preobrazhensky, E. (2006). Arkhivnye dokumenty i materialy: 1886–1920. [Archive documents and materials: 1886–1920.] (M. Gorinov, Ed.). Moskva: Izd-vo Glavarhiva Moskvyy. [in Russian]
44. Prohrama Ukrainskoi Sotsial-Demokratychnoi Robitnychoi Partii. (1906). [Program of the Ukrainian Social Democratic Workers' Party]. Zolotonosha: Drukarnia Lepskoho i Vurzhuka. [in Ukrainian]
45. Provody posliv na kyivskomu vokzali. [See off ambassadors at the Kyiv railway station]. (1907, Liutoho 17). *Rada*, 40, 3. [in Ukrainian]
46. Prysiazhniuk, Y. (2007) Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny KhKh — pochatku KhKh st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th — beginning of the 20th century.] Cherkasy: «Vertykal» PP Kandych S. H., 640. [in Ukrainian]
47. Reient, O., & Serdiuk, O. (2011). Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchyi rynek (1861–1914). [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]
48. Rishuchy moment. [Decisive moment]. (1907, Chervnia 3). *Rada*, 126, 1. [in Ukrainian]
49. Shafranovskiy, V. (2023). Orhanizatsiia protsesu navchannia v tserkovnoparafiialnykh shkolakh Ukrainy XIX — pochatku XX st. [Organization of the process of navigating in the church parish schools of Ukraine XIX — beginning of the 20th century]. [Candidate of Pedagogical Sciences dissertation, Poltava]. [in Ukrainian]
50. Shanin, T. (1992). Velikii neznakomets: krest'iane i fermery v sovremennom mire. [The Great Stranger: Peasants and Farmers in the Modern World]. (A. V. Gordon, Ed.). Moskva: Progress. [in Russian]
51. Shelokhaev, V. (Ed.). (2008). Gosudarstvennaia дума Rossiiskoi imperii: 1906–1917: Entsiklopediia. [State Duma of the Russian Empire: 1906–1917: Encyclopedia]. (N. Kanishcheva, Sec.). Moskva: ROSSPEN. [in Russian]
52. Shelokhaev, V. (Ed.). (2020). Sotsial-demokraticheskie fraktsii I i II Gosudarstvennykh dum: Protokoly fraktsionnykh zasedanii i materialy 1906–1907. [Social-democratic fractions I and II of the State Duma: protocols of fractional meetings and materials. 1906–1907]. Moskva: Politicheskaia entsiklopediia. [in Russian]

53. Shtyrbul, A. (2008). Politicheskaya kul'tura Sibiri: opyt provintsial'noy mnogopartiynosti (konets XIX — pervaya tret' XX veka) [Political culture of Siberia: the experience of provincial multiparty system (late 19th- first third of the 20th century)]. Izdatel'skiy dom «Nauka». [in Russian]
54. Stenograficheskiye otchety. T. 1: Hos. дума. Vtoroi sozyv. Sessyia vtoraiia. Sankt-Peterburh: Hosudarstvennaia tipohrafiya. [Stenographic reports. T. 1: Gos. a thought Second convocation. The second session.], (1907). 2344. [in Russian]
55. TsDAVO. F. 3807, Op. 1, Spr. 2. [in Ukrainian]
56. TsDIAK. F. 274. Op. 1. Spr. 2036. [in Ukrainian]
57. TsDIAK. F. 276. Op. 1. Spr. 66. [in Ukrainian]
58. Uholovnoe ulozhenye. [Criminal law]. Sankt-Peterburh: Senatskaia tipohrafiya, (1903). [in Russian]
59. V parlamentskykh fraktsiiakh. [In parliamentary factions]. (1907, Liutoho 27). *Rada*, 45, 2. [in Ukrainian]
60. V sudi. Sprava pro sotsial-demokratychnu fraktsiiu y pro voiennu orhanizatsiiu. [In court. The case is about the Social Democratic faction and the military organization.]. (1907, Hrudnia 4). *Rada*, 272, 3. [in Ukrainian]
61. Vovchynskyi, M. (1907, Berezhnia 22). Shcho zh dali? [What's next?]. *Nasha дума*, 1, 1–2. [in Ukrainian]
62. Vovchynskyi, M. (1926) Istoriia spychynetskoho hurtka. [The history of the Spychynetsk circle]. *1905 rik na Berdychivshchyni: Narysy i spomyny*. [1905 in Berdychiv Region: Essays and Memories]. Berdychiv: Radianskyi shliakh, 81–85. [in Ukrainian]
63. Vtoroi s'ezd RSDRP: iiul'-avgust 1903 goda. [Second Congress of the RSDLP: July-August 1903]. Protokoly. (1959). Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury. (Institut marksizma-leninizma pri TsK KPSS). [in Russian]
64. Vybori chlenov Gosudarstvennoi Dumy ot Kievskoi gubernii. [Elections of members of the State Duma from the Kiev province]. (1907, Fevralia 7). *Kievlianin*, 1–3. [in Russian]
65. Vybori v Gosudarstvennuiu Dumu. [Elections to the State Duma]. (1907, Fevralia 6). *Kievlianin*, 2. [in Russian]
66. Z hazet ta zhurnaliv. [From newspapers and magazines]. (1907, Berezhnia 25). *Rada*, 71, 2. [in Ukrainian]
67. Z hazet ta zhurnaliv. [From newspapers and magazines]. (1907, Liutoho 11). *Rada*, 35, 2. [in Ukrainian]
68. Z nashoho zhyttia. [From our life]. (1907, Berezhnia 3). *Rada*, 52, 2. [in Ukrainian]
69. Zhuk, A. (1960). Moia zhurnalistska diialnist. [My journalistic activity]. *Ukrainskyi samostiinyk*, 7–8, 31–40. [in Ukrainian]
70. Zhukov, E. (Ed.). (1971). Sovetskaia istorycheskaia entsiklopediia (Vol. 8). [Soviet historical encyclopedia]. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia. [in Russian]

Надійшла до редакції / Received: 13.02.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 94(477)''1900/1920'':929Чикаленко(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhytkov>

Oleksandr Zhytkov

Doctor of Historical Sciences, Docent, Professor of the Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukraine State University, Kropyvnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2423-6352>

e-mail: gitkov_oa@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Zhytkov O. (2025) Evhen Chikalenko on the agrarian component of social relations in Ukrainian village (1900–1920s.). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*. 34, 110–116. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhytkov>

YEVHEN CHYKALENKO ON AGRARIAN COMPONENT OF SOCIAL RELATIONS IN UKRAINIAN VILLAGE (1900–1920S)

Abstract. Purpose of the article: to deepen the understanding of the social status of Ukrainian peasantry, particularly in Southern Ukraine and partly in the Poltava region, by using the memoirs, diary entries, and epistolary materials of Yevhen Chykalenko as ideological sources belonging to a prominent representative of the Ukrainian intelligentsia and the national liberation movement of the twentieth century.

The scientific novelty. The article analyzes original sources that represent Ye. Chykalenko's views on the ways to resolve the land issue and contain assessments of agrarian and social relations in Ukrainian village. In addition, the place and role of the peasantry in the Ukrainian Revolution is comprehensively covered, the land policy of Ukrainian governments is critically examined, and the consequences of establishing pro-Bolshevik poverty committees and committees of poor peasants in Ukrainian villages in Yevhen Chykalenko's vision are critically examined.

Conclusions. The author of the article claims that the motivational component of Ye. Chykalenko's diary entries, epistolary writings, and memoirs was conditioned by his involvement, as a representative of Ukrainian intelligentsia, in the liberation movement in early 1890s, his creating and financing of the all-Ukrainian newspaper «Rada», participation in the activities of political parties, public organizations, the development of agrarian policy of state bodies and the authorities of the Central Rada, Ukrainian State and the UPR Directory.

A large body of factual material, which reflect the specifics of land relations in the local dimensions of Southern Ukraine and, partly, in some villages of the Poltava province has been summarized and comprehensively studied.

Based on the analysis of personal sources, the author of the article argues that in Ukrainian politics of the 1920s, Yevhen Chykalenko represented a center-right model of building Ukrainian statehood, which was based on land ownership of big and small producers, traditional values of self-government and peasant (folk) morality and ethics.

Key words: agrarian revolution, personal documents, land reforms, Ukrainian revolution, Ukrainian peasants, villages of Peryshory and Kononivka, Yevhen Chykalenko.

Олександр Житков

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2423-6352>

e-mail: gitkov_oa@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Житков О. Євген Чикаленко про аграрну складову соціальних відносин в українському селі (1900–1920-ті роки). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 110–116. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Zhytkov>

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО ПРО АГРАРНУ СКЛАДОВУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1900–1920-ТІ РОКИ)

Анотація. Мета статті: поглибити розуміння соціального статусу українського селянства, зокрема Півдня України й частково Полтавщини, використовуючи спогади, щоденникові записи та матеріали епістолярію Євгена Чикаленка як світоглядних джерел, що належали відомому представнику української інтелігенції та національно-визвольного руху двадцятого століття.

Наукова новизна. У статті здійснено аналіз оригінальних джерел, які репрезентують погляди Є. Чикаленка на шляхи вирішення земельного питання, містять оцінки аграрно-соціальних відносин в українському селі. Поза тим, всебічно висвітлено місце і роль селянства в Українській революції, критично розглянута земельна політика українських урядів та наслідки насадження в українському селі пробільшовицьких комітетів бідноти й комітетів незаможних селян у візії Євгена Чикаленка.

Висновки. Автор статті стверджує, що мотиваційною складовою щоденникових записів, епістолярію й спогадів Є. Чикаленка була його задіяність, як представника української інтелігенції у визвольному русі на початку 1890-х років, створення та фінансування всеукраїнської газети «Рада», участь у діяльності політичних партій, громадських організацій, розробці аграрної політики державних органів влади й управління Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР.

Узагальнено та всебічно вивчено великий фактичний матеріал, в якому було відзеркалено специфіку поземельних відносин в локальних вимірах Півдня України й частково в окремих селах Полтавської губернії.

На основі аналізу джерел особового походження автором статті обґрунтовано, що в українському політикумі двадцятих років двадцятого століття Євген Чикаленко репрезентував правоцентристську модель розбудови української державності, в основу якої було покладено земельну власність великих та дрібних виробників, традиційні цінності організації самоуправління та селянської (народної) моралі й етики.

Ключові слова: аграрна революція, документи особового походження, земельні реформи, Українська революція, українські селяни, с. Перишори та Кононівка, Чикаленко Євген.

Постановка проблеми

Розробка тематики селянознавчих досліджень на основі потенціалу джерел особового походження завжди приваблювала українських істориків. Доцільним буде згадати, що завдання такого типу вимагають від науковців володіння навичками прочитання герменевтичного коду історичних джерел (текстів). У потрактуванні засновника філософської герменевтики Г. Гадамера тлумачення інтертексту джерел — це один з методів вивчення рефлексії автора, набутого ним досвіду історіописання, які простежуються у документах особового походження, що належать українському громадському діячу й меценату Євгену Чикаленку. У матеріалах щоденникових записів, спогадах, представницькому за чисельністю адресатів листуванні Є. Чикаленка з відомими громадськими діячами проглядається оригінальний хід думок вдумливого дослідника аграрно-соціальних відносин, які склалися в українському селі в уявному трикутнику: поміщик-землевласник, селянин, сільський пролетарій.

Вивчення спадщини Євгена Чикаленка уможливило деконструкцію усталеної в українській історіографії уявної схеми «замкненого» соціуму українського села перших десятиліть двадцятого століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Археографічна спадщина Є. Чикаленка як оригінальне джерело подієвої історії висвітлювалася у дослідженнях українських науковців від другої половини 1990-х років¹. З

¹ Верменич Я. Євген Чикаленко — громадський діяч, публіцист, меценат. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 1998. Вип. 3. С. 170, 172.

часом науковий інтерес до її вивчення лише зростає. У новітніх розробках значення матеріалів особового походження, що належали Є. Чикаленку, а також думки авторів про особистість талановитого мемуариста й мецената було узагальнено у працях І. Старовойтенко². Декілька досліджень істориків присвятили проблемі походження, змістовного наповнення й публікацій його щоденників³. В окремих працях проаналізовано епістолярій Є. Чикаленка⁴.

Шляхи розвитку сільського господарства модернізаційної доби в селах Південної України, окреслені на основі щоденникових записів Є. Чикаленка, висвітлювалися Н. Теміровою. Науковиця дійшла висновку, що співставлення Є. Чикаленком новітніх технологій землеробства, прийнятих у поміщицьких господарствах, та рутинної практики в господарствах селян, яких автор характеризував як «невсипущих господарів», виявило повну нездатність останніх до фахового адміністративного управління землеробством⁵.

Відомий дослідник ментальної історії селянства Ю. Присяжнюк визнавав, що Є. Чикаленко був близьким до позицій української інтелігенції дев'ятнадцятого століття у поглядах на селянство. Однак, на противагу його сучасникам, що засвічують першоджерела, не схилився перед авторитетом марксизму, дивився на методи «класової боротьби» тверезо, прагнув максимально наблизити особисті міркування до реалій селянського життя⁶.

Аналіз дослідження еґодокументів Є. Чикаленка у новітній вітчизняній історіографії засвідчує перспективність висвітлення на їхній основі змін, які відбувалися в українському селі у переддень та добу Української революції на загальноукраїнському, регіональному та локальному рівнях.

Мета статті

Мета: поглибити розуміння соціального статусу українського селянства, зокрема Півдня України й частково Полтавщини, використовуючи спогади, щоденникові записи та матеріали епістолярію Євгена Чикаленка як світоглядних джерел, що належали відомому представнику української інтелігенції та національно-визвольного руху двадцятого століття.

Виклад основного матеріалу

Реалізацію наукової мети, визначеній у статті, автор вбачає у використанні методології епістимологічного та прагмалінгвістичного аналізу щоденникового дискурсу, спогадів та епістолярію Є. Чикаленка. Оскільки Є. Чикаленко мав наміри оприлюднення названих джерел, важливе місце посідає вивчення їхнього змісту, форм персоніфікованої подачі інформації, способів опрацювання фактів, реакції автора на дії осіб, задіяних у полеміці стосовно тієї чи іншої проблеми.

Доцільно пригадати, що у соціологічній концепції французького вченого-соціолога П'єра Бурдьє ключову роль у суспільних відносинах відіграє поняття «габітусу» (лат. *habitus* — стан, характер). Габітус розумів П. Бурдьє як спосіб подолання протиріч між об'єктивними і суб'єктивними чинниками у соціології. Як наукова категорія, «габітус» означає програму поведінки людини на основі набутого досвіду, яка суттєво впливає на спосіб її мислення, оцінку реальності, в якій суб'єкт перебуває у конкретний час⁷.

Як відомо, на початок двадцятого століття Євген Чикаленко вже мав «за плечима» досвід участі в Єлисаветградському гуртку О. Михалевича⁸, від 1894 р. працював в Одеській громаді, а з 1900 р. — у Старій Київській громаді⁹. Меценат Є. Чикаленко опікувався

2 Старовойтенко І. Опублікована епістолярна спадщина Євгена Чикаленка: історіографічний огляд. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. 2003. Вип. 6. С. 250–262.

3 Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 151–163.

4 Старовойтенко І. М. Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка. *Український історичний журнал*. 2007. Вип. 1. С. 104–117.

5 Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія Історія. 2021. Вип. 38. С. 32–38.

6 Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Півдня України в поглядах Є. Чикаленка: етнологічний вимір. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 124.

7 Осипчук А. Д. Габітус як механізм синтезу структури й агентності в соціологічній теорії П'єра Бурдьє. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. 2013. Том 148. С. 3–10.

8 Митрофаненко Ю. Вплив Єлисаветградського інтелектуального кола на розвиток національної свідомості Євгена Чикаленка. *Педагогічний вісник*. 2022. № 57–58. С. 121–123.

9 Хоменко В. «Перший закинув у мене зерно свідомості української...». Леонід Смоленський у спогадах Євгена Чикаленка: матеріали XVII–XVIII наукових семінарів «Роль визначних особистостей — митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX — на початку XX ст.», приурочених до дня народження Михайла Петровича Старицького: Київ, 2023. С. 154.

виданням словника української мови¹⁰, як організатор й видавець заснував перші українські громадсько-політичні газети «Громадська думка» (1905) і «Рада» (1906)¹¹. Таким чином, погляди Є. Чикаленка стосовно революційних подій в українському селі вкладалися у світоглядну канву переконань громадівців, які надавали перевагу еволюційним методам вирішення аграрного питання. Мав рацію Ю. Присяжнюк, який писав, що існують усі підстави зарахувати домінацію практичного мислення сільської людності та, відповідно, уявлень інтелігенції про його характер¹². Так діяв Є. Чикаленко, коли у своєму щоденнику брав за оцінку здатність селянина реально дивитися на соціальні перетурбації, уникав узагальнень, які множили помилки й нівелювали висновки стосовно моральності й патріотизму селянства, який був завжди «міцним але дуже вузьким», «часто обмежувався своїм господарством або своїм населеним пунктом»¹³. Громадський діяч О. Шульгин причину відстороненості Є. Чикаленка від участі у подіях убачав у реалізмі його вдачі, яка передчувала неготовність українців до складнощів державотворчого процесу. Зовсім не випадково він називав Є. Чикаленка «людиною до 1917 року», не готовою до реалій породжених революцією¹⁴.

Заінформативністю першість з-поміж джерел особового походження належить щоденниковим записам Є. Чикаленка, які з перервами велися від грудня 1907 р. й були опубліковані за життя, а також після його смерті двадцятого червня 1929 р. у місті Подєбради, що у Чехословаччині.

Найповніше видання щоденників здійснено у трьох книгах з такою періодизацією: 1907–1917; 1918–1919; 1925–1929 роки¹⁵. Публікації не були ідентичні первинній авторській концепції. Це означає, що вони редагувалися текстуально й змістовно, змінювалися Євгеном Чикаленком та укладачами. Перші два тома є передруком Львівського видання 1931 р.¹⁶ Третій — 2016 р. видання уклала І. Старовойтенко¹⁷. Зішлемося на висновки фахівця (Т. Радзівська) й зафіксуємо: цінність публікації щоденників двох періодів 1907–1917 та 1917–1918 років не підлягає жодним сумнівам, однак питання про повноту відображення й аутентичний характер опублікованого тексту залишається відкритим. Третя книга відрізняється від перших двох тим, що щоденники Є. Чикаленка впорядковано відповідно до сучасних академічних стандартів публікації текстів¹⁸.

Листування Є. Чикаленка з відомими діячами українського визвольного руху відтінювало його бачення описаних у щоденнику подій, а також еволюцію поглядів на місце земельного питання у державному будівництві, містило аргументовану критику аграрного законодавства Центральної Ради та Української Держави¹⁹.

Роль «того, хто пише» реалізовулася Є. Чикаленком у толеруванні таких документів особового походження, як спогади. У листі до Ф. Вовка (21.03.1908 р.) він запитував: «Чи пишете Ви свої спогади? ... Візьміть приклад з мене: я заходився списати своє життя»²⁰. Звертаючись до А. Ніковського, Є. Чикаленко у 1917 р. доречно зауважив адресату, що листування відомих осіб матиме з часом важливе значення для історії «нашого руху», бо в газетах та журналах «того не скажеш, що пишеться в листах»²¹.

Є. Чикаленко зізнавався, що найбільше уваги у щоденникових записах 1907–1917 років віддавав особистим враженням, оскільки висвітлення публічної діяльності у «Раді» й «Товаристві українських поступовців» було неможливим з причин жандармського нагляду. «Спусковим

10 Статеева В. Євген Чикаленко як лексикограф. *Вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. 2009. Вип. 21. С. 18–21.

11 Верменич Я. Євген Чикаленко — громадський діяч, публіцист, меценат. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. К., 1998. Вип. 3. С. 159–174; Іванченко О. Високих дум святе горіння. До історії народження української незалежної преси. *Вітчизна*. 2004. № 1–2. С. 150–159.

12 Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Півдня України в поглядах Є. Чикаленка: етнологічний вимір. С. 124.

13 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2004. Т. 1. С. 131–132.

14 Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії. С. 153.

15 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2004. Т. 1. 428 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2004. Т. 2. 464 с.; Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929). Київ: Темпора, 2016. 448 с.

16 Радзівська Т. Економічний чинник у дискурсі щоденника: тригер текстотворення та його суперечностей (щоденник Євгена Чикаленка 1925–1929 років). *Folia Philologica* № 7, 2024. С. 59–60.

17 Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929). Укладач Інна Старовойтенко. Київ: Темпора, 2016. 448 с.

18 Радзівська Т. Економічний чинник у дискурсі щоденника: тригер текстотворення та його суперечностей (щоденник Євгена Чикаленка 1925–1929 років). С. 60.

19 Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2004. 322 с.

20 Старков В. Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка. *Український археографічний щорічник*. К., 2010. С. 580.

21 Є. Чикаленко, А. Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. К., 2010. С. 331.

механізмом» текстотворення на аграрно-селянську тематику стали події соціально-політичного звучання, зокрема, ті, що відбувалися упродовж двох десятиліть у селах Перишори (Херсонська губернія) й Кононівка (Полтавська губернія), де він мав маєтки. Найчастіше, що вже згадувалося, автором розглядалися питання, пов'язані з аграрними ініціативами та радикалізацією настроїв селянського загалу крізь призму «поміщицької демократії» Є. Чикаленка.

Рефреном на фоні «аграрних революцій», що мали перманентний характер й час від часу спалахували майже у кожному селі, Є. Чикаленко на прикладі дружніх йому селян Кононівки Павла Малинки та Романа Кобізького змальовує загальний типаж «помірковано-поступового» селянина-українця: «Під час визвольного руху [1904–1905 рр. авт.] вони нічим не визначалися, охоче читали літературу, що привозили всякі агітатори, і бували на мітингах, але не переховували, не розвозили по селах ні літератури і не виявляли охоти брати участь в аграрних розрухах»²².

Під цю категорію «підпадали» законнослухняні землевласники-організатори Селянської спілки, кредитних товариств, тощо. Ймовірно, у сучасній науковій літературі — це тип свідомого селянина-ідеомана, так званої конструктивної меншості українського села. Революційна більшість під впливом агітаційної літератури й живого слова партійних агітаторів включилася у боротьбу з буржуазією: «...краще, грабували всіх кого можна було, майже прилюдно, не розбираючи, чи то «буржуй», чи «пролетарій»²³.

У листі Є. Чикаленка до П. Стебницького 28 квітня 1908 р. змальовано страшну картину падіння моралі й розгулу бандитизму в українському селі після поразки революції 1905–1907 рр. Селяни, які сподівалися головне отримати землю, але не отримали її, писав він «... лютують на всіх, хто про се говорив, навіть на всякого більш-менш поступового чоловіка»²⁴. З часом ця тема не зникла з поля зору автора щоденника. З його розмов із селянами, які приходили порадитися про свої справи й почути, що робиться у «городі» й твориться у Думі, «...виявилось, що останні роки (запис зроблено 8.01.1912 року), ... в селі настала така деморалізація, про яку перше й чутки не було»²⁵. Вихід Є. Чикаленка вбачав у наслідуванні досвіду Німеччини, просвітницькій роботі серед місцевого населення, виданні газети, орієнтованої на село створення на основі плекання рідної мови й національних традицій «українського селянина-інтелігента»²⁶. Якщо цього не робити — писав він — то селянство ще «ціле століття, окрім земельки, нічого не буде розуміти»²⁷. Велику надію у цій справі Є. Чикаленко покладав на «Просвіти», які «ведуть селян до свідомости своєї національності», «бо у тих селах, де вони займають тверду громадську позицію у суспільному житті майже всі — свідомі українці»²⁸.

Зважаючи на те, що соціологія українського села як галузь соціологічної науки завжди у часі відстала в оцінках реальних процесів, доцільно вести мову про роль Є. Чикаленка як очевидця й талановитого інтепретатора подій, породжених Світовою війною й аграрною революцією, які змінили уявлення сучасних науковців про аграрний чинник соціальних трансформацій та вплив зазначених соціальних катаклізмів на менталітет українського селянства.

Період 1914 р. — квітня 1918 р. відтворено у щоденнику Є. Чикаленка конспективно, як спомини. Тематика оповіді прив'язувалася ним до військово-економічної сторони сільського життя: мобілізаційних заходів, створення земельних комісій, проведення у життя земельної реформи Центральною Радою. Спираючись на відомі з різних джерел факти, Є. Чикаленко зазначив, що у Південній Україні, яка не підлягала контролю української влади, вже у перший рік революції економічний інтерес штовхав «заможні українські елементи» до «... відокремлення України від Московщини в особну державу, а голота, навпаки, держалася міцно большевицької Росії, так само, як за повстання Мазепи вона трималася царської Москви»²⁹.

22 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 40–41.

23 Там само. С. 41.

24 Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. С. 93.

25 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 189, 191.

26 Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908–1910). *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 11. 3–16

27 Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. С. 82–83.

28 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 281.

29 Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 374.

Критикуючи земельну реформу Центральної Ради та проєкти уряду П. Скоропадського, Євген Чикаленко пропонував, відповідно до «думського» цензу, зберегти за великими землевласниками латифундії у розмірі 150 десятин у центральній Україні та 200–250 десятин у Південній Україні, що уможливило б викуп державою власностей із їх парцеляцією серед селян³⁰. Регулятором встановлення земельного цензу він визнавав прогресивний податок на великі маєтності, що створило б умови, коли «...земля швидко перейде в руки тих, яким вона зараз потрібна, хто нею дорожить». Важливе значення він надавав поновленню діяльності селянських банків, які поряд із приватними покупцями швидко «мобілізували» б землю в селянські руки³¹.

Земля як найвища людська цінність, усталені ментальні чесноти селянина-землероба, що руйнувалися за революції, були тими імперативами Є. Чикаленка, які означали для нього існування селянського миру в двох площинах: тій, де селяни плекали, з любов'ю доглядали землю й світу «наших селянських большевиків», або «с-г робітників», які нею лише користувалися.

Висновки

У статті стверджується, що причинами щоденникових записів, спогадів та епістолярію Є. Чикаленка було його прагнення залишити для історії правдиві матеріали про участь у національно-визвольному русі української «інтелігенції до 1917 року», спостереження за особливостями епохальних подій війн і революцій, які «пройшли буревієм» через українське село, а також критика діяльності державних органів влади й управління Центральної Ради, Української Держави й Директорії УНР.

На думку Є. Чикаленка, руйнація селянського землеробського коду як характерної риси усього українства від найдавніших часів до двадцятого століття стрімко відбувалася під тиском ідей пролетаризації, привнесених московським большевизмом в українське село. Большевизм як ідеологія великоруської селянської общини стає ідеологією урівняльного переділу земельних власностей, виявом охлократії, що супроводжувалося падінням моралі й розгулу криміналітету в українському селі на початку XX століття.

Назагал погляди Є. Чикаленка репрезентували прогресистську модель національної державності перехідної, революційної доби. Вона базувалася на основі традиційних норм землеволодіння й землекористування, правового статусу середньої приватної, кооперативної та інших форм земельної власності, а також розвитку земельного законодавства в умовах ринкових відносин, війн і революцій двадцятих років двадцятого століття в Україні.

Фінансування дослідження

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX — першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Vermenych, Ya. (1998) Yevhen Chykalenko — hromadskyi diiach, publitsyst, metsenat. [Yevhen Chykalenko as a public figure, publicist, philanthropist] *Istoriia Ukrainy Malovidomi imena, podii, fakty. [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]*, 3, 159–174 [in Ukrainian].
2. Ye. Chykalenko, A. Nikovskyi. (2010) *Lystuvannia. 1908–1921 roky* [Correspondence. 1908–1921]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
3. Ye. Chykalenko i P. Stebnytskyi. (2008) *Lystuvannia. 1901–1922 roky* [Correspondence. 1901–1922]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian]. 628.
4. Ivanchenko, O. (2004) Vysokykh dum sviate horinnia. Do istorii narodzhennia ukrainskoi nezalezhnoi presy. [The Holy Burning of High Thoughts. To the History of the Birth of the Ukrainian Independent Press] *Vitchyzna [Homeland]*, 1–2, 150–159.
5. Mytrofanenko, Yu. (2022) Vplyv Yelysavethradskoho intelektualnogo kola na rozvytok natsionalnoi svidomosti Yevhena Chykalenka. [The influence of Yelysavethrad intellectual environment on the development of Yevhen Chykalenko's national consciousness] *Pedahohichnyi visnyk. [Pedagogical Bulletin]*, 57–58, 121–123. [in Ukrainian].

30 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 17, 27.

31 Там само. С. 12.

6. Osypchuk, A.D. (2013) Habitus yak mekhanizm syntezu struktury y ahentnosti v sotsiologichnii teorii P'iera Burdie. [Habitus as a mechanism for the synthesis of structure and agency in the sociological theory of Pierre Bourdieu] *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologichni nauky*. [Scientific notes of the NaUKMA. Sociological sciences], 148, 3–11. [in Ukrainian].
7. Prsyazhniuk, Yu.P. (2021) Ukrainske selianstvo Pivdnia Ukrainy v pohliadakh Ye. Chykalenka: etnologichnyi vymir. [Ukrainian peasantry of Southern Ukraine in the vision of Yevhen Chykalenko: ethnological dimension] *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 25, 122–127. [in Ukrainian].
8. Radziievska, T. (2024) Ekonomichniy chynnyk u dyskursi shchodennyka: tryher tekstotvorennia ta yoho superechnosti (shchodennyk Yevhena Chykalenka 1925–1929 rokiv). [An economic factor in the discourse of the diary: a trigger for text creation and its contradictions (the diary of Yevhen Chykalenko, 1925–1929)]. *Folia Philologica*, 7, 58–68. [in Ukrainian].
9. Starkov, V. (2010) Lystuvannia Fedora Vovka ta Yevhena Chykalenka. [Correspondence between Fedor Vovk and Yevhen Chykalenko] *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*. [Ukrainian Archeographic Yearbook], 15, 577–590. [in Ukrainian].
10. Starovoitenko, I. (2006) Yevhen Chykalenko i Vasyl Domanytskyi u korotkomu epistoliarnomu dialozi (1908–1910). [Yevhen Chykalenko and Vasyl Domanytskyi in a Short Epistolary Dialogue (1908–1910)] *Siverianskyi litopys*. [Siveriansky Chronicle], 6, 13–16. [in Ukrainian].
11. Starovoitenko, I. (2008) Yevhen Chykalenko ta yoho spadshchyna v ukrainskii istoriohrafii. [Yevhen Chykalenko and his legacy in Ukrainian historiography] *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. [Historiographical studies in Ukraine], 18, 151–163. [in Ukrainian].
12. Starovoitenko, I. (2007) Epistoliarna spadshchyna Yevhena Chykalenka. [The epistolary legacy of Yevhen Chykalenko] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal], 1, 104–117 [in Ukrainian].
13. Starovoitenko, I. (2004) Lystuvannia Yevhena Chykalenka yak istorychne dzherelo. [Correspondence of Yevhen Chykalenko as a historical source]. *Doctor's thesis*. Kyiv: 322. [in Ukrainian].
14. Starovoitenko, I. (2003) Opublikovana epistoliarna spadshchyna Yehena Chykalenka: istoriohrafichnyi ohliad. [Published epistolary heritage of Yevhen Chykalenko: historiographical overview] *Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo*. [Archival studies. Archeography. Source studies], 6, 250–262. [in Ukrainian].
15. Statieieva, V. (2009). Yevhen Chykalenko yak leksykohraf. [Yevhen Chykalenko as a lexicographer] *Visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia Filolohiia*. [Bulletin of Uzhhorod University. Philology Series], 21, 18–21. [in Ukrainian].
16. Temirova, N. (2021) Pomishchytska demokratiia Yevhena Chykalenka. [The Landowner Democracy of Yevhen Chykalenko] *Naukovi zapysky VDPV imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriiia Istoriiia*. [Scientific Notes of the Mykhailo Kotsiubynskyi VSPU. History Series], 38, 32–38. [in Ukrainian].
17. Khomenko, V. (2023). «Persnyi zakynuv u mene zerno svidomosti ukrainskoi ...». Leonid Smolenskyi u spohadakh Yevhena Chykalenka. [He was the first one to sow the seed of Ukrainian consciousness in me...]. Leonid Smolenskyi in the memoirs of Yevhen Chykalenko] *Materialy 17–18 naukovykh seminariv pryurochenykh do dnia narodzhennia Mykhaila Petrovycha Starytskoho*. [Materials of the 17th–18th scientific seminars dedicated to the birthday anniversary of Mykhailo Petrovych Starytskyi] (Kyiv, 2023), 144–161. [in Ukrainian].
18. Chykalenko, Ye. (2004) *Shchodennyk (1907–1917)*. [Chykalenko, E. Diary (1907–1917)], T. 1. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
19. Chykalenko, Ye. (2004) *Shchodennyk (1918–1919)*. [Chykalenko, E. Diary (1918–1919)], T. 2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
20. Chykalenko, Ye. (2016) *Shchodennyk (1925–1929)*. [Chykalenko, E. Diary (1925–1929)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.05.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 001.89:575(477)(Соколов)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Nyzhnyk>

Svitlana Nyzhnyk

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Head of the sector, National Scientific Agricultural Library of NAAS, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4777-8018>

e-mail: svitlana_n_v@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Nyzhnyk, S. (2025). Scientific and Practical Activity of Ukrainian Geneticist Academician O. O. Sozinov: Odesa Period (1958–1978). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*, 34, 117–125. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Nyzhnyk>

SCIENTIFIC AND PRACTICAL ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN GENETICIST ACADEMICIAN O. O. SOZINOV: THE ODESA PERIOD (1958–1978)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the research and practical activities of the Ukrainian scientist-geneticist, breeder, agroecologist, organizer and educator of agricultural science in Ukraine Oleksii Sozinov (1930–2018).*

The scientific novelty of the study is to deepen and systematize information about the scientific and practical activities of O. Sozinov in the Odesa period in the context of the development of genetic and breeding science in the second half of the twentieth century.

The research methodology is based on a combination of methods of both historical science and related fields, the principles of scientificity, historicism, objectivity, complexity, and systematicity. Historical and biographical, historical and chronological, retrospective research methods and the method of source analysis were used.

Conclusions. *It has been found that the Odesa period of O. Sozinov's activity is mainly associated with the functioning of the All-Union Breeding and Genetic Institute (now the Breeding and Genetic Institute — National Center for Seed and Variety Studies). The scientist's research interests were primarily focused on the study of grain quality; field and laboratory research on plant genetics. The scientific and methodological approaches of the scientist to the quality of wheat grain are revealed, where the scientist gives a scientific explanation of the components of quality and explains in detail the measures to improve it. The expansion of research areas, in particular in the field of molecular biology and genetic transformations, was noted. The scientist has developed methods for the isolation of chromatin, DNA, DNA and nuclear proteins from cereal plants, which contributed to the study of gene regulation mechanisms. The priority and practical significance of his fundamental and applied research for the further evolution of genetics were substantiated.*

Key words: O. Sozinov, genetics, breeding, grain quality, genetic and breeding science, agrarian history.

Світлана Нижник

кандидат історичних наук, старший дослідник, завідувач сектору, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4777-8018>

e-mail: svitlana_n_v@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Нижник С. Науково-практична діяльність українського генетика академіка О. О. Созінова: одеський період (1958–1978). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 117–125. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Nyzhnyk>

**НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ГЕНЕТИКА
АКАДЕМІКА О. О. СОЗІНОВА: ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД (1958–1978)**

Анотація. *Мета* статті полягає в аналізі науково-дослідної та практичної діяльності українського вченого-генетика, селекціонера, агроєколога, організатора аграрної науки та освіти України Олексія Олексійовича Созінова (1930–2018).

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні знань та систематизації інформації про науково-практичну діяльність О. Созінова в одеський період у контексті розвитку генетико-селекційної науки другої половини ХХ ст.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні методів як історичної науки, так і суміжних галузей, принципів науковості, історизму, об'єктивності, комплексності й системності. Застосовано історико-біографічний, історико-хронологічний, ретроспективний методи дослідження та метод джерелознавчого аналізу.

Висновки. З'ясовано, що одеський період діяльності О. Созінова пов'язаний в основному з функціонуванням Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (нині — Селекційно-генетичний інститут — Національний центр насіннєзнавства та сортовивчення). Наукові інтереси вченого передусім зосереджувалися на вивченні якості зерна на польових та лабораторних дослідженнях з генетики рослин. Виявлено науково-методичні підходи вченого до якості зерна пшениці, його наукове пояснення складників якості та докладні пояснення заходів щодо її підвищення. Відзначено розширення напрямів досліджень, зокрема в галузі молекулярної біології та генетичних трансформацій. Вченим розроблено методи виділення хроматину, ДНП, ДНК і ядер-протеїнів зі злакових рослин, що сприяло вивченню механізмів генного регулювання. Обґрунтовано пріоритетність і практичну значущість його фундаментальних і прикладних досліджень для подальшої еволюції генетики.

Ключові слова: О. Созінов, генетика, селекція, якість зерна, генетико-селекційна наука, аграрна історія.

Постановка проблеми

З розширенням методологічних підходів до дослідження та збагаченням змісту біографічних студій зростає інтерес науковців до вивчення життєписів видатних учених. Реконструкція життєвого шляху науковців та аналіз їхньої творчої спадщини сьогодні розуміються як важливі інструменти дослідження соціокультурного середовища, в якому вони діяли. Вивчення біографії вченого стає не лише засобом розкриття його особистості, а й способом осмислення наукового дискурсу відповідної історичної доби.

У розвиток генетико-селекційної науки помітний внесок зробили співробітники Всесоюзного селекційно-генетичного інституту. Окремого історичного аналізу заслуговує наукова діяльність академіка О. Созінова. Його творчий доробок привертає все більшу увагу фахівців сільськогосподарської галузі. У контексті пошуку ефективних шляхів розвитку академічної галузевої науки в Україні актуальним є вивчення історичного досвіду становлення сільськогосподарських досліджень, зокрема крізь призму персоніфікованого аналізу передових наукових ініціатив та стратегій їхнього впровадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

В історичній літературі українського та закордонного походження недостатньо уваги приділено вивченню постатей фундаторів сільськогосподарської науки та освіти, зокрема генетика О. Созінова. У вітчизняній історіографії є незначна кількість праць, в яких дослідниками розкрито постать вченого як організатора та першого президента Української аграрної академії наук незалежної України¹. Стислі відомості про науково-

¹ Пирожков С., Вергунов В. Перший президент академії аграрних наук незалежної України (пам'яті академіка НАН України О. О. Созінова). *Вісник НАН України*. 2018. № 09 (19). С. 83–87.

дослідну роботу діяча були представлені в ювілейних статтях^{2,3}, прижиттєвому ювілейному бібліографічному покажчику наукових праць⁴.

У статтях сучасних дослідників розкрито основні життєві віхи та творчий шлях О. Созінова, узагальнено його пріоритетні наукові здобутки⁵. Опубліковано певну кількість тез, у котрих згадано різнобічну діяльність Олексія Созінова^{6,7,8}.

Огляд історіографії засвідчив, що, попри активну дослідницьку діяльність учених, вивчення наукової спадщини О. Созінова в «одеський період» ще не здійснювалися, цим і зумовлено актуальність теми нашої розвідки.

Мета статті

Метою дослідження є аналіз науково-дослідної та практичної діяльності українського вченого-генетика та селекціонера академіка Олексія Олексійовича Созінова у другій половині XX століття, пов'язаної з роботою у Всесоюзному селекційно-генетичному інституті (м. Одеса); окреслення його внеску у розвиток генетико-селекційної науки.

Методологічною основою розвідки є наукові принципи історичної достовірності, наукової об'єктивності, наступності та загальнонаукові й спеціальні історичні (проблемно-хронологічні, порівняльні) методи опрацювання матеріалу. Пріоритет надавався біографічному методу, який служив засобом реконструкції досягнень вченого, що зробив вагомий внесок у розвиток селекційно-генетичної науки. Методологічні підходи і принципи історичного пошуку сприяли комплексному розкриттю проблеми.

В основу публікації покладено документи Державного архіву Одеської області (далі — ДАОО), які хронологічно охоплюють переважно 1960–1978 рр.

Виклад основного матеріалу

Олексій Олексійович Созінов (1930–2018) — видатний український вчений-генетик, селекціонер, біотехнолог і агроеколог, відомий у всьому світі. Він зробив значний внесок у розвиток генетико-селекційної науки, аграрної освіти та політики в Україні, академік НААН і НАН України, а також член низки іноземних академій.

Здобувши у 1954 р. освіту в Одеському сільськогосподарському інституті (нині — Одеський державний аграрний університет), продовжив навчання в аспірантурі Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (м. Одеса) у відділі видатного селекціонера, учня академіка А. Сапегіна, академіка П. Гаркавого (1908–1984). Тут відбулися і перші наукові дослідження О. Созінова, під керівництвом П. Гаркавого (1954). Дотримуючись наукових традицій свого наставника, він продовжив як польові, так і лабораторні студії з генетики рослин. Зокрема, здійснив серію експериментів з біології ячменю, проаналізував вплив генотипу та умов вирощування на якість його зерна. Результати опубліковано в наукових працях, серед яких «Пивоварений ячмінь на півдні України» (1958).

Згодом у спогадах О. Созінов зазначив, що академік П. Гаркавий всіляко підтримував його, допомагаючи повірити у власну силу та здатність долати значні труднощі на шляху наукового пізнання⁹.

2 Вергунов В. 80-річчя академіка НАН України О. О. Созінова. *Вісник НАН України*. 2010. № 4. С. 65–66.

3 Вергунов В. Він випереджав свій час: штрихи до портрету академіка О. О. Созінова. *Світосгляд*. 2018. № 5. С. 14–16.

4 Вергунов В., Дерлеменко Т., Анікіна О., Кириленко Л. Созінов Олексій Олексійович: біобібл. покажч. наук. пр. за 1954–2009 роки. До 80-річчя від дня народження. Київ: Аграр. наука, 2010. 180 с.

5 Нижник С. Висвітлення наукової діяльності академіка О. О. Созінова на шпальтах української періодики кінця XX — початку XXI ст. *Історія науки і біографістика*. 2024. № 2. С. 32–46. doi.org/10.31073/istnauka202402-03.

6 Опара М. Созінов О. О. — видатний вчений-агроеколог. Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спец., присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018). (Київ, 15 трав. 2020 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 110–112 с.

7 . Нижник С. Інноваційний підхід академіка О. О. Созінова у вивченні еволюції злаків. Науково-інноваційний розвиток агропромисловості як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції. (Київ, 18–19 квітня 2024 р.). Вінниця: Твори, 2024. С. 126–128.

8 Цвей Я. Вчений-творець. Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XV Всеукр. конф. молодих учених та спец., присвяч. ювіл. датам від дня народж. видатних учених в галузі аграрних наук Вольфа Мойсея Михайловича (1880–1933), Осьмака Кирила Івановича (1890–1960), академіка НАН України та НААН Созінова Олексія Олексійовича (1930–2018). (Київ, 15 трав. 2020 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 160–162.

9 Созінов Олексій Олексійович: біобібл. покажч. наук. пр. за 1954–2009 роки. До 80-річчя від дня народження / В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко, О. П. Анікіна, Л. А. Кириленко. Київ: Аграр. наука, 2010. 180 с.

Після захисту кандидатської дисертації працював під керівництвом академіка Ф. Кириченка і опанував особливості селекції пшениці. Брав активну участь у житті колективу інституту, був секретарем партбюро установи, комсоргом, виступав на аспірантських семінарах, багато їздив по селах. У цей період досліджує селекцію пшениці, формулює гіпотезу міжлокусних асоціацій, запропонує нові методичні підходи до покращення якості зерна та встановлює принцип використання генетичних маркерів для вивчення генофонду. Вперше дослідив молекулярно-генетичні основи якості та стійкості зернових культур, що сприяло міжнародній співпраці. Його праці, зокрема «Підвищення якості зерна озимої твердої пшениці» (1970), стали вагомим внеском у світову генетику.

Зазначимо, що, обіймаючи посаду секретаря партбюро закладу, О. Созінов істотно вплинув на майбутнє Всесоюзного селекційно-генетичного інституту (ВСГІ) (нині Селекційно-генетичний інститут — Національний центр насіннєзнавства та сортовивчення), що мало далекосяжні наслідки. Утім, на цій посаді йому довелося перебувати лише чотири місяці: у зв'язку з призначенням на посаду заступника директора з наукової роботи 28 січня 1963 р. він був переобраний¹⁰.

У 1961 р. за пропозицією директора ВСГІ О. Мусійка О. Созінов очолив лабораторію якості зерна. На новій нараді вченому довелося налагоджувати роботу зношеного обладнання, проводити ремонти та розробляти нові методики. У лабораторії під керівництвом О. Созінова проводилися польові та лабораторні дослідження з вивчення генетики та якості зерна, а також була налагоджена співпраця із селекціонерами інших установ. Згодом лабораторія стала визнаним науково-методичним центром із проблем якості зерна в колишньому СРСР. Її вплив виявився не лише в організації союзних семінарів, методичних нарад, видань наукових матеріалів, а і у спільних дослідженнях з ученими Москви, Омська, Харкова та інших міст. Колектив лабораторії на чолі з О. Созіновим, активно долучався до селекційного процесу й приділяв значну увагу вирішенню проблем якості зерна у виробничих умовах.

Зростанню авторитету установи сприяло те, що наукові підрозділи очолювали обдаровані та енергійні керівники. Зокрема, у 1963 р. О. Созінова було призначено заступником директора з наукової роботи ВСГІ. У 1964 р. вчений очолив новостворений відділ генетичних основ селекції, який був сформований на базі лабораторії якості зерна. Окрім подальшого вивчення якості зерна, у відділі активно розгорнулися польові та лабораторні дослідження з генетики рослин. Вперше у світі була продемонстрована можливість дослідження молекулярно-генетичних основ таких характеристик, як якість зерна, стійкість до біотичних і абіотичних стресових факторів. Розпочалася активна співпраця з селекціонерами, що дозволило українським науковцям стати співавторами відомих сортів озимої пшениці, ячменю та люцерни, а також сприяло вирішенню проблеми якості зерна в умовах виробництва.

На посаді заступника директора О. Созінов змінив Д. Долгушина, який відтоді став його не тільки ідейним супротивником, а й особистим ворогом.

У 60-х роках ХХ ст. в інституті точилися дискусії щодо відновлення повних прав «вавилівсько-сапегінської» генетики. В архіві знаходимо розлогий звіт відділу генетики, підготовлений на вимогу Сільськогосподарського відділу ЦК КПРС, та інформацію про роботу з поліплоїдії, щоби була надіслана до ВАСГНІЛ¹¹. Відповідно до їх змісту, можна було зробити висновок, що жодних генетичних досліджень тогочас у Одесі не велося. Разом з тим, у звіті присутні роздуми про «цілеспрямовану зміну спадковості через виховання» та створення нових сортів шляхом вегетативної гібридизації. В іншому документі, підписаному директором Інституту О. Мусіком, міститься відповідь у ВАСГНІЛ, в якій зазначено, що «дослідження з поліплоїдії не проводилися у 1966–1970 рр. і не були заплановані. Однак в інституті збираються вести роботи з гетерозису»¹².

«Порушником спокою» був О. Созінов — принциповий прихильник наукової генетики та новатор. Ще у своїй кандидатській дисертації, яку захистив у лютому 1959 р., він порушив

10 Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.П. — 3139, оп.1., спр. 59, арк. 8.

11 ДАОО, ф.П. — 3139, оп.1., спр. 59, арк. 4–76.

12 ДАОО, ф.Р. — 7881, оп.1., спр. 272, арк. 25–51.

і вирішив проблему надзвичайної важливості як з науково-теоретичної, так і з практичної точки зору. Зокрема, він встановив причини низької якості зерна ячменю, що постачалося на пивоварні заводи, і запропонував ефективні заходи для їх усунення¹³. Нині викликає захоплення факт: бібліографія до дисертації містить 100 позицій іноземними мовами (окрім 103 публікацій рідною мовою). Дивовижний баланс, особливо зважаючи на період «холодної війни», коли критикувати праці іноземних авторів вважалося проявом «патріотизму».

Відзначимо, що над питанням поліпшення якості зерна О. Созінов продовжував працювати і після захисту кандидатської дисертації, ставши старшим науковим співробітником відділу селекції пшениці, а з 1961 р. — завідувачем лабораторії якості зерна. У червні 1965 р. він виступив на вченій раді ВСПІ з доповіддю, в якій порушив питання державної значимості — якості зерна. Дослідження вченого показали, що у 60-х рр. ХХ ст. у зерні сортів одеської селекції білка стає дедалі менше. «Показники просто загрозливі», — з тривогою повідомив доповідач. І він же визначив шляхи вирішення проблеми: «Причиною зниження білка є одностороннє внесення фосфору»¹⁴. Відзначимо, що фосфорних добрив, запасів яких у СРСР було, здавалося, невичерпно багато, вносили надто рясно, до того ж — безконтрольно.

У 1966–1970 рр. у ВСПІ відбулася важлива подія — було подолано самоізоляцію від світової науки, що раніше призводила до провінціалізму та відставлення. Партійне бюро прийняло рішення про дозвіл на закордонні відрядження наукових співробітників. Зокрема, після поїздки у 1966 р. О. Созінова до Угорщини ВСПІ став координуючим центром у межах Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) з проблеми «Розробка теоретичних основ селекції та насінництва і нових методів створення високоврожайних і високоякісних сортів і гібридів сільськогосподарських культур»¹⁵. Ця діяльність розвивалася поступово, інтегруючи українську генетику до європейського та світового наукового простору. Налагодження наукової співпраці з провідними країнами у землеробстві, такими як Франція, США, Швеція та Японія, було значно складнішим. Проте й тут вдалося досягти успіхів. Зокрема, у 1974 р. в Одесі відбулися українсько-французький симпозіум із селекції ячменю та Друга міжнародна нарада з молекулярної біології та генетики. В інституті також розпочали дослідження 30 сортів озимої пшениці, наданих університетом штату Небраска (США)¹⁶.

Звернемо увагу на ще одне досягнення «одеського періоду» — у зарубіжних журналах науковці інституту, зокрема і О. Созінов, надрукували 15 статей¹⁷, в яких представлено результати їхніх досліджень. Ці публікації стали вагомим внеском у світову наукову думку.

Крім того, інститут активно співпрацював із міжнародними партнерами, що сприяло обміну досвідом та реалізації спільних наукових проєктів. Участь у міжнародних конференціях і грантових програмах дозволила науковцям інституту поглибити результати своїх досліджень та розширити горизонти співпраці.

У 1971 р., очолюючи ВСПІ, О. Созінов приділяв значну увагу кадровим питанням: від підбору персоналу до його навчання й перепідготовки, оскільки рівень підготовки фахівців у вишах не завжди відповідав потребам науки. Він удосконалив методи управління та запровадив дозовану демократію. У доповіді на партзборах 1974 р. Директор ВСПІ наголосив на необхідності підвищення якості фахової підготовки кадрів, оскільки темпи їхнього професійного зростання не відповідали вимогам часу. Основними проблемами він назвав «кабінетний» стиль роботи, брак сучасних знань і нетворчу атмосферу в колективі. На завершення запропонував впровадити «теоретичні суботи» для вивчення методології агробіологічної науки¹⁸. Колектив підтримав директора, методологічні семінари стали регулярною практикою, сприяючи професійному розвитку співробітників. Інститут відновив зв'язок із науковими традиціями перших років, повернувши із забуття імена А. Сапегіна та

13 Созінов А. Пивоваренный ячмень на юге Украины / Авто-реф. дисс...канд.с/х.наук. Одесса, 1959.

14 Созінов О. Удобрения та якість зерна. Земледелие. 1965. № 6. С.60–64.

15 ДАОО, ф. Р–8819, оп.1., спр. 369, арк. 2.

16 Там само. спр. 676, арк. 3–27.

17 ДАОО), ф. Р–7881, оп.1., спр. 454, арк. 291–304.

18 ДАОО, ф. П–3139, оп.1., спр. 65, арк. 4–18.

М. Вавилова. На зборах у 1974 р., присвячених комплексному підходу в селекції, учасники цитували їхні погляди, не згадуючи Т. Лисенка. Академік П. Гаркавий, який раніше уникав теми класичної генетики, наголосив на важливості комплексного підходу, відзначивши внесок А. Сапегіна у створення структури інституту¹⁹.

О. Созінов, обіймаючи посаду заступника директора, а згодом і директора, наполегливо заохочував колег до вивчення іноземних мов, ознайомлення з працями зарубіжних учених та активної співпраці з ними. Він неодноразово наголошував на недостатньому використанні міжнародного досвіду, критикуючи цей недолік словами: «Ми погано використовуємо зарубіжний досвід». Уже в 1968 р. він визнавав відставання одеських генетиків від світової науки: «Ми не знаємо, що відбувається з амінокислотним складом ячменю. Те ж саме — з кукурудзою. Якби не поштовх з боку американців, то, ймовірно, ми досі не займалися якістю зерна»²⁰.

На кінець 70-х рр. XX ст. можна побачити певні успіхи в роботі ВСГІ після подолання наслідків лисенківщини. На обласних зборах до 20-річчя освоєння цілини директор інституту О. Созінов доповів про успіхи очолюваного ним інституту. Відзначив ліквідацію відставання за простим гібридом кукурудзи. Він повідомив про створення посухостійкого гібриду «Орбіта», районованого в тогочасних Одеській, Ростовській і Ворошиловградській областях, а також про нові високоврожайні гібриди для поливу²¹. 1974 р. О. Созінов подав заявку на винахід способу ідентифікації моносомних гібридів пшениці.

Успіхи інституту в 1970-ті роки були значними, але водночас боротьба з рецидивами лисенківщини тривала. Консервативні сили продовжували чинити опір, їхнім оплотом залишалися три академіки — Д. Долгушин, Ф. Кириченко та П. Гаркавий, які, маючи численні відзнаки, тривалий час були захищені від критики. Їхню прихильність до застарілих підходів ілюструє такий випадок: на вченій раді Гаркавий закликав «не відкидати старі методи», на що О. Созінов гостро відповів: «Навіть якщо 30 років немає результатів?». Оponentу не залишалося нічого, окрім мовчання²².

У Селекційно-генетичному інституті робота тривала стабільно, вже можна було побачити позитивні результати відродження генетики. Здавалося, сама природа сприяла цьому процесу: 1973 р. в Україні зібрали рекордний урожай зернових—48,5 млн т. Високими, а в масштабах усього СРСР навіть рекордними, стали врожаї 1976 і 1978 років. Це зміцнювало впевненість колективу в правильності обраного курсу — утвердженні генетики як теоретичної основи селекції, а також сприяло зростанню особистого авторитету директора інституту О. Созінова.

У колективі посилювалися позиції генетиків, які раніше поступалися селекціонерам. Розширювалися напрями досліджень, зростала майстерність учених, особливо в молекулярній біології. Було розроблено методи виділення хроматину, ДНП, ДНК і ядер-протеїнів зі злакових рослин, що сприяло вивченню механізмів генного регулювання. Також розпочато дослідження генетичних трансформацій.

Зниження білковості зерна до 10–12 % за останні 20 років стало поштовхом до вивчення взаємозв'язку азотного живлення та якості пшениці. Вчені пропонували зміну структури добрив: скорочення фосфорних і збільшення азотних, зокрема органічних. О. Созінов активно популяризував ці ідеї, зокрема у своїй статті «Якість зерна пшениці залежно від строків її збирання»²³. У ній автором пояснено складові якості та заходи щодо її підвищення.

Реалізації масштабних планів розширення ВСГІ завадили не лише об'єктивні перешкоди, а й зміна керівництва. 21 червня 1978 р. вчена рада інституту висунула О. Созінова в дійсні члени ВАСГНІЛ. На той час він уже здобув визнання як видатний учений-генетик і організатор науки, був обраний академіком Академії наук УРСР за спеціальністю «генетика» та нагороджений високими державними відзнаками: орденами Леніна (1973), Жовтневої революції (1977) і Трудового Червоного Прапора (1971).

19 Там само. спр. 68, арк. 30–34.

20 ДАОО, ф.Р.—7881, оп.1., спр. 292, арк. 25.

21 Інтерв'ю з директором ВСГІ О.О. Созіновим. Знамя коммунизма, 1974. 6 квітня.

22 ДАОО, ф. Р.—7881, оп.1., спр. 651, арк. 52.

23 Созінов О. О., Блохін М.І. Якість зерна пшениці залежно від строків її збирання. Вісник сільськогосподарської науки. 1967. № 6. С. 48–55.

У поданні інституту зазначалося: «О. О. Созінов широко відомий своїм внеском у розробку генетики білкового комплексу зернових культур. З 1958 року він активно працює над покращенням якості зерна, а з 1971 року очолює Всесоюзний селекційно-генетичний інститут. За останні роки він вивів понад 30 нових сортів, що вирощуються на площі понад 10 млн га, забезпечуючи чистий прибуток у 588 млн рублів»²⁴. До цієї суми було додано ще одну важливу цифру: завдяки впровадженню сортів, створених О. Созіновим, країна додатково отримала 7201,1 тис. т. зерна²⁵.

Так, наприкінці 1978 р. завершилася коротка, але визначна й продуктивна «созинівська епоха» в ВСГІ. Директор, який залишив посаду, передав у спадок потужний науковий центр із налагодженими фундаментальними та прикладними дослідженнями, сучасною матеріально-технічною базою та висококваліфікованим колективом. Зазначимо, що у 1978 р. у ВСГІ інституті працювало 722 особи, серед яких 148 наукових співробітників, зокрема 5 академіків і членів-кореспондентів ВАСГНІЛ, 12 докторів та 90 кандидатів наук²⁶.

Узагальнюючи науково-практичну діяльність О. Созінова, наголосимо на його вагомому внеску в розвиток аграрної науки, селекції та генетики рослин, а також на удосконаленні методів наукових досліджень у другій половині ХХ ст. Дослідник проводив ґрунтовні польові та лабораторні експерименти з генетики рослин, зокрема здійснив комплексні дослідження біологічних особливостей ячменю. Вивчив вплив генотипу та агроєкологічних умов на якісні показники зерна цієї культури. Результати його наукової роботи знайшли відображення в численних публікаціях, зокрема у працях «Агробіологічні властивості озимого ячменю Одеський 17» (1954), «Пивоварений ячмінь на півдні України» (1958), «Ячмінь півдня України як сировина для пивоварної промисловості» (1958) тощо.

Окрім цього, ним ґрунтовно вивчено особливості селекції пшениці, розроблено нові теоретичні підходи та практичні методики. Його значним внеском стало формулювання гіпотези міжлокусних асоціацій, зокрема щодо запасних білків пшениці, що отримала міжнародне визнання та увійшла до світового фонду загальної генетики. Вчений уперше запропонував генетично обґрунтовані методичні підходи для вдосконалення якості зернових культур як за допомогою селекції, так і технологічними засобами.

О. Созінов довів блокову спадковість компонентів проламінів і сформулював принцип застосування паралельних варіантів кластерів споріднених генів як ефективних генетичних маркерів для дослідження генофонду. Вперше у світовій науці ним було продемонстровано можливість молекулярно-генетичного аналізу таких важливих ознак, як якість зерна та стійкість рослин до біотичних і абіотичних стресів. Його дослідження сприяли активізації міжнародної співпраці з провідними селекціонерами світу. Цим питанням присвячені його наукові праці, зокрема «Якість зерна нової для півдня України культури — озимої твердої пшениці» (1968), «Технологічні властивості зерна озимої твердої пшениці і шляхи їх покращення» (1968), «Оцінка якості зерна озимої твердої пшениці в період від збирання до посіву» (1969), «Підвищення якості зерна озимої твердої пшениці» (1970) та інші.

Висновки

Застосувавши сучасний методологічний інструментарій та проаналізувавши документи, ми з'ясували, що академік О. Созінов зробив вагомий теоретичний і практичний внесок у розвиток генетики, селекції та агроєкології України. Зокрема щодо впливу генотипу та умов вирощування на якість зерна. Сформулював гіпотезу міжлокусних асоціацій, зокрема для запасних білків пшениці, та запропонував генетично обґрунтовані методичні підходи для покращення якості зернових за допомогою селекційних і технологічних методів. Крім того, учений впровадив метод лабораторної оцінки технологічних і біохімічних властивостей зерна кукурудзи в селекційну практику. Він заклав основи розвитку клітинної біології, генетики якості зерна, генетичних засад селекції, імуногенетики, цитогенетики, насіннєзнавства та

24 ДАОО, ф. Р.–7881, оп.1., спр. 152, арк. 62.

25 ДАОО, ф.П.–3139, оп.1., спр. 44, арк. 63.

26 Лифенко С. Селекційно-генетичний інститут: 100 років. 1912–2012: Нариси з історії. Одеса, 2012.

молекулярної біології. Також науковець обґрунтував необхідність вивчення агросфери України як єдиної системи.

Його науковий доробок слугує сучасним дослідникам надійною основою та невичерпним джерелом знань. Праці вченого сприяли підвищенню врожайності сільськогосподарських культур, збереженню біорізноманіття та впровадженню інноваційних технологій у аграрному секторі. Наукові здобутки суттєво розширилися теоретичні й прикладні аспекти генетики, що стало фундаментом для подальших досліджень у цій галузі.

З ім'ям О. Созінова пов'язані кардинальна перебудова наукових тематик та кадрові оновлення в ВСГІ. Зокрема, у 1960-х рр. лабораторія якості зерна (завідувач — кандидат сільськогосподарських наук О. Созінов) стала визнаним науково-методичним центром із якості зерна в колишньому СРСР; у 1970-х рр. — (директор — доктор сільськогосподарських наук О. Созінов) інститут визнаний всесвітнім центром генетики і селекції рослин. За порівняно короткий термін створив сучасну матеріально-технічну базу, проведено складні комунікації, що забезпечували інститут водою, газом та електрикою. Побудовано фітотрон, теплиці, лабораторні корпуси, селекційні центри в дослідних господарствах, житло. Нині зрозуміло, що така споруда, як фітотрон, була потрібна як база для розвитку нової науки — геноміки.

Перспективою подальших досліджень є реконструкція основних віх життєвої та інтелектуальної біографії академіка О. Созінова на основі залучення нових архівних документів та їхнього аналізу.

References:

1. Pirozhkov, S., & Vergunov, V. (2018). Pershyy prezydent akademiyi ahrarnykh nauk nezalezhnoyi Ukrainy (pam'yati akademika NAN Ukrainy O. O. Sozinova) [The first president of the Academy of Agrarian Sciences of independent Ukraine (in memory of Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine O. O. Sozinov)]. *Visnyk NAN Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 9. [in Ukrainian].
2. Vergunov, V. (2010). 80-richchya akademika NAN Ukrainy O. O. Sozinova [80th anniversary of the academician of the NAS of Ukraine O. Sozinov]. *Visnyk NAN Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 4. [in Ukrainian].
3. Vergunov, V. (2018). Vin vyperedzhav sviy chas: shtrykhy do portretu akademika O. O. Sozinova [He was ahead of his time: strokes to the portrait of academician O. Sozinov]. *Svitohlyad [Worldview]*, 5. [in Ukrainian].
4. Vergunov, V., Derlemenko, T., Anikina, O., & Kyrylenko, L. (2010). Sozinov Oleksiy Oleksiyovych: biobibl. pokazhch. nauk. pr. za 1954–2009 roky [Do 80-richchya vid dnya narodzhennya Sozinov O.: biobibliographic index of scientific works for 1954–2009. To the 80th anniversary of his birth]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Nyzhnyk, S. (2024). Vysvitlennya naukovoyi diyal'nosti akademika O. O. Sozinova na shpal'takh ukraïns'koyi periodyky kintsya KhKh — pochatku KhKhI st. [Coverage of the scientific activities of Academician O. Sozinov in the Ukrainian periodicals of the late twentieth and early twenty-first centuries]. *Istoriia nauky i biohrafiystyka [History of science and biography]*, 2. [in Ukrainian].
6. Opara, M. (2020). Sozinov O. O. — vydatnyy vchenyy-ahroekoloh [Sozinov O. -an outstanding scientist-agroecologist]. *Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukraini : materialy KhV Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spets., prysvyach. yuvil. datam vid dnya narodzh vydatnykh uchenykh v haluzi ahrarnykh nauk Vol'fa Moyseya Mykhaylovycha (1880–1933), Os'maka Kyryla Ivanovycha (1890–1960), akademika NAN Ukrainy ta NAAN Sozinova Oleksiya Oleksiyovycha (1930–2018), Kyiv, 15 trav. 2020 r. [History of education, science and technology in Ukraine: materials of the 15th Vseukr. conf. young scientists and specialists, dedicated. jubilee on the dates of the births of outstanding scientists in the field of agricultural sciences Wolf Moisei Mykhailovych (1880–1933), Kyryl Ivanovich Osmak (1890–1960), Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and Oleksiy Oleksiyovych Sozinov of the National Academy of Sciences of Ukraine (1930–2018)]*. Vinnytsya: TOV «TVORY», [in Ukrainian].
7. Nyzhnyk, S. (2024). Innovatsiynyy pidkhid akademika O.O. Sozinova u vyvchenni evolyutsiyi zlakiv [The innovative approach of Academician O. Sozinova in the study of the evolution of cereals]. *Naukovo-innovatsiynyy rozvytok ahrovyrobnytstva yak zaporuka prodovol'choyi bezpeky Ukrainy: vchora, s'ohodni, zavtra:*

materialy V Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, Kyiv, 18–19 kvitnya 2024 r. [Scientific and innovative development of agricultural production as a guarantee of food security of Ukraine: yesterday, today, tomorrow: materials of the 5th All-Ukrainian scientific and practical conference, Kyiv, April 18–19, 2024]. Vinnytsya: Tvory, [in Ukrainian].

8. Tsvey, Y. (2020). Vchenyy-tvorets' [Scientist-creator]. *Istoriya osvity, nauky i tekhniky v Ukrayini: materialy KhV Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spets., prysvyach. yuvil. datam vid dnya narodzh vydatnykh uchenykh v haluzi ahrarnykh nauk Vol'fa Moyseya Mykhaylovycha (1880–1933), Os'maka Kyryla Ivanovycha (1890–1960), akademika NAN Ukrayiny ta NAAN Sozinova Oleksiya Oleksiyovycha (1930–2018). (Kyiv, 15 trav. 2020 r.)* [History of education, science and technology in Ukraine: materials of the XV All-Ukrainian Conference of Young Scientists and Specialists dedicated to the anniversaries of the births of prominent scientists in the field of agricultural sciences Wolf Moisei Mykhailovych (1880–1933), Osmak Kyrylo Ivanovych (1890–1960), Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and NAAS Oleksii Oleksiiiovych Sozinov (1930–2018)]. Vinnytsia [in Ukrainian].

9. Sozinov, A. (1959). Pivovarennyi iachmen na iuge Ukrainy [Malting barley in the south of Ukraine]: avtoref. diss. kand. s kh nauk. Odessa [in Russian].

10. Sozinov, A. (1965). Udobreniia i kachestvo zerna [Fertilizers and grain quality]. *Zemledelie [Farming]*, 6. [in Russian].

11. Sozinov, O., & Blokhin, M. (1967). Yakist' zerna pshenytsi zalezhno vid strokiv yiyi zbyrannya [Wheat grain quality depending on the time of harvest]. *Visnyk sil's'kohospodars'koyi nauky [Bulletin of Agricultural Science]*, 6. [in Ukrainian].

12. Lyfenko, S. (2012). Selektsiyno-henetychnyy instytut: 100 rokiv. 1912–2012: Narysy z istoriyi [The Institute of Breeding and Genetics: 100 years. 1912–2012: Essays on history]. Odesa [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.02.2025

Схвалено до друку / Accepted:

Голодомор 1932–1933 рр.

The Holodomor of 1932–1933

УДК 94(477):341.485(=161.2)»1932/1933»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Korinenko-Barmak>

Pavlo Korinenko

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Mykola Barmak

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology, and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7440-0881>

e-mail: barmakmv@tnpu.edu.ua

Bibliographic Description of the Article: Korinenko, P. & Barmak M. (2025) Transformations in the social status and moral-ethical behavior of peasants during the collectivization of agriculture and the Holodomor of 1932–1933 (based on the memoirs of S. M. Korinenko, born in 1904, resident of Medvezha village, Nemyriv district, Vinnytsia region). *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 34, 126–134. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Korinenko-Barmak>

TRANSFORMATIONS IN THE SOCIAL STATUS AND MORAL-ETHICAL BEHAVIOR OF PEASANTS DURING THE COLLECTIVIZATION OF AGRICULTURE AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933 (BASED ON THE MEMOIRS OF S. M. KORINENKO, BORN IN 1904, RESIDENT OF MEDVEZHA VILLAGE, NEMYRIV DISTRICT, VINNYTSIA REGION)

Abstract. The purpose of the article is to investigate the specifics of collectivization and the Holodomor of 1932–1933 through the memoirs of a single peasant family, to analyze the motivating factors behind new manifestations in the moral and ethical behavior of peasants under the conditions of forced changes to traditional farming practices and dekulakization, and to assess the impact of economic, social, and moral factors on their behavior and community ties.

The scientific novelty of the article lies in its examination, through the memoirs of one family, of the impact of collectivization and the Holodomor on the social status, moral and ethical behavior, relationships, psychological transformations, and survival strategies of peasants amidst the Soviet policies of the 1930s.

Conclusions. The study analyzes social changes in the Ukrainian village at the intersection of two eras: the period before collectivization and the first two years of the collectivized village's existence. Using the example of one peasant family, their life path and the peculiarities of their moral and ethical behavior toward fellow villagers, particularly during the Holodomor of 1932–1933, are traced. The article is based on the memoirs of this peasant family, as well as on contemporary scholarly works by Ukrainian historians researching the issues of agricultural collectivization and the Holodomor in Ukraine. It highlights the process of forming a new social group—activists of the collective farm movement, the founders of the kolkhoz in the village of Medvezha and the ways they established themselves within the rural community. Violence and coercion against individual farmers became the primary means of implementing the state policy of agricultural collectivization. The activists' behavior was rooted in their rejection of the peasants' right to individual farming, aligning with the general policy of the Soviet authorities. Peasants experienced significant psychological discomfort due to the destruction of their traditional way of life and sought to preserve customary traditions. The transformations in their social status and moral-ethical behavior should be viewed as efforts toward self-preservation and adaptation to new living conditions.

Keywords: activists, famine, starvation, collectivization, kolkhoz, kolkhoz member, violence, individual farmer, taxation.

Павло Коріненко

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>
e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Микола Бармак

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7440-0881>
e-mail: barmakmv@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Коріненко П., Бармак М. Трансформації в соціальному становищі та морально — етичній поведінці селян під час колективізації сільського господарства та Голодомору 1932–1933 рр. (за спогадами С. М. Коріненка, 1904 р. народження, проживав у с. Медвежа Немирівського району Вінницької області). *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 126–134. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Korinenko-Barmak>

**ТРАНСФОРМАЦІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ СТАНОВИЩІ
ТА МОРАЛЬНО — ЕТИЧНІЙ ПОВЕДІНЦІ СЕЛЯН
ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.
(ЗА СПОГАДАМИ С. М. КОРИНЕНКА, 1904 Р. НАРОДЖЕННЯ, ПРОЖИВАВ
У С. МЕДВЕЖА НЕМИРІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Анотація. *Мета статті* — дослідити особливості колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. на прикладі спогадів однієї селянської родини, проаналізувати спонукальні мотиви нових проявів у морально-етичній поведінці селян в умовах примусової зміни традиційних форм господарювання та розкуркулення, а також оцінити вплив економічних, соціальних і моральних чинників на їхню поведінку та суспільні зв'язки.

Наукова новизна статті полягає в тому, що вона через спогади однієї родини досліджує вплив колективізації та Голодомору на соціальне становище, морально-етичну поведінку, взаємини, психологічні трансформації та страждання селян у умовах радянської політики 1930-х років.

Висновки. У проведеному дослідженні проаналізовано соціальні зміни в українському селі на зламі двох епох: періоду до колективізації та перших двох років існування колективізованого села. На прикладі однієї селянської родини простежено їхній життєвий шлях та особливості морально-етичної поведінки щодо односельців, зокрема в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Стаття базується на спогадах однієї селянської родини, а також на сучасних наукових напрацюваннях українських істориків, які досліджують проблему колективізації сільського господарства та Голодомору в Україні. Висвітлено процес формування нової соціальної групи — активістів колгоспного руху, засновників колгоспу в селі Медвежа, та шляхи їхнього утвердження в сільській громаді. Насильство і примус щодо одноосібників стали основними засобами реалізації державної політики колективізації сільського господарства. В основі такої поведінки активістів лежало несприйняття права селян на одноосібне господарювання, що відповідало генеральній політиці радянської влади. Селяни зазнавали значного психологічного дискомфорту через руйнування традиційного способу життя та намагалися зберегти звичаєві традиції. Трансформації в соціальному становищі та морально-етичній поведінці селян слід розглядати як прагнення до самозбереження і пристосування до нових умов життя.

Ключові слова: активісти, голод, голодна смерть, колективізація, колгосп, колгоспник, насилля, одноосібник, оподаткування.

Постановка проблеми

Колективізація сільського господарства в Україні розпочалася наприкінці 1920-х рр. і в кожному селі відбувалася за досить складних умов. Органи радянської влади прагнули насильницьким шляхом та у найкоротші строки завершити усуспільнення земель, а також рухомого і нерухомого майна одноосібників. На прикладі однієї селянської родини простежується, як у цих умовах буревій колективізації ламав долі селян, перетворюючи їх на однотипних виконавців робіт на усуспільнених землях. Голодомор 1932–1933 рр. у селі Медвежа був штучним та спричиненим конфіскацією у селян продуктів харчування. Морально-етична

поведінка селянина в тих умовах визначалася його статусом: або він був активістом колгоспного руху й таким чином задовольняв свої матеріальні потреби, або ж, будучи зарахованим владою до категорії «підкуркульників», часто втрачав можливість вижити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Українські історики доклали значних зусиль до вивчення проблеми колективізації сільськогосподарства і Голодомору 1932–1933 рр., аналізу економічного та соціального становища селян. Вони ввели в науковий обіг численні документи й накопичили великий обсяг фактичних матеріалів¹. З часу проголошення незалежності України історики особливу увагу приділяють дослідженню економічних і соціальних наслідків колективізації та Голодомору². Цей напрям набув гострого політичного й морально-етичного значення, оскільки ті події становили загрозу існуванню українського генофонду. Особливу цінність для сучасного суспільства та майбутніх поколінь мають опубліковані в останні роки спогади селян — очевидців тих подій або осіб, які дізналися про них від своїх родин³.

У 2022–2024 рр. у закладах вищої освіти України відбулися численні науково-практичні конференції та круглі столи, де дослідники й свідки колективізації та Голодомору доносили до сучасної молоді правду про життя селян у ті роки. На нашу думку, одним із найпродуктивніших заходів у цьому напрямі став «Круглий стіл», організований у Черкаському національному університеті ім. Б. Хмельницького⁴. У його роботі взяли участь 34 особи. Кожен із учасників отримав два видання збірника документів і матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр., упорядником яких виступив професор С. Корновенко. Він також є автором передмов до цих збірників, які містять концептуальний аналіз складних економічних і соціокультурних проблем доби колективізації та Голодомору.

На нашу думку, спираючись на вагомі напрацювання попередників, настав час глибше дослідити історію українського селянства цього періоду крізь призму впливу економічних факторів на зміни в життєвій позиції окремих селянських родин. Важливо аналізувати ці зміни на рівні конкретних населених пунктів, намагаючись зрозуміти мотивацію морально-етичної поведінки селян у тих екстремальних умовах.

Мета статті

Автори ставлять за мету розкрити трансформації у соціальному становищі та морально-етичній поведінці селян у період колективізації сільськогосподарства і Голодомору 1932–1933 рр. на прикладі однієї родини з села Медвежа Немирівського району Вінницької області.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та критичного підходу, а також на загальнонаукових і спеціальних методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило глибше зрозуміти причини значних змін у морально-етичній поведінці селян, механізми та наслідки переходу від одноосібного до колективного господа-

1 Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : зб. док. і матеріалів / АН України, Ін-т історії України, Археографічна комісія; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — Київ : Наукова думка, 1992; Чорна книга України: зб. документів, архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / упоряд. та ред. Ф. І. Зубанич. — К., 1998; Голод 1932–1933 років на Черкащині : документи і матеріали / Державний архів Черкаської обл.; упоряд.: Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко, Черкаси, 2002.

2 Маркова С. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.). Кам'янець-Подільський, 2015; Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017; Телегуз А., Телегуз І. Наслідки Голодомору — геноциду 1932–1933 років для українців (до 80-річчя трагедії — масового винищення українського народу). Київ, 2012; Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*. Київ, 2013. С. 364–372; Гудзь В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 3–9; Марочко В. Визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16. С. 270–276.

3 Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Житомирському районі / упорядник Л. А. Ковальчук та ін. Житомир, 2008; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках гетьманської преси: газети «Січ» і «Наш стяг» / упоряд. та авт. передмови С. Корновенко. Передрук з часописів «Січ» і «Наш стяг» 1932–1933 рр. Черкаси, 2024; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках газети «Америка» / упоряд. та авт. передмови С. В. Корновенко ; пер. з англ. О. В. Компанійця. Передрук з часопису «Америка» 1932–1933 рр. Черкаси, 2024; Федько О. Соціальна історія селянської сім'ї Пелагії Федькової (середина 1940–1950 рр.). *Український селянин*. 2025. Вип. 31.

4 Голодомор — геноцид 1932–1933 рр. в Україні: матеріали Всеукраїнського круглого столу, 21 листопада 2024 р. / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії. Черкаси: ЧНУ, 2024.

рування. У статті зазначено, що з економічного, соціального та морально-етичного погляду цей процес був складним і суперечливим. Колективізація сільського господарства від початку закладала основи для розбрату і ворожнечі між окремими селянськими родинами.

Насильство з боку новостворених органів влади на селі щодо селян мало вибіркового характер і було спрямоване на те, щоб будь-яким способом примусити одноосібників вступати до колгоспів. Основним засобом для цього було позбавлення одноосібників економічної основи їхнього господарства. Водночас сільська влада застосовувала щодо них елементи морально-психологічного тиску. З'ясовано, що більшість дій активістів колгоспного руху щодо одноосібників, зокрема в ході «розкуркулення», мали відверто протиправний характер і суперечили давнім традиціям взаємин між односельцями.

Виклад основного матеріалу

1932–1933 рр. в Україні — це одна з найтрагічніших сторінок української історії ХХ ст. Українське село і селянство для радянської влади було джерелом ресурсів, необхідних для форсованої індустріалізації, а також об'єктом політичного та соціального контролю. Колективізація, здійснена примусовими методами, супроводжувалася розкуркуленням, репресіями та конфіскацією продовольства, що зрештою призвело до штучно організованого голоду — Голодомору. У 1932–1933 рр. сталінський режим, використовуючи хлібозаготівельну політику, систему натуральних штрафів, блокаду сіл та інші каральні заходи, фактично прирік мільйони українців на голодну смерть. Голодомор став не лише трагедією, а й інструментом геноциду, спрямованого на знищення національної ідентичності українців та підкорення їхнього спротиву радянській владі.

Історія селянства України бере свої початки в сивій давнині. Селяни були тими, хто першими освоювали великі земельні простори, на їх долю випало бути першими воїнами князівського війська, будувати фортеці й міста, пройти важкі випробування під час аграрних реформ, революцій, воєн. Попри усі негаразди, вони аж до кінця 1950-х рр. залишалися найбільшою за чисельністю соціальною верствою, вироблена ними продукція складала понад 50 % ВВП продовольства, людських ресурсів. Саме по собі селянство з його одноосібним на ту пору господарюванням на землі не вписувалося у більшовицьку модель державності, навіть вважалося антагоністичним класом, що був перешкодою на шляху будівництва соціалізму. Ліквідація одноосібного господарювання селян на землі й насильницьке переведення їх господарств в колективні форми господарювання (колгоспи) в кінці 1920-х — на початку 1930-х рр. було визначено як стратегічна мета на найближчу перспективу. Для досягнення поставленої цілі влада обрала протиправну позицію в боротьбі проти одноосібників, намагалася в будь-який спосіб встановити контроль над їхніми господарствами. Вирішення цієї проблеми покладалося на репресивні органи держави⁵. З огляду на те, що селянство в Українській СРР складало майже 25 млн. від усього 30-мільйонного населення, масштаби насилля будуть створювати загрозу подальшого існування українського генофонду.

У колективізованому селі усі селяни мали бути колгоспниками — однаковими за своїм виробничим і соціальним статусом. Усі колгоспники зобов'язані спільно працювати на усупільненій належній їм до цього землі. Кожному колгоспному двору в особисте користування надавалися однакові невеликі земельні ділянки під город і, залежно від області, вона могла бути в розмірі від 0,30 до 0,60 га⁶. Такий злам економічного буття селян мав призвести і приведе до глибинних змін в їх соціальному становищі, що опосередковано буде впливати і на їх морально-етичну поведінку, особливо під час голоду.

За спогадами мого батька, в с. Медвежа напередодні колективізації нараховувалося понад 300 дворів, було дві громадські комори, велике пасовисько для випасу худоби та коней. Була православна церква, прихожанами якої були усі селяни, чотирьохрічна школа для дітей. За національною ознакою більшість селян були українцями. В селі проживали також представ-

5 Кульчицький С. Сталінська «революція згори». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. — Київ: Інститут історії України НАН України. 2013. № 22. С. 113.

6 Земельний кодекс УСРР. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. Харків, 1922.

ники польського, литовського, білоруського, молдавського і татарського етносів. Був цвинтар християнський і татарський (татарник)⁷.

За майновими статками селянські двори в с. Медвежа умовно належали до трьох груп. До першої групи — 5 заможних сімей: Безрученки, Грубиші, Вудвуди, Даньківські, Огірки. В кожній із названих сімей було понад 20 дес. землі, два-три вози, дві пари коней і пара волів. Мали вони також чималі лісові ділянки. Хати їхні вирізнялися серед інших тим, що дахи були покриті залізом або черепицею. В селі їх називали «багатирі». За радянською термінологією їх будуть називати «куркулі». Вони із односельців наймали робітників на певні сезонні роботи. Деякі, особливо бідні селяни, через нестачу у них продуктів харчування, на провесні позичали у них зерно, картоплю, буряки, крупи для свого харчування. Оплата тих позичених продуктів харчування за спільною угодою здійснювалася відробітком молодими хлопцями і дівчатами тих сімей у господарствах «багатирів» упродовж року. З огляду на те, що ті господарства мали достатню кількість робочої худоби і були забезпечені сільгоспінвентарем, врожайність зернових культур, продуктивність робочої худоби там була значно вищою ніж у середняків, а тим більше у бідняків.

Їхні господарства першими попали під «розкуркулення». Землі були усуспільнені, а сім'ї спочатку були виселені із своїх помешкань, а потім і за межі села. Казали люди, що їх вислали до Сибіру. Так чи інакше, але ніхто із них в село не повернувся. В одній із хат «куркуля» Безрученка розмістилася контора правління колгоспу. Інші господарства та їх господарські будови були розібрані, а дерев'яні конструкції правління колгоспу використані для будівництва колгоспних корівників, конюшні тощо.

Приблизно 70–80 % селянських дворів мали до 7–10 дес. землі, одного, або двох коней, один віз, один плуг. Вони вели одноосібне господарювання на землі. Їх в селі під час колективізації стали називати «підкуркульниками». Вислати їх з села було неможливо, а примусити піти до колгоспу, то вважалось цілком можливим і необхідним і то якомога швидше. До цієї групи селян належав і мій батько, також родини Захаренків, Герасименків, Сугаків, Науменків, Пелишенків, Рибалок, Шрамків та ін.

Бідняцькими дворами вважалися ті, що мали 2–3 дес. землі, або ж не мали посіву в полі. До них належали родини Волощуків, Гавришів, Коломійців, Кушнірів, Каленюків, Козорізів, та ін. У їх господарствах міг бути один кінь, один віз. При обробітку землі вони кооперувалися щодо використання своїх коней, або позичали в інших односельців. В їх господарствах при обробітку землі ще користувалися ралом. Урожайність зернових культур була вкрай низькою, забур'яненість їх земель була повсюдним явищем. З огляду на таке незадовільне становище в їх господарствах, з них в селі насміхалися, чуралися з ними спілкуватися, не допускалися шлюбні стосунки, обзивали «злидарями», «голоотою». Під час колективізації вони пригадають ті нанесені їм моральні образи і всю свою лють будуть застосовувати проти своїх односельців. Їх коні, корови напровесні часто були в такому стані, що їх підвішували в хлівах до балок, використовували кінську упряж, бо самі вони не могли стояти на ногах. Бідняцьке господарство в селі напровесні було видно здалеку. Їх власники розшивали кути своїх покритою соломою хат, щоб використовувати ту соломку для годування корів.

Великою проблемою для селян середняків і бідняків було те, що мало місце багатосмузжя. Кожна смуга могла бути від 0,10 до 0,5 дес. землі. Були випадки, коли окремі земельні ділянки селян знаходилися в сусідніх селах. Мій батько мав 0,25 дес. в с. Горобіївка.

За спогадами батька, першими в колгосп записалися (подали заяви) з проханням вступити до колгоспу ті селяни, що належали до групи бідняків. На початках господарювання їх належність до колгоспу була фактично символічною. Усуспільнені землі складали невелику площу, не було у них достатньої кількості робочої худоби та реманенту. На думку мого батька, вони і не вміли і, не хотіли старанно працювати на землі, дбайливо доглядати коней, корів тощо.

Водночас із молодих хлопців і дівчат сімей перших колгоспників сільська рада створила правління колгоспу, вони ж оформилися в групу активу колгоспу. До цієї групи активістів

7 З сімейного архіву.

належало приблизно 10 осіб. Їм доручили вести агітацію серед односельців за вступ до колгоспу селян-одноосібників. Адже це означало, що в такий спосіб могли бути розширені земельні площі колгоспу і водночас сподівалися отримати необхідну кількість робочої худоби та інвентарю. Дівчата-активістки досить охоче одягали на голову червоні хустинки, хлопці — одягали на рукави червоні пов'язки. Спочатку вони з метою агітації до вступу в колгосп ходили по дворах одноосібників у вихідні та святкові дні, а з часом ходили в будь-які дні, до того ж могли приходити і у вечірні, й нічні години. Як згадував батько, в такий ситуації часто виручала самогонка. З-поміж активісток були і родичі мого батька. Однак ними уже була перейдена межа поваги до родинних стосунків і вони, будучи в ейфорії побудови нового життя, де не залишалося місця заможним і навіть середньої заможності селянським господарствам, уже відчували себе зверхніми над ними.

Вони ставали реальними виконавцями щодо «розкуркулення» односельців, вдавалися до будь-яких дій задля досягнення тієї мети. Одного разу сталося так, щоб зламати впертість батька щодо відмови написати заяву про вступ до колгоспу, з хати винесли стіл, подушки, кожухи, рушники, забрали жіночі хустки тощо. На самкінець, металевими шпичками попроколювали гарбузи, що були на купі біля подвір'я. Конфісковане майно активісти розділили між собою. Пройдуть роки, багато років і станеться так, що син одного із активістів Волощука Вакули стане зятем нашої сім'ї. Мама згадувала, що саме у тій сім'ї знаходився наш стіл. Активісти так відчували смак своєї влади і безкарність будь-яких дій стосовно до односельців, що переставали працювати в полі, а натомість проводили групові (бо більшість із них були неписьменними) читання політичної літератури, вивчали нові пісні, ходили по селу з тими піснями тощо.

Набаченим на ту пору викликом для традиційних засад життя селян було те, що активісти в своїх хатах зняли зі стін ікони і перестали відвідувати церкву. До того ж вони переконували те ж саме зробити й інших селян. Щодо попа і дяка, то відбулося ущільнення їх житлової площі. Їм залишили по одній кімнаті, а решта приміщень були пристосовані для класів школи.

Активісти брали участь у збиранні у примусовий спосіб податків, здійснювали супровід затриманих одноосібників до сільської ради. Там їх примушували вступати до колгоспу, сплачувати податкову заборгованість, погрожували відправити до Сибіру, в борг податку могли вилучати речі домашнього вжитку тощо. То уже була реальна влада і, як свідчать рядки відомого вірша: «Хто був нічим, той стане всім». У нашому селі сталося так, що деякі родини бідняків обійняли керівні посади на рівні села, мали великий вплив на вирішення багатьох соціальних питань: визначали розміри оподаткування дворів, розміри земельних площ, наклали штраф на окремих односельців. У ті роки у селі склалася така говірка: «Гоп мої гречаники — усі Волощуки начальники».

Тиск на батька щодо вступу до колгоспу посилювався. Батько не міг із тим змиритися і, щоб уникнути вступу до колгоспу, втік до м. Запоріжжя. Там більше року працював на сталепрокатному заводі. Однак надважкі умови праці були нестерпними і він повернувся в село, де уже відбувалася суцільна колективізація. З цього часу місцева влада дуже дошкуляла системою прогресивного оподаткування тим селянським дворам, що залишалися одноосібними. Як правило, вони за термінами були на декілька місяців. Однак, щораз їх грошовий розмір зростав. У 1932 р. батько уже не мав можливості сплачувати ті податки і подав заяву про вступ до колгоспу. Плуг розібрав і закопав в землю, бо думав, що колгосп це не надовго і плуг мав би ще пригодитися. Мама була проти такого рішення, але іншого виходу уже не було. Батько і мама відтепер стали працювати в рілльничій бригаді колгоспу. Виникає питання, чи пробачив батько своїх кривдників? З погляду християнської моралі напевне простив, а з погляду міжлюдських стосунків мабуть ні.

Так скінчилося життя батьків у доколгоспному селі і розпочиналося життя в колгоспному селі. Це був час, коли голод в селі Медвежа охопив багато сімей односельців. На час вступу до колгоспу батькові було 28 років. Сільська рада включила його в бригаду з обходу селянських дворів задля з'ясування померлих від голоду. Його завдання, як й інших 2-х членів бригади, полягало в тому, що в разі виявлення в якійсь хаті померлого, його належало погрузити на віз

і відвезти на цвинтар. Там же вони повинні були копати яму. Хоронили без труни, не відспівував померлих священик, ніхто не ставив на могилах хрестів. Важко уявити собі, який був морально-психологічний злам в свідомості близької родини померлого. А часто було так, що, викопавши яму і поїхавши забирати померлого, по поверненню на цвинтар, в ямі уже лежало чиесь тіло померлого. Батьку складно було визначити кількість померлих від голоду в селі, а, можливо, і не хотів того робити з огляду на заборону говорити про голод 1932–1933 рр.

Сільська рада залучала активістів до виконання таких робіт, як пошук і вилучення захованих селянами якихось продуктів харчування. Їх шукали на горищах, в комірчинах і під землею. Одного разу долучили і мого батька (мабуть, задля масовості) до цієї роботи. Справа в тому, що хтось із сусідів доніс (це явище набирало дедалі більшого поширення) в сільську раду, що односелець Ониськів викопав в саду яму і заховав там багато зерна, щоб не віддати його згідно продподатку. Активісти за допомогою металевих прутів легко знайшли те сховище. Наказали батькові залізти в яму і перевірити, що там є. Батько заліз в яму і побачив там в кутку мішечок з зерном. На запитання тих, що були на поверхні, що там є, батько відповів, що немає нічого. Батько про цей випадок мені не розказував. А я дізнався від дочки того селянина. Це було років 10 тому. Я був на провідній неділі на сільському цвинтарі біля могил батьків. Підійшла дочка Ониськіва до могили мого батька, перехрестилася, поклала пасочку і зі сльозами на очах сказала, що вдячна йому за те, що врятував їй життя. Того мішечка зерна вистачило, щоб не померти голодною смертю.

Під час голоду в селі поширилися крадіжки будь-яких продуктів харчування. Згадувала мама, що крали і в день, і в ночі. Справа в тому, що голод наставав найперше в тих сім'ях, що продали, або зарізали корову. Це був протест проти передачі їх до колгоспу. Вимога правління колгоспу була такою: віддати до колгоспу корову або теля. Так формувалася колгоспна тваринницька ферма. Батьки віддали до колгоспу теля, а для себе залишили корову. Зернові запаси батько завчасно таємно відвіз до родини в сусіднє село Мухівці й там його приховали. Оскільки та родина уже була в колгоспі, то обшуків в їхньому дворі не робили.

Крали молокопродукти із погребів, ловили крадіїв і відпускали, бо часто вони були напівсвідомі, опухлі. Була також проблема зберегти корову, бо крали корів, свиней, птицю тощо. Корови, різали десь в лісі й у такий спосіб намагалися хоч на якийсь час утамувати голод. Пригадувала мама, що кожної ночі по черзі з батьком сідали біля вікна і дивилися чи не прийшли крадії по корову.

У 1933 р. в нашій сім'ї народилася перша дитина, радість була велика, бо не було у них дітей упродовж десяти років шлюбного життя. В тому ж році батьки будували хату. Справа в тому, що за декілька років до того вдарила громовиця і хата згоріла. Поверховий ремонт не давав надійності проживання в тій хаті. Хату збудували досить невеликого розміру (п'ятистінку). Батько хотів будувати хату на дві половини. Однак мама категорично заперечувала. Підставою для такого рішення було те, що сусід Цимбалюк Семен збудував таку хату, його визнали «куркулем» та й відправили до Сибіру. Як згадувала мама, ще до сходу сонця на призьбі біля старої хати сиділо декілька чоловіків, жінок і просили дати їм якусь роботу на будівництві хати. Хата будувалася дерев'яно-глиняна, то робота якби завжди була. За роботу ті люди ніякої платні не брали, а дише обідали і вечеряли. Вони також під час обіду ховали за пазуху хоч трохи хліба, бо їх чекали дома голодні діти.

В умовах голоду односельці, які до того часу були цілком добропорядними, втрачали ті чесноти і набували такі риси в своїй морально-етичній поведінці, як кар'єризм, вороже ставлення до інших односельців за ознакою їх заможності, заздрість, доноси в сільську раду на сусідів, родичів. Крадіжки, намагання не набути, а здобути якесь майно ставали повсюдним явищем. Можемо говорити про те, що то була не їх вина, а біда. Ті наджорстокі реалії, коли питання стояло вижити чи померти голодною смертю, мабуть, були першопричиною анархальності в морально-етичній поведінці багатьох людей того часу.

У 1932–1933 рр. українські селяни зіткнулися з такою загрозливою для їх життя проблемою як Голодомор. Українські чорноземи, незважаючи на усі можливі несприятливі кліматичні

умови, здатні забезпечити харчування усіх суцільних на цій землі. Тому як під час голоду, так і дотепер наша свідомість, історична пам'ять засвідчує, що голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним засобом з боку радянської влади, яка, з одного боку, карала українських селян за спротив колективізації, а з іншого — хотіла залякати, зробити неможливим спротив у майбутньому. Достеменно не відомо скільки українських селян в ті роки померли голодною смертю. За підрахунками демографів, жертвами Голодомору стало понад 4,5 млн. осіб, зокрема 3,9 млн. прямих і 0,6 млн. непрямих втрат. Якщо обчислювати ці втрати у розрахунку на 100 осіб, отримаємо 15,3 % від загальної чисельності населення УСРР у 1933 р.⁸. Вічна їм пам'ять! Такою була плата селян за насильно насаджуваний новий економічний лад в українському селі.

Висновки

Колективізація сільського господарства здійснювалася на всій території Української СРР у вкрай стислі строки. Вона відбувалася на двох рівнях: ліквідації «куркульства» як класу та усупільнення в колгоспах земель, а також рухомого і нерухомого майна одноосібників. Виконавцями цих завдань у кожному селі були місцеві активісти, які за своїм майновим становищем належали до бідноти. Внаслідок цього меншість сільського соціуму насаджувала більшості селян новий аграрний курс, який ті не лише не підтримували, а й у різний спосіб намагалися йому протидіяти.

За тих конкретних умов активісти колгоспного руху порушували всі норми моралі та права, нехтували родинними стосунками і, по суті, опинялися в самоізоляції. Їхній статус у селі штучно підтримувався органами влади, а також матеріальними винагородами, отриманими за рахунок конфіскованих у односельців продуктів харчування тощо.

В умовах голоду відбувалося масове порушення морально-етичних принципів. Траплялося, що навіть селяни, які раніше вважалися добропорядними, ставали на шлях крадіжок, вчиняли доноси на односельців, втрачали співчуття до рідних тощо. У післяголодні роки ці та інші негативні явища поступово долалися, а селяни змушені були пристосовуватися до нових умов життя.

Замість післямови. Десь в кінці 1970-х рр. батько згадував про своє колгоспне життя. Казав при цьому, що упродовж багатьох років влада вимагала від нього підписатися на позику грошей державі, сплачувати грошовий податок за присадибну земельну ділянку, сплачувати самообкладання податком, сплачувати грошовий податок на м'ясо, віднести в молочарню до 400 літрів молока на рік, здати декілька сотень курячих яєць, заплатити за не здану державі шкіру зарізаній свині. Колгосп вимагав виконувати не менше 250 трудоднів на рік, безплатно виконувати різні громадські роботи, оплата його праці в колгоспі, особливо у повоєнні роки, була символічною тощо.

Тепер же, казав батько, настав такий час, що приходять до двору школярі і запитують: діду, чи потрібно вам нарубати дров, принести з криниці води? Приходить секретарка сільської ради і приносить продуктовий набір — масло вершкове, олію, гречану крупу, цукор. Приходить до хати поштарка, приносить пенсію. Висновок його був таким. Все моє життя в колгоспі було таким, що влада і колгоспне правління вимагали, накладали на мене тільки повинності. Тепер же ніхто вночі не стукає у вікна, щоб відчинити двері для бригади активістів чи збирачів податків. Отож, ще ніколи мені не було так добре жити, як тепер. Жаль, що уже недовго залишилося жити.

References:

1. Chorna knyha Ukrainy. [The Black Book of Ukraine: collection of documents, archival materials, letters, reports, articles, studies, essays]. (1998) (Ed). F. I. Zubanych. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Prosvita». [in Ukrainian].
2. Fedko, O. (2025) O. Sotsialna istoriia selianskoi simi Pelahii Fedkovoï (seredyna 1940–1950 rr.) [The social history of the peasant family of Pelahia Fedkova (mid–1940s–1950s)]. *Ukrainskyi Selianyn* [Ukrainian peasant], 31. [in Ukrainian].

8 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні на сторінках газети «Америка» / упоряд. та авт. передмови С. В. Корновенко. С.8.

3. *Holod 1932–1933 rokiv na Cherkashchyni: dokumenty i materialy / Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi obl. [Famine of 1932–1933 in the Cherkasy region: documents and materials].* (2002) (Ed) T. A. Klymenko, S. I. Kononenko, S. I. Kryvenko. Cherkasy. [in Ukrainian].
4. *Holodomor — henotsyd 1932–1933 rr. v Ukraini: materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu, 21 lystopada 2024 r. [The Holodomor — genocide of 1932–1933 in Ukraine: materials of the All-Ukrainian round table, November 21, 2024]* (2024). Cherkasy: ChNU, 2024. [in Ukrainian].
5. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini na storinkakh hazety «Ameryka» [The Holodomor 1932–1933 in Ukraine on the pages of the newspaper «America»].* (2024) (Ed) S. V. Kornovenko. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini na storinkakh hetmanskoï presy: hazety «Sich» i «Nash stiah» [The Holodomor 1932–1933 in Ukraine on the pages of the Hetmanate press: newspapers «Sich» and «Nash stiah»]* (2024) (Ed) S. Kornovenko. Cherkasy. [in Ukrainian].
7. Hudz, V. (2015) Vtraty ukrainskoho selianstva vid Holodomoru v dzerkali suchasnoi istoriografii [Losses of the Ukrainian peasantry due to the Holodomor in the mirror of modern historiography]. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*, 15, 3–9. [in Ukrainian].
8. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S. & Romanets, N. (2017) «Velykyi perelom» na seli. Final selianskoï revoliutsii (1929–1933 rr.). [«The Great Break» in the countryside. The end of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
9. *Knyha pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. u Zhytomyrskomu raioni. [Memorial book of the victims of the Holodomor of 1932–1933 in the Zhytomyr region].* (2008) (Ed) L. A. Kovalchuk. Zhytomyr. [in Ukrainian].
10. *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini, 1929–1933: zbirnyk dokumentiv i materialiv [Collectivization and famine in Ukraine, 1929–1933: collection of documents and materials].* (1992) (Ed) S. V. Kulchytskyi. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Kulchytskyi, S. (2013) Stalinska «revoliutsiia zhory» [Stalin's «revolution from above»]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. [Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches]*, 22, 113. [in Ukrainian].
12. Kulchytskyi, S. (2013) Ukrainskyi Holodomor: otsinka vtrat [The Ukrainian Holodomor: loss assessment]. *Kraieznavstvo. [Local History]*, 364–372. [in Ukrainian].
13. Markova, S. (2015) Suspilni ta politychni transformatsii v ukrainskomu seli v konteksti formuvannia totalitarnoi systemy (1917–1933 rr.). [Social and political transformations in the Ukrainian village in the context of the formation of a totalitarian system (1917–1933)]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
14. Marochko, V. (2007) Vyznannia Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini — henotsydom: istorychnyi fakt politychnoho samoutverdzhennia ta moralnoho ztsilennia natsii [Recognition of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as genocide: a historical fact of political self-assertion and moral healing of the nation]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. [Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches]*, 16, 270–276. [in Ukrainian].
15. Teleguz, A. & Teleguz I. (2012) Naslidky Holodomoru — henotsydu 1932–1933 rokiv dlia ukraintsiv (do 80-richchia trahedii — masovoho vynyshchennia ukrainskoho narodu). [Consequences of the Holodomor — genocide of 1932–1933 for Ukrainians (on the 80th anniversary of the tragedy — mass extermination of the Ukrainian people)]. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Z simeinoho arkhivu. [From the family archive]. [in Ukrainian].
17. *Zemelnyi kodeks USRR. Zbirnyk uzakonen i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu USRR. [Land Code of the Ukrainian SSR. Collection of laws and regulations of the workers' and peasants' government of the Ukrainian SSR].* (1992). Kharkiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.03.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 94(477) «1928/1933»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Romanets>**Natalia Romanets***Doctor of History, Associate Professor, lead researcher of the Holodomor and mass man-made famines research department, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>e-mail: romanets1@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Romanets, N. (2025). The role of women in mass peasant protests under total collectivisation and the Holodomor in Ukraine. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 135–152. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Romanets>

THE ROLE OF WOMEN IN MASS PEASANT PROTESTS UNDER TOTAL COLLECTIVISATION AND THE HOLODOMOR IN UKRAINE

Abstract. *The purpose of the article is to study the role of women in mass peasant protests during the period of total collectivization and the Holodomor in Ukraine.*

The scientific novelty of the research results lies in the highlighting of the causes, scale, features and consequences of mass women's peasant protests during total collectivization and the Holodomor, and the repressive measures applied to their participants.

Conclusion. *Mass women's protests were the main form of active peasant resistance during the period of total collectivization and the Holodomor in Ukraine. Mass peasant women's protests of 1928–1932 against dekulakization, collectivization, and grain procurement were called riots, rebels, «women's riots» and «volinka» in documents of the OGPU, the GPU of the Ukrainian SSR, judicial bodies, party and Soviet documents. The authorities explained the active participation of peasant women in the «volinka» by «kulak influence», ignorance, women's conservatism, the patriarchal nature of peasant society, «certain distortions of party policy» during collectivization and dekulakization, and the «excessively lenient attitude of the punitive authorities» towards participants in mass protests. In fact, the women's protest was a reaction to the implementation of Stalin's destructive agrarian policy, which threatened not only the well-being but also the very existence of peasant families, as evidenced by the events of 1932–1933.*

«Volinka» took place in the form of demonstrations, meetings, general peasant resistance to government officials and local activists, and collective attacks on state and collective farm facilities. The number of participants in «volinka» ranged from 50–60 to 1000–2000 people. «Volinka» could last from several hours, a day, to several days. Women's protests were characterized by organization, persistence of resistance to local authorities. During «volinka» peasant women were often armed with pitchforks, stakes, and knives. Women's protests were accompanied by physical violence against collective farm, party and Soviet leadership, police officers, activists, and collective farmers, and the destruction of village councils, collective farm boards, and other institutions.

Each specific «volinka» did not pose any real threat to the regime of that time. The scale of the peasant protests was dangerous, because in the first months of 1930 (January–March) the «volinka» covered most of the villages of Ukraine. The serious attitude of the authorities towards mass women's protests is evidenced by the fact that armed detachments of the GPU and the police were used to suppress the largest and longest ones.

Key words: *women, mass protests, volinka, collectivization, dekulakization, grain procurement, GPU, OGPU.*

Наталя Романець

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів, Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Романець Н. Роль жінок у масових селянських виступах доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 135–152. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Romanets>

РОЛЬ ЖІНОК У МАСОВИХ СЕЛЯНСЬКИХ ВИСТУПАХ ДОБИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Анотація. *Метою статті є дослідження ролі жінок у масових селянських виступах доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні.*

Наукова новизна результатів дослідження полягає у висвітленні причин, масштабів, особливостей, наслідків масових жіночих селянських виступів доби суцільної колективізації, Голодомору та репресивних заходів, що застосовувалися до їх учасниць.

Висновки. Масові виступи, в яких головну роль відігравали жінки, були основною формою активного селянського спротиву доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні. В документах ОДПУ, ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах масові селянські жіночі виступи 1928–1932 рр. проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівель називали заворушеннями, заколотами, «бабськими бунтами», волинками. Влада пояснювала активну участь селянок у волинках «куркульським впливом», неосвіченістю, консерватизмом жінок, патріархальністю селянського суспільства, «окремими перекрученнями політики партії» під час проведення колективізації та розкуркулення, а також «надмірно поблажливим ставленням каральних органів» до учасниць масових заворушень. Насправді жіночий протест став реакцією на проведення руйнівної сталінської аграрної політики, яка загрожувала не тільки добробуту, а й самому існуванню селянських родин, що засвідчили події 1932–1933 рр.

Волинки відбувалися у формі демонстрацій, зборів, загальноселянської протидії представникам влади і місцевим активістам, колективних нападів на державні та колгоспні об'єкти. Чисельність учасниць волинок становила від 50–60 до 1000–2000 осіб. Волинки могли тривати від кількох годин, доби до декількох днів. Жіночі заворушення характеризувалися організованістю, завзятістю спротиву місцевим властям. Під час волинок селянки нерідко були озброєні вилами, кілками, ножами. Жіночі виступи супроводжувалися фізичним насильством над колгоспним, партійним, радянським керівництвом, міліціонерами, активістами і колгоспниками, розгромом сілрад, правлінь колгоспів та інших установ.

Кожна конкретна волинка якоїсь реальної загрози для тогочасного режиму не несла. Небезпечними були масштаби селянських виступів, бо в перші місяці 1930 р. (січень–березень) волинки охопили більшість сіл України. Про серйозне ставлення представників влади до масових жіночих виступів свідчить той факт, що для придушення наймасштабніших і найтриваліших використовувалися збройні загони ДПУ та міліції.

Ключові слова: жінки, масові виступи, волинки, колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, ДПУ, ОДПУ.

Постановка проблеми

Однією із форм селянського опору періоду суцільної колективізації та Голодомору в Україні стали масові заворушення, в яких головну роль відігравали жінки. У документах тієї доби їх називали по-різному: «бабськими бунтами», заколотами, волинками. Для сталінського режиму активна участь «слабкої статі» в акціях спротиву «соціалістичним перетворенням на селі» стала неприємною несподіванкою, що призвело до тривалого замовчування цих подій. В умовах широкомасштабної російсько-української війни дослідження масових жіночих селянських виступів набуває особливої актуальності, оскільки дозволяє пояснити унікальний феномен тривалого українського спротиву Кремлю в XX ст., залучення до нього значної частини суспільства, людей різних вікових груп та соціального статусу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Першість у дослідженні ролі жінок у масових селянських виступах під час сталінської революції «згори» належить західним науковцям. р. Конквест у фундаментальній монографії «Жнива скорботи», присвяченій «радянській колективізації та Голодомору», називає «бабські бунти» — повстання жінок — «дивовижною» і «найбільш своєрідною формою опору»¹. Причиною «ворожого ставлення» селянок до колгоспів він вважав усупільнення

¹ Конквест р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. С. 177.

худоби, передусім корів, яку вони доглядали і від якої залежало благополуччя їхніх родин. На основі дослідження свідчень одного з місцевих активістів Р. Конквест зробив висновок, що учасниці «жіночих бунтів» дотримувалися певної тактики: «Спочатку жінки переходили в наступ на колгосп, якщо комуністи, комсомольці, члени сільради та комітету незаможників атакували їх, чоловіки збиралися на захист жінок». На його думку, «подібна тактика була спрямована на те, щоб запобігти втручанням військових сил, і вона нерідко завершувалася успіхом»². Р. Конквест вважав, що найбільше жіночих селянських виступів відбулося на території України і Північного Кавказу, що підтверджують і розсекречені пізніше, вже після публікації монографії у 1990–2000-х рр., документи ОДПУ.

Роль жінок у селянському спротиві першого етапу суцільної колективізації (січень–березень 1930 р.) висвітлює у своїй монографії канадська дослідниця Л. Віола, присвятивши цій проблемі окремий розділ. Науковиця характеризує причини масових жіночих виступів, зазначаючи, що «селянки Радянського Союзу взяли на себе ініціативу в спротиві політичному курсу і діям властей, які загрожували існуванню їхніх родин і безпосередньо вторгалися в їхнє життя і трудову діяльність»³. Вона вказала, що влада не розуміла справжніх причин масових виступів селянок, вважала жіночий протест «аполітичним», який є результатом відсталості жінок, «а значить підлягав лікуванню політичними методами»⁴. На думку дослідниці, «жіночий протест, породжений політикою колективізації, не був ірраціональним і в реальності дуже рідко був проявом яких-небудь інстинктів»⁵. Проаналізувавши жіночі виступи, історикиня дійшла висновку, що «у роки колективізації бабські бунти і протести жінок були найбільш ефективною і поширеною формою селянських колективних дій, спрямованих проти держави»⁶. Проте Л. Віола припустилася помилки, зазначаючи, що виступи селянок закінчилися із завершенням «березневої лихоманки» 1930 р. Як свідчать численні документи, волинки відбувалися і восени 1930 р., і в 1931–1932 рр.

Серед вітчизняних науковців жіночі заворушення доби «великого перелому» досліджував В. Васильєв, який, визначаючи причини участі селянок у масових виступах, підкреслював, що «жінки були лютими противницями колективізації». Ще однією причиною залучення жінок до антиколгоспного спротиву він вважав сподівання селян «на більш поблажливе ставлення до жінок з боку влади»⁷.

Грунтовну статтю, присвячену участі жінок у селянському опорі 1928–1932 рр., підготувала О. Сапицька. Серед причин жіночих заворушень 1928–1929 рр. дослідниця виокремила так звані продовольчі труднощі, тобто голод, а селянські виступи початку 1930 р. пов'язала з примусовими методами здійснення колективізації, розкуркуленням та насильством партійно-радянського керівництва і сільського активу над селянами: нічні обшуки, мародерство, гвалтування «куркульок». Вона наголошує, що фізичні розправи жінок над уповноваженими, місцевими активістами, міліціонерами були відповіддю на насильство колективізаторів. О. Сапицька приділила головну увагу аналізу селянських заворушень лютого–березня 1930 р., а масові виступи 1931–1932 рр. характеризує побіжно. Дослідниця стверджує, що, якщо в 1930 р. основним методом «утихомирення демонстрацій» було переконання, то в 1931–1932 рр. він замінювався «фізичною розправою над учасницями акцій протесту»⁸. Однак цей висновок не підтверджується архівними документами, зокрема аналізом архівно-слідчих справ репресованих учасниць волинок.

С. Маркова у колективній монографії дослідила залучення жінок до антиколгоспних виступів доби суцільної колективізації. Активну участь жінок у масових селянських

2 Там само. С.177–178.

3 Віола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 231.

4 Там само. С. 227.

5 Там само. С. 228.

6 Там само. С. 250.

7 Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 81.

8 Сапицька О. М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928–1932 рр.). *Гілея*. 2006. Вип. 6. С. 91.

заворушеннях вона пояснила тим, що «більшість жінок старшого віку не сприймали більшовицької ідеї пролетаризації селянок». Дослідниця звернула увагу на те, що «інколи жінки були навіть агресивнішими за чоловіків, вони закликали повністю розбирати реманент, худобу, били місцевих керівників, членів різних комісій, що займалися земельними питаннями»⁹. Підсумовуючи, зазначимо, що, попри серйозні здобутки зарубіжної та вітчизняної історіографії у висвітленні ролі жінок у селянських заворушеннях 1928–1932 рр., залишається цілий ряд аспектів проблеми, які потребують додаткового комплексного дослідження, серед них — причини, масштаби, особливості, наслідки масових жіночих виступів доби суцільної колективізації та Голодомору, репресивні заходи, що застосовувалися до їхніх учасниць.

Мета статті

Метою статті є дослідження ролі жінок у масових селянських виступах доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні.

Виклад основного матеріалу

Масові виступи, в яких головну роль відігравали жінки, були основною формою активного селянського спротиву доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні. У довідці інформаційного відділу ОДПУ від 25 серпня 1930 р. прямо зазначалося, що «за останні роки в цілому ряді районів спостерігалось все більш широке залучення широких жіночих мас села до участі у масових виступах»¹⁰. Сплеск непокори українського жіноцтва сталінський режим пояснював, використовуючи характерні для більшовиків аргументи, зокрема марксистський класовий підхід. У документах ОДПУ, ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах активну участь жінок у масових селянських заворушеннях проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівлі пояснювали «куркульським» впливом. Органи ОДПУ характеризували селянку як нового союзника куркуля, оскільки значне вилучення «упродовж останніх трьох років контрреволюційних елементів старої формації (колишніх учасників білого руху, колишніх бандитів, повстанців, колишніх членів антирадянських партій і т. п.), визволення з-під куркульського впливу хитких груп середняцтва та укріплення класової згуртованості бідноти змусило куркулів шукати собі нову опору і союзників в контрреволюційній роботі на селі»¹¹. У доповідній записці секретно-політичного відділу ОДПУ від 15 березня 1931 р. зазначалося, що під час підготовки кадрів у 1930 р. куркуль основну увагу приділяв «антирадянській обробці відсталих мас жінок, орієнтуючись на них, як на головну людську базу в антирадянській діяльності»¹².

На думку представників влади, куркуль, залучаючи на свій бік жінок, використовував найрізноманітніші засоби, зокрема, підкуп. Голова Васильківського райвиконкому Дніпропетровського округу Борщ заявляв: «Часто трапляється так, що куркуль просто купує біднячку за глечик молока»¹³. Ще одним методом куркульського впливу нібито були «нові методи агітації: сам куркуль не виступає, мовчить, замість себе посиляє дружину і дітей по родичах, особливо по бідняках, з тим, аби вони розплакались... і закликали на захист від «свавілля влади»»¹⁴. Щоб викликати співчуття селянок, родичі розкуркулених також використовували «провокаційні листи»,¹⁵ отримані від депортованих на Північ, та куркульських дітей. Таким чином, фактично стверджувалося, що заможні селяни маніпулювали жінками, граючи на їхніх почуттях, на материнських інстинктах.

9 Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.). Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 221–222.

10 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 420.

11 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 792.

12 Там само. С. 792–793.

13 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 10.

14 Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 49.

15 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 421.

Важливим інструментом підпорядкування селянок «антирадянському елементу і куркульству» органи ОДПУ вважали і церкву, яка впливала на «релігійно налаштованих жінок через попа» та черниць¹⁶.

Причиною участі селянок у масових заворушеннях партійно-радянське та колгоспне керівництво вважало консерватизм жінок, їхні «дрібнобуржуазні» інстинкти. Так, колгоспниця-активістка Бас із колгоспу «Жовтневий» Васильківського району заявила, що «жінки звикли у нас працювати індивідуально, і тепер виходить, що нічого з ними не зробиш. Вони міцно тримаються своєї кочерги, рогачу, дитини та ложки». Тому вона закликала жінок «викинути та побити раз і назавжди кочерги та горщики»¹⁷.

Залучення жінок до участі в антиколгоспних виступах представники влади досить часто пояснювали неосвіченістю жінок: «Наші жінки ще досі не хочуть ліквідувати свою неписьменність, приходиться ледве не силою примушувати жінку ходити до лікбезу»¹⁸. Саме відсталість жінок, на їхню думку, активно використовували антирадянські елементи, налаштовуючи селянок проти суцільної колективізації та розкуркулення, поширюючи серед них різноманітні нісенітници про колективний спосіб господарювання. Органи ОДПУ у зв'язку з цим звертали увагу на «недостатню політико-виховну і організаційну роботу серед жінок»¹⁹, вимагаючи її покращити. Але, як слушно зазначила Л. Віола, «спроби партії виховати селянок виявилися в основному неефективним способом придушення спротиву колективізації»²⁰.

Також зазначимо, що ті чутки про колгоспи, які поширювалися в селянському середовищі, і які партійно-радянські очільники називали нісенітницями про колективний спосіб господарювання, насправді виникали не через неосвіченість жінок, а мали цілком реальне підґрунтя, були результатом дій місцевого колгоспного керівництва та активістів. Приміром, одноосібники розповідали один одному, що в новостворених колгоспах жінок обстрижуть, як коней, а волосся відправлять на експорт за кордон. Виникла ця чутка тому, що під час суцільної колективізації на селі проводився збір кінського волосся. У Шепетівському, Тульчинському, Могилівському округах окружне керівництво наказало упродовж 72 годин зістригти хвости та гриви у коней, а гроші за них передати до неподільного фонду колгоспів. І хоча селяни, які проживали у лісисто-болотній місцевості прохали не відрізати хвостів коням, оскільки влітку «муха заїсть худобу», але директива була виконана упродовж 24 годин. Після цього в с. Новополонському Шепетівського округу на пленумі сільради один з активістів запропонував «зістригти у жінок коси та обрізати бороди у чоловіків»²¹.

Важливою причиною «антирадянської активності жіночих мас на селі» колгоспні та партійно-радянські очільники вважали патріархальність селянського суспільства. Комуніст Бєдін на загальних партзборах Петропавлівського району охарактеризував це так: «Відносно жінок, то вони не самі являються застрільщиками, во всю керує чоловік, а чоловіка ми ще не досить політично виховали»²². А голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці про масові заворушення в Шепетівському окрузі від 3 березня 1930 р. наголошував: «Безсумнівно, однак, що за спиною жінок стоять чоловіки, які під впливом куркуля пускають спочатку свою дружину, розраховуючи, що з жінками радянська влада не буде боротися»²³. Тому партійно-радянські органи посилили на селі пропагандистську роботу, закликаючи жінок проявляти самостійність, ухвалювати рішення незалежно від чоловіка. Для цього використовували колгоспниць-активісток, які на різноманітних зборах звертались до нібито несвідомих

16 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

17 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 9–10.

18 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 7–8.

19 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 545.

20 Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 227.

21 Васильев В., Виола Л. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 248.

22 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1640. Арк. 51.

23 Васильев В., Виола Л. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 197.

селянок із відповідними закликами. Наприклад, одна із таких активісток Лодатка із ТСОЗу ім. Леніна Васильківського району на першій районній конференції колгоспів заявила: «Я сама жінка й звертаю особливу увагу жінок на те, як часто ми слухаємо наших чоловіків тоді, коли б їх не слід слухати. Чоловік посилає свою жінку забрати коня нібито, то не він це робить, а жінка за своїм власним бажанням. Цього надалі не можна припускати. Годі вже гратися з нами, як з іграшками. Треба нам стати цілком свідомими людьми»²⁴.

Однією з основних причин активної участі селянок у масових заворушеннях 1928–1932 рр. органи ОДПУ називали «надмірно поблажливе ставлення каральних органів до жінки-учасниці того чи іншого антирадянського прояву». Чекісти вказували на те, що «винесення значно м'якших вироків жінкам (зокрема заможним і куркулькам), порівняно з чоловіками за одні й ті ж антирадянські виступи і дії, утвердило думку як серед жінок, так і взагалі у масах про безкарність жінок («жінці все можна, жінці нічого не буде»)²⁵. Так, учасник волинки у с. Миколаївка Кам'янського району Дніпропетровського округу Тарас Мовчан, заохочуючи селянок до активніших дій, вигукував: «Бийте жінки, вам все одно нічого не буде!»²⁶. Під час виступу жінок у с. Антонівка Букського району учасниці волинки кричали: «Ми нікого не боїмося, ми вже були в ДПУ, і нам нічого не зробили і не зроблять!»²⁷.

Кремль стверджував, що причиною виступів селянок були окремі перекинуття на місцях, пов'язані з усунуванням худоби. Й. Сталін у своїй промові на Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. назвав це «маленьким непорозумінням» радянської влади з колгоспницями, яке залишилося в минулому: «Тепер справа з коровою вирішена, і непорозуміння відпало»²⁸.

Представники влади, презирливо називаючи масові виступи селянок «бабськими бунтами», прагнули нівелювати їхню значущість як акцій антиколгоспного спротиву, деполітизувати їхню сутність, довести ірраціональність дій їхніх учасниць — нібито «темних», відсталих жінок, які керувалися суто емоціями. Наприклад, Петриківський райком КП(б)У в інформаційному зведенні про причини антиколгоспних заворушень від 5 березня 1930 р. окремо наголошував, що «малися випадки появи на зборах крикунів-істеричок, які вриваються на збори, симулюючи свою дефективність, непристойноють, кричать і т. ін. (одна жінка в с. Гречане навіть симулювала своє божевілья)»²⁹.

Проте насправді причини і зміст жіночого спротиву були іншими. Як слушно зазначає Л. Віола, «протест селянок був безпосередньою відповіддю на проведення руйнівної за своїми наслідками політики держави», яка загрожувала не тільки добробуту, але й існуванню їхніх родин, що засвідчили події 1932–1933 рр. «Це був легітимний, раціональний протест, заснований на традиційних селянських потребах, моралі і політичній свідомості»³⁰. Українські селянки були сильно розлючені діями влади. Робітник із Дніпропетровщини, якого відрядили працювати на село, повернувшись, розповідав: «Виступи на різних зборах і нарадах з різних заходів на селі кожного разу викликали сильну протидію та озлоблення з боку селян і особливо селянок. Останні виходять на трибуну, погрожують кулаками, нервово лаються»³¹.

Сталінський режим, розпочавши суцільну колективізацію, недооцінив індивідуалізм українських селянок, їхнє прагнення мати власне господарство, землю та здатність їх захищати. Коли одну із заарештованих учасниць масових заворушень у Котовському районі у квітні 1930 р.

24 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 1.

25 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 545.

26 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 24. Оп. 8. Спр. 1614. Арк. 4.

27 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

28 Сталин И. В. Речь на Первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. Сочинения: в 18 т. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. Т. 13: июль 1930 — январь 1934. С. 252.

29 Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 49.

30 Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 233.

31 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1625. Арк. 108.

біднячку запитали про причини участі у виступі, то вона відповіла, що багато років була батрачкою, до революції мала «кепське господарство», а зараз «вона бореться за свою власність»³².

За даними ОДПУ, у 1929 р. в СРСР відбулося 1307 масових селянських виступів, серед яких 486 були жіночими за складом учасників, під час 67 заворушень переважали жінки. У 1930 р. в СРСР, за неповними даними, було зафіксовано більше 3700 жіночих масових виступів, в усіх інших заворушеннях жінки становили більшість або значну частину учасників³³. В Україні упродовж лютого–березня 1930 р. відбулося 2 тис. масових жіночих виступів³⁴. Про зростання ролі жінок у селянських заворушеннях свідчить той факт, що в першій половині 1930 р. масові жіночі виступи становили 32 % до загальної кількості виступів в СРСР. У другому півріччі 1930 р. відсоток жіночих виступів збільшився до 40 %, досягнувши у вересні й жовтні 54–55 %³⁵.

Аналіз архівних документів дозволяє зробити висновок, що в УСРР масових жіночих заворушень було значно більше, ніж в інших регіонах СРСР. Наприклад, у Петриківському районі Дніпропетровського округу в першій половині березня 1930 р. волинки відбулися у десяти населених пунктах. У всіх цих виступах брали участь лише жінки³⁶.

У документах ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах масові селянські жіночі виступи 1928–1932 рр. проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівлі називали волинками. Вони зазвичай відбувалися у формі демонстрацій, зборів, загальноселянської протидії представникам влади і місцевим активістам, колективних нападів на державні та колгоспні об'єкти. Чисельність учасниць волинок становила від 50–60 до 1000–2000 осіб. Наприклад, у першій половині березня 1930 р. у селах Петриківського району Дніпропетровського округу в масових заворушеннях брала така кількість селянок: Паньківка — 60 осіб, Лобойківка — 100, Петриківка та Хутірське — по 300 осіб, Іванівка — 500, Єлизаветівка—1000³⁷. У Карло-Марксівському районі в лютому — першій половині березня 1930 р. у с. Підгороднє до волинок долучилось 200 селянок, у с. Кам'янка — 300, у с. Підгороднє та с. Березанівка — по 500 осіб³⁸.

За даними ДПУ УСРР, у січні — першій половині травня 1932 р. в Україні було зафіксовано 352 волинки, в яких взяли участь до 50 осіб, 190 волинок, до яких було залучено від 50 до 150 учасників, 77 — від 150 до 300 осіб, 30 — від 300 до 500, і лише 19 волинок за участі від 500 та більше осіб³⁹. Таким чином, у цей період малочисельні волинки були найпоширенішими.

Волинки переважно виникали стихійно, як реакція на злочинні дії комуністичної влади. Інколи свою роль відігравало поширення тривожних чуток, «новин», які й ставали своєрідним каталізатором масових селянських заворушень. Ініціаторами волинок були здебільшого невеликі групи людей, які збуджували селянок новинами на хвилюючі теми або закликали до виступу, вказуючи на приклад сусідніх сіл тощо. Робилося це нерідко спонтанно, без чіткого усвідомлення можливих наслідків. Визначальною рисою волинок була відсутність підготовки і конкретного плану дій, нетривалість (кілька годин або доба). Через волинки мешканці села намагалися розв'язати конкретну проблему, наприклад, повернути усупільнений посівматеріал або худобу. Якщо їм це вдавалося, то селянки розходилися, і волинка закінчувалась, а якщо ні, то виступ міг тривати.

Соціальний склад учасниць виступів був досить строкатим, включаючи усі прошарки села: біднячок, середнячок, заможних селянок, відображаючи солідарність різних верств селянства,

32 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1605. Арк. 12.

33 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

34 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 421.

35 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

36 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 348–349; ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 467 зв.–468.

37 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 348–349; ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 467 зв.–468.

38 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 29.

39 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 110.

які у критичній ситуації об'єднувалися. Зрозуміло, що це не свідчить про відсутність протиріч на селі. Як і в кожному нормальному суспільстві, вони існували. Однак загроза розкуркулення та об'єднання у колгоспи була для селянок у цей час більш важливою й реальною.

Оцінюючи селянські заворушення, необхідно зазначити, що кожна конкретна волинка якоїсь реальної загрози для тогочасного режиму не несла. Небезпечними були масштаби селянських виступів, бо в перші місяці 1930 р. (січень — березень) волинки охопили більшість сіл України. Про серйозне ставлення представників влади до масових селянських виступів свідчить той факт, що для придушення наймасштабніших і найтриваліших влада застосовувала збройні загони ДПУ та міліції.

Масові селянські заворушення відбувалися за схожою схемою. Вони «звичайно починалися з того, що натовп жінок 200–300 осіб, а іноді й значно більше збирались у сільрад» або правлінь колгоспів, вимагаючи ліквідації колгоспу, повернення усуспільненого майна, худоби, зерна. В. Балицький стверджував, що подальший розвиток подій залежав від дій колгоспного і сільського керівництва: «Там, де був вмілий підхід з боку місцевої влади і активу, на цьому волинки закінчувалися. У тих місцях, де представники місцевої влади і актив наробили багато дурниць, дратуючи населення непотрібними і шкідливими заходами, і де куркульський контрреволюційний елемент вміло використовував ці неподобства, масові волинки переростали в збройні повстання, які іноді набували яскравого контрреволюційного повстанського характеру»⁴⁰. Зазначимо, що аналіз численних документів свідчить, що місцевій владі було важко «заспокоїти» селянок — учасниць заворушень, враховуючи, що невдоволення викликали не тільки дії конкретних виконавців (уповноважених, активістів, хлібозаготівельників), а політика сталінського режиму загалом: створення колгоспів, розкуркулення, хлібозаготівлі, — а в цій сфері не можна було очікувати від Кремля серйозних поступок.

Те, що «бабські бунти» відбувалися за випробуванням сценарієм, зазначила і Л. Віола: «спереду йшов натовп жінок з дітьми, чоловіки трималися позаду. Їхня присутність була способом захисту, оскільки у випадку необхідності вони могли прийти на допомогу жінкам, а також і засобом залякування. Діти слугували прикриттям і нагадуванням місцевим партійцям, що вони мають справу з людьми, які потребують гуманного ставлення». На думку дослідниці, «присутність жінок повинна була попередити насильство або, якщо до нього доходило, деполітизувати акт протесту проти радянської влади»⁴¹. Зазначимо, що в жодному з досліджених архівних документів не згадується про участь дітей у масових селянських заворушеннях разом із жінками, тому цей факт, наведений Л. Віолою, потребує додаткового дослідження.

Представники влади постійно стверджували, що жінок використовують чоловіки, які ховаються за їхніми спинами або стоять осторонь, спостерігаючи за тим, як будуть розвиватися події. Наприклад, під час волинок в с. Іванівка Петриківського району Дніпропетровського округу, яка відбулася 7–10 березня 1930 р., спочатку на вулицях почали збиратися великі натовпи жінок, чисельністю до 100 і більше осіб. Чоловіки ж «з'являлися маленькими групами по 10–15 осіб і поводили себе зовсім пасивно, прислуховуючись до розмов жінок». І лише тоді, коли розпочався інтенсивний розбір усуспільненого реманенту та коней, а натовп жінок оточив комору, де зберігалося колгоспне зерно, вимагаючи його роздачі, «чоловіки почали проявляти активність, ставши керівниками жіночих груп»⁴².

Водночас у численних документах представники влади, самі того не бажаючи, допускали обмовки про справжню роль жінок у масових заворушеннях, які засвідчували, що селянки діяли самостійно, незалежно від чоловіків, часто всупереч їхньому бажанню. Наприклад, партійне керівництво Петриківського району в інформаційному зведенні зазначало, що чоловіки свідомо прикриваються своїми жінками, щоб не вступати до колгоспу: «Рядовий середняк — нейтральний, на сходах мовчить, ні за, ні проти не виступає, тихенько заявляє: «Я

40 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 243.

41 Віола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 243.

42 Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 54.

не проти СОЗу і не проти усупільнення, так жінка не дозволяє». У зведенні є інформація, яка засвідчує, що ця заява не звичайна селянська хитрість, а відображення реальної ситуації. У цьому ж документі можна прочитати, що під час селянських зборів у с. Гречане «одна жінка ціпком побила свого чоловіка за те, що він записався до СОЗу»⁴³. Те, що це були не поодинокі випадки свідчить і доповідна записка голови ДПУ УСРР В. Балицького про масові селянські заворушення в Шепетівському окрузі, в якій він зазначав, що жінки били «чоловіків та батьків, які записалися до колгоспу»⁴⁴.

Численні факти свідчать, що українські селянки були самостійними дійовими особами масових заворушень, а не сліпими виконавицями волі своїх чоловіків. Наприклад, під час волинок у с. Лобойківка Петриківського району Дніпропетровського округу 8–9 березня 1930 р. натовп жінок самостійно розбирав коней та реманент, а чоловіки потім повертали це до колгоспу⁴⁵. У районному центрі Джулинського району Тульчинського округу в березні 1930 р. «владу захопила група куркулів на чолі з жінкою Задорожною»⁴⁶. Саме вона очолила збройний загін повстанців і проголосила себе диктатором. Під час переговорів з районною владою Задорожню підступно заарештували і вивезли з району, через що селянські хвилювання посилювалися.

ОДПУ вважало, що саме через селянок «антирадянські елементи» впливали «на чоловічу частину бідноти і середняцтва». Тому в Україні було зафіксовано «багато випадків розкладення колгоспів за допомогою жінок». Залякуючи жінок-біднячок і середнячок «жахами колективізації», куркулі нібито «тим самим утримували бідняків і середняків від організації колгоспів і від вступу до них»⁴⁷.

Зростання «антирадянської активності жіночих мас на селі» було і неочікуваним для сталінського режиму наслідком більшовицької політики, спрямованої на забезпечення рівноправності жінок, ліквідації їхньої неписьменності, залучення до участі в громадсько-політичному житті. Під час селянських зборів деякі чоловіки заохочували жінок до виступів глузливими зауваженнями, вигуками: «Кричи, бо ти теж рівноправна». Представники влади з подивом відзначали, що на загальні збори приходили всі жінки села, «навіть старухи 90 років». Селянки виступали згуртовано, «причому, як видно, ще до приходу на збори попередньо обмірковували тактику виступів»⁴⁸. ОДПУ констатувало, що «в деяких селах чоловіки взагалі перестали ходити на такі зібрання, посилаючи замість себе жінок: «Вони напористіше, горластіше»⁴⁹.

Жіночі заворушення не були лише проявом емоцій розлючених діями влади селянок, вони характеризувалися «організованістю, завзятістю спротиву місцевим властям», що визнавали навіть органи ОДПУ. В. Балицький, характеризуючи масові антиколгоспні виступи в Шепетівському окрузі, зазначав, що жінки «виступають єдиним фронтом, починаючи від біднячок до дружин куркулів включно — «баби всі однакові»»⁵⁰. Під час волинок селянки нерідко були озброєні вилами, кілками, ножами. Жіночі виступи супроводжувалися фізичним насильством над колгоспним керівництвом, «представниками райвиконкомів і районних партійних комітетів, міліціонерами, активістами-бідняками і колгоспниками»⁵¹, розгромом сільрад, правлінь колгоспів та інших установ. Так, 20 лютого 1930 р. під час волинок у с. Знаменівка Новомосковського району Дніпропетровського округу жінки чотирьох дільниць села (на кожній приблизно 400–500 осіб) нападали на селян, які звозили насіння до колгоспних

43 Там само. С. 49.

44 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 196.

45 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 348.

46 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 217.

47 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

48 Розкуркулєння, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 49.

49 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

50 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 196.

51 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

комор, перекидали підводи, били їхніх власників (ймовірно, тих, хто чинив опір), примушуючи повернутися додому. Згодом селянки увірвалися до комори, де побили голову комісії зі збору посівматеріалу, зачинили у конторі уповноважених, припинивши у такий спосіб збір насіння. Щоб не допустити усуспільнення посівматеріалу, жінки залишалися на вулицях до вечора. Після чого заворушення перекинулися на інші дільниці села, внаслідок чого припинилося формування колгоспних насінневих фондів⁵². У селі Нова Шрамівка Ковалівського району Прилуцького округу в березні 1930 р. «натовп жінок роздягнув активістку і повів її топити». Інші сільські активісти ледве змогли відбити її у розлючених жінок⁵³.

Красномовними є описи дій учасниць «масового заколоту» в с. Миколаївка Кам'янського району Дніпропетровського округу, про масштабність якого свідчить хоча б той факт, що він тривав три дні з 14 до 16 березня 1930 р. і «супроводжувався визволенням майна, відібраного у куркулів, руйнацією СОЗу, намаганням обеззброїти міліцію, нанесенням пошкоджень представникам радвлди». Так, Євдокія Скорик «власно побила двері сільради», «з брутальною лайкою на вустах бадьоро захищала куркульські вимоги». Олена Кабка «була уповноваженою т. Левченка, підбурюючи натовп забити його на смерть». Ганна Мовчан «була ватажком цього жіночого заколоту, підбурювала селянок, вимагала від сільради повернення куркулів, зруйнування СОЗу». Катерина Кабка «під час заколоту схопила активіста, представника радвлди Левченка Якова за шию й пропонувала, аби знищити СОЗ, а сама стала на чолі заколоту»⁵⁴.

У Шепетівському окрузі селянки навіть намагалися прорватися через кордон із Польщею. Як зазначав у доповідній записці В. Балицький, «лише завдяки витримці прикордонників справа обійшлася без застосування зброї»⁵⁵.

Волинки могли тривати декілька днів. «Жінки організовували охорону куркульського майна «від радянських зазіхань», встановлювали «пикети», дозори тощо»⁵⁶. Наприклад, у с. Борисівка Бердянського району виступ жінок проти вилучення хліба у «злісних нездавців» тривав три дні — з 5 до 7 жовтня 1930 р. У перший день—5 жовтня натовп селянок побив членів хлібозаготівельної комісії, не дозволивши вилучити хліб у «куркулів». Наступного дня—6 жовтня виступ жінок (500 осіб) повторився, через що хлібозаготівельна комісія була змушена припинити свою роботу, а члени сільради розбіглися. 7 жовтня заворушення продовжилися, жінки встановили на вулиці чергування, домовившись знову зібрати натовп у разі відновлення роботи хлібозаготівельників⁵⁷.

Перші масові волинки в УСРР відбулися вже у 1928–1929 рр., що було пов'язано із застосуванням «надзвичайних заходів» під час хлібозаготівлі, реалізацією політики «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства», а також голодом. Певну роль відіграла й антирелігійна кампанія: примусове закриття церков. Зокрема, у с. Олександрівка Васильківського району в 1928 р. волинка спричинило те, що під час землеустрою найкращі землі намагалися виділити артіль ім. Чубаря. У с. Добровілля Близнюківського району приводом для виступу жінок восени 1929 р. став арешт селян, які в церкві агітували проти колективізації. Волинка тривала два дні⁵⁸. Наймасовішим селянським виступом цього періоду була волинка у с. Сергіївка Олександрівської сільради Юр'ївського району, де мешканці села виступили на захист «куркуля», в якого активісти та уповноважений райвиконкому спробували вилучити майно. Як видно з документів, розкуркулення стало тільки приводом для волинки. Головна ж її причина полягала в примусових хлібозаготівлях, внаслідок яких селяни залишилися без хліба⁵⁹.

52 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 321–322.

53 Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 158.

54 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 1614. Арк. 3, 4.

55 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 197.

56 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

57 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 547.

58 ДАДО. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 1, 2.

59 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 22.

Загалом протягом 1928–1929 рр. кількість волинків була незначною, особливо якщо порівняти з 1930 р., коли вони набули масового характеру. Розмах селянських виступів у 1930 р. зумовлювався переходом до суцільної колективізації, яка викликала невдоволення майже всіх верств села й об'єднала їх у боротьбі проти сталінської аграрної політики.

У розвитку масового селянського руху в 1930 р. можна умовно виокремити кілька етапів. Перший припадає на січень — початок березня 1930 р., коли волинки спалахували як реакція селянства на створення колгоспів і пов'язане з ним усупільнення майна, худоби, посівматеріалу, розкуркулення. Серед типових селянських виступів можна згадати волинку в с. Ковпаківка Котовського району, яка тривала з 20 до 22 лютого 1930 р. Тут натовп жінок та чоловіків оточив приміщення сільради й почав вимагати списки організованого ТСОЗу для знищення. Голова райвиконкому та секретар райкому, які спеціально прибули до села, намагалися заспокоїти селян, але їм це не вдалося, і вони були змушені віддати ці списки⁶⁰.

Приводом до селянських виступів ставали й кампанії з усупільнення посівматеріалу. Волинка починалася з протидії роботі комісії, яка забирала насіння у колгоспників, а закінчувалася висуненням вимог проти здійснення колективізації. Так, у с. Орлівщина Новомосковського району близько 100 селянок із дрючками накинулися на комісію, намагаючись припинити її роботу. Вони вигукували, що не бажають перебувати в колгоспі, і що «ні СОЗи, ні комуни їм не потрібні»⁶¹.

Селянські заворушення перших місяців 1930 р. також були спричинені розкуркуленням та висилкою селян, зарахованих до куркулів. У с. Чаплі Карло-Марксієвського району під час волинки жінки не дозволили відправити до району шість «куркулів», яких заарештував уповноважений ДПУ Трушкін⁶².

Приводом до волинків ставала й антирелігійна політика влади: закриття церков та переслідування священників. Так, у Плужнянському районі Шепетівського округу масштабні селянські заворушення у лютому 1930 р. почалися після молебну, організованого священником у с. Плужне з приводу повернення церкви громаді. «З сіл цього району спеціальні делегатки відправлялися до сіл інших районів, де потім виникали аналогічні явища». Почавши з гасла «Не чіпайте церков!», учасники заворушень невдовзі почали вимагати: «Геть колективізацію, не чіпайте куркулів!», «Геть радянську владу — будемо обирати старосту!»⁶³.

Другий етап селянських виступів почався після публікації постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», в якій сталінське керівництво було змушене нагадати про добровільність вступу селян до колгоспів і заявити про неможливість створення колгоспів тільки адміністративним шляхом, без активної участі широких мас селянства. Показово, що більшість колгоспників зрозуміли тезу про добровільність вступу як можливість вільного виходу з колгоспів, тому в більшості районів України колективні об'єднання почали «розпадатися» на очах. У Межівському, Солонянському, Павлоградському, Петропавлівському, Царичанському, Синельниківському районах Дніпропетровського округу спеціально створені при райвиконкомах та сільрадах комісії за годину виключали з колгоспів від 1500 до 2500 селян⁶⁴.

Оскільки темпи виходів з колгоспів фактично збігалися з темпами колективізації у перші місяці 1930 р., місцеве керівництво стало на шлях своєрідного «саботажу»: тривалий час не розглядало і всіляко затримувало заяви колгоспників про вихід з колгоспів, не повертало колишнім колгоспникам їхнє усупільнене майно, поширюючи про них різні плітки, чутки, а то й відверту нісенітницю, насаджуючи в селі атмосферу ворожнечі. Їх шантажували, залякували, тероризували. 22 березня 1930 р. Г. Орджонікізде доповідав Й. Сталіну з Криворізького округу, що тим, хто виходить з колгоспів, не повертають ні коней, ні насіння: «Перекручено тут по-звірячому. Бажання виправляти мало: в одних — впертість і злоба за

60 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 203.

61 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 322.

62 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 203.

63 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 197.

64 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 90. Арк. 36.

провал, в інших — розгубленість. Все намагаються пояснити куркулем, не усвідомлюють, що перекутили, переколективізували... Велике прагнення ще більшим адміністративним тиском виправити становище, висловлюють бажання розстріляти в окрузі осіб 25–30 і цим зберегти свої відсотки»⁶⁵.

Спроби місцевого керівництва продовжити суцільну колективізацію, обмежившись засудженням перегинів, викликало нову хвилю селянських заворушень. На Дніпропетровщині лише в березні 1930 р. масові виступи колгоспників відбулися у селах Аули, Новоселівка, Карнаухівка, Василівка, Миколаївка, Теплівка та ін. Їхні учасники вимагали від місцевої влади повернення усупільненого майна, виділення землі, а головне — підписання заяв про вихід з колгоспу⁶⁶. Так, у с. Мар'ївка Межівського району жінки провели демонстрацію з вимогами повернути усупільнений реманент та худобу, після чого в ТСОЗі було розібрано 35 коней та деякий реманент⁶⁷.

І, нарешті, третій етап селянських виступів припадає на осінь 1930 р. Пов'язані вони були головно з оподаткуванням, хлібо- і м'ясозаготівлями, розкуркуленням селян-твердоздавців. Зокрема, після доведення твердих завдань до одноосібників — бідняків та середняків 13 жовтня вибухнула волинка у с. Знаменівка Новомосковського району, в якій взяли участь близько 300 осіб. Учасники виступу заявили місцевим можновладцям, що «хліба не дадуть, оскільки у нас хліба немає». Проте реакція представників влади була специфічною. У відповідь на слова однієї з селянок: «Ви нас зарізали і замучили», уповноважений Новомосковського райвиконкому Хохлов презирливо заявив: «Нам вас різати не потрібно, ви самі подохнете!»⁶⁸.

Вилучення майна у твердоздавців стало приводом для виступу мешканців с. Топчине Царичанського району, який тривав два дні — 16 і 20 жовтня. Під час волинок селяни побили активістів і заборонили проведення хлібозаготівель у селі. У с. Попово-Балівка Петриківського району натовп жінок (до 100 осіб) накинувся на підводи, що вивозили хліб, і примусив їх повернути назад⁶⁹. Подібні виступи прокотилися по багатьох селах: Чаплинка і Крамарка Магдалинівського району, Лобойківка і Єлизаветівка Петриківського, Шолохове Нікопольського, Казанківка і Новолозуватка Криворізького районів⁷⁰ і т. д. Окремі заворушення (с. Олександрівка Солонянський район, с. Губиниха Новомосковський) у цей час відбулися через невирішеність питання виділення землі та реманенту для селян, що вийшли з колгоспів⁷¹.

В умовах Голодомору причиною волинок була відсутність продовольства. На початку 1932 р. волинки відбувалися за схожою схемою: колгоспники, серед яких переважали жінки, приходили до сільрад і правлінь артільей та вимагали хліба. В окремих випадках ці виступи супроводжувались пограбуванням колгоспних комор і розбором продуктів: хліба, зерна, картоплі (с. Богданівка, артіль «Правда» Васильківського району, с. Мар'ївка Запорізького району)⁷². Однак більшість їх, незалежно від чисельності учасників, закінчувалися безрезультатно, оскільки в основної маси колгоспів і брати було нічого — все зерно вивезли на державні заготівельні пункти.

Винятком можна вважати хіба що виступ колгоспників у с. Уплатне Близнюківського району, де волинка виникла після масового отруєння селян борошном, змеленим із суржику на місцевому млині й розданим на трудодні колгоспникам. Тут почали поширюватися чутки про те, що вже «отруюють народ», замість того, щоб допомогти голодним. Доведені до відчаю селяни заявляли: «Не мучайте нас. Краще стріляйте чи вішайте, а не мучайте голодом». А 30 грудня 1931 р. на сільському майдані зібралося близько 50 жінок із вимогами видати борошно. Як зазначалося у доповідній записці ДПУ, «місцеві організації, проаналізувавши

65 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 334.

66 ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 301 зв.

67 ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 302 зв.

68 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 20–21.

69 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 7, 10.

70 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 19–20.

71 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 10.

72 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 888. Арк. 85; Ф. П–19. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 5.

становище в с. Уплатне, були змушені визнати, що хліба в селі дійсно не було»⁷³. Всього, за даними ДПУ УСРР, упродовж січня — першої половини травня 1932 р. в республіці відбулося 157 волинок з «вимогами хліба»⁷⁴.

У січні–травні 1932 р. в УСРР також набули поширення волинки за повернення усуспільнених корів. Згідно із статутом сільгоспартілі, члени колективних об'єднань зберігали право утримувати у власних господарствах молочну й дрібну худобу, але цю норму закону упродовж 1930–1931 рр. відверто ігнорували місцеві колективізатори за мовчазної згоди центрального керівництва держави. Як свідчать документи, масове усуспільнення корів в Україні провели в другій половині 1931 р. після видання постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 30 липня 1931 р. «Про розгортання соціалістичного тваринництва», яка націлювала органи влади на розвиток його колективної форми шляхом створення колгоспних ферм і збільшення поголів'я худоби в радгоспах. Щоб «заохотити» селян віддати єдину в сім'ї годувальницю до колгоспної стаї, керівництво колоб'єднань використовувало примусові методи впливу, зокрема неусуспільнених корів не пускали на пасовища, а їхнім господарям погрожували виключенням із колгоспу. Найчастіше колгоспників ставили перед вибором: або корову на м'ясозаготівлю, або до колгоспу. У деяких селах, приміром, Оситній, Пурпурівці Новомиргородського району Одеської області такими «невинними» заходами не обмежилися, застосовували до незгодних арешти, побої тощо⁷⁵.

Реакцією селян на усуспільнення молочної худоби стали численні скарги до центральних органів влади й масові виступи. За даними ДПУ УСРР, упродовж січня–березня 1932 р. в республіці відбулося 46 волинок, які супроводжувалися розбором корів⁷⁶. Зростаюче невдоволення селян усуспільненням худоби на тлі голоду, який стимулював «неорганізоване відхідництво» із села та виходи з колгоспів, примусили керуючий клас напередодні весняної сівби піти на певні поступки селянству. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про примусове усуспільнення худоби», якою засудив практику примусового «усуспільнення корів і дрібної худоби в окремих колгоспників». Одночасно дозволялося покарати порушників, щоправда, лише по партійній лінії — виключенням із партії, та й то в майбутньому, оскільки передбачалося застосування санкцій тільки проти тих, хто вдасться до примусу вже після виходу постанови⁷⁷.

Ставлення колгоспників до цього документа було однозначним — Сталін дозволив забрати корів. До того ж в умовах голоду 1932 р. наявність у селянському господарстві корови ставала серйозною підставою виживання родини. Недарма колгоспниці с. Василівка на Київщині заявили: «Ми пухнемо з голоду, нам ніхто нічим не допомагає, так будемо їсти молоко»⁷⁸. Однак колгоспне начальство здебільшого не збиралося повертати усуспільнене, бо це означало б визнання самого факту порушень. Позиція очільників колоб'єднань зводилася переважно до такої: «Усуспільнення корів <...> проведене цілком законно, вимоги колгоспників безпідставні, тому всякий колгоспник, що вимагає виправлення помилок — злісний агітатор, і відповіддю на його вимоги є лава підсудних». Тому замість повернення своєї худоби селяни, які ставили це питання перед правлінням колгоспів, часто потрапляли до БУПРу. Типовий приклад: майже в половині сілрад (у 7 із 16) Новомиргородського району на Одещині організували відкриті судові процеси над контрреволюційними агітаторами, а в деяких відбулися навіть по 2–3 такі судилища. У результаті цих процесів Новомиргородський нарсуд засудив 26 осіб до різних форм і термінів покарання: загалом на 52 роки позбавлення волі, півтора року умовно й чотири роки примусової праці. Так, Параску Репетій із колгоспу

73 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 888. Арк. 85–86.

74 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 109.

75 Музиченко М. Борьба с викривлениями политики партии щодо розвитку колгоспного тваринництва і суд. Революційне право. 1932. № 11–12. С. 327.

76 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 109.

77 Документы свидетельствуют: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. / ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. Москва: Политиздат, 1989. С. 469–470.

78 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 113.

«Гуртова надія» засудили до трьох років БУПРу і двох років обмеження в правах за публічну заяву, «що правління неправильно усупільнило корів, що таке усупільнення суперечить тому, що написано в газетах». Іншого члена цього колгоспу Петра Костюкова позбавили волі на 2,5 року й обмежили в правах на 1,5 року за те, що його дружина, «забравши з колгоспу корову, вела її через село надвечір, коли всі люди були вдома, щоб цим дати приклад іншим»⁷⁹.

Небажання правлінь колгоспів «мирно» вирішити проблему шляхом повернення примусово усупільненої худоби викликало масовий рух селянства за самовільне розбирання корів. Як повідомляв Якимівський райком КП(б)У, протягом 20 днів у районі розібрали 22 % усіх усупільнених корів, з яких лише 14 % повернули з дозволу правлінь колгоспів⁸⁰. У квітні — першій половині травня 1932 р. в республіці відбулися 117 волинок, які супроводжувалися розбором корів⁸¹. Особливу активність у боротьбі за повернення продуктивної худоби демонстрували селяни Дніпропетровської, Одеської, Київської областей — тут у волинках брали участь навіть сільські активісти. Так, у колгоспах Михайлівської сільради Нововасилівського району на Дніпропетровщині першими забрали своїх корів активісти — бригадири Заломай, Переута, окремі члени правлінь колгоспів і рахівники⁸².

Самовільні розбори худоби влада вважала небезпечним явищем, убачаючи в них перший крок селян до виходу з колгоспу. У с. Григорівка Старокостянтинівського району, приміром, саме після такої акції колгоспниці-біднячки подали заяви про вихід із колгоспу. Тому для боротьби з масовими виступами селян місцеві органи радянської влади залучили районні відділи ДПУ, оперативні працівники яких виїздили на місце, проводили арешти ініціаторів волинок і розслідування. Згідно з директивою Наркомату юстиції УСРР, «за розбирання усупільненої продуктивної худоби куркулями, у яких її вилучено порядком розкуркулення», винних мали притягати до кримінальної відповідальності як за грабунок або крадіжки⁸³. Всього впродовж 1 січня — 15 липня 1932 р. органи ДПУ зафіксували в УСРР 923 масові селянські виступи (з 1630 по СРСР), що становило 56,62 % по Союзу.

Дослідники колективізації Р. Конквест, В. Васильєв, М. Івницький стверджують, що влада поблажливо ставилася до учасниць селянських виступів, обмежуючись у більшості випадків «роз'яснювальною роботою». Ця теза підтверджується даними ОДПУ: із 307 жіночих виступів у СРСР в 1930 р., про які відомі засоби їхньої ліквідації, у 213 випадках (68 %) застосовувалися роз'яснення та вмовляння, у 57 випадках (15,5 %) вимоги учасниць задовольняли і тільки в 40 випадках (14 %) — активних учасників та організаторів заарештовували, в 7 випадках (2,0 %) — придушували із застосуванням зброї (п'ять випадків в УСРР, по одному в ЦЧО і СКК)⁸⁴. Проте ця статистика є неповною, а тому потрібно аналізувати документи, в яких міститься інформація про покарання учасників волинок, зокрема архівно-слідчі справи, вироки судів. Те, що органи ДПУ УСРР, придушуючи масові селянські заворушення, не обмежувалися «роз'яснювальною роботою» свідчить службова записка голови ДПУ УСРР В. Балицького від 1 березня 1930 р., в якій зазначено, що в селах Плужанського району Шепетівського округу «баби, які брали участь у волинці, приходять до сільради каятися і виказують куркулів, їх підбурювачів. Після арешту баби притихли, оскільки не розраховували, що їх будуть за безчинства садити»⁸⁵.

До кримінальної відповідальності були притягнуті учасниці волинок в с. Спаське Новомосковського району, яка тривала з 2 до 9 березня 1930 р. Серед першої партії засуджених (26 осіб) була одна жінка, яка отримала суворе покарання — шість років позбавлення волі⁸⁶.

79 Музиченко М. Боротьба з викривленнями політики партії щодо розвитку колгоспного тваринництва і суд. *Револіційне право*. 1932. № 11–12. С. 329.

80 ДАДО. Ф. П–19. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 3.

81 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 109.

82 Там само. С. 112.

83 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 13. Спр. 81. Арк. 5 зв.

84 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Вьюлы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

85 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 192.

86 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1614. Арк. 8.

25 березня 1930 р. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР ухвалила вироки ще для однієї групи учасників волинки. Із 20 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, було п'ятеро жінок. Двох селянок засудили до вислання через ПП ОДПУ до Північного краю: Агріпіну Редченко — на вісім років, Оксану Шевченко — на три роки. Ще три учасниці волинки у с. Спаське: Анастасія Баранник, Агафія Кудлай, Василиса Кияшко, — отримали умовне покарання — ув'язнення в концтаборі строком на п'ять років⁸⁷. З аналізу матеріалів архівно-слідчої справи можна зробити висновок, що при визначенні покарань важливу роль відігравало соціальне походження селянок. Так, одна з найактивніших учасниць волинки Оксана Шевченко перешкоджала висилці розкуркулених селян — намагалася зупинити підводу з родиною Макара Ялового, була одним з ініціаторів нападу на сільраду, канцелярію колгоспу та знищення списків колгоспу, а під час допитів відмовилася визнавати свою провину, заявивши: «Я все одно буду стояти на своєму, тобто буду вимагати, що і вимагала»⁸⁸. Вона отримала менш суворе покарання, ніж Агріпіна Редченко, головна «провина» якої полягала в тому, що вона була донькою висланого куркуля Власа Ялового. Зазначимо, що всі репресовані учасниці волинки були жінками середнього та старшого віку: наймолодший — А. Кудлай виповнився 31 рік, найстарший — В. Кияшко—50 років⁸⁹.

21 серпня 1931 р. під час роботи хлібозаготівельної комісії Бородаївської сільради Верхньодніпровського району виникла жіноча волинка, в якій взяли участь 60 селянок. Вони не дозволили заготівельникам вилучити збіжжя у твердоздавців. Органи ДПУ до кримінальної відповідальності притягнули четверо учасників заворушень. Серед заарештованих було троє чоловіків Й. Завгородній, А. Боженко, Д. Пойда — твердоздавці, які відмовилися виконувати хлібозаготівельні плани, і лише одна жінка — Домна Марченко. У матеріалах справи наголошено, що саме вона керувала натовпом селянок, «намагаючись спрямувати їх на фізичну розправу з комісією», кричала: «Чого дивитеся, беріть кілки та бийте!». Піднісши кулаки до обличчя голови заготівельної комісії Каїри, Домна Марченко заявила: «Тоді в мене хліб візьмете, коли голову знесете»⁹⁰. В обвинувальному висновку вказувалося, що Д. Марченко за соціальним становищем була середнячкою, «в минулому — дружиною куркуля», якій виповнився 51 рік. Таким чином, із 60 учасниць волинки покарали тільки одну. Всім фігурантам справи висунули звинувачення за ст. 58 (злісне невиконання хлібозаготівель) та ст. 70 ч. 2 КК УСРР (вчинення хуліганських дій, які «ускладненні буйством чи бешкетом» або «вчинені групою осіб»)⁹¹.

Ще дві волинки, пов'язані з хлібозаготівлею, відбулися у с. Бородаївка Верхньодніпровського району 17 і 22 серпня 1931 р. Під час цих волинок селянки не дозволили вивезти збіжжя артілі «Комінтерн» на зсиппункт Союзхліба. Під час виступу жінки вигукували: «Не давайте вивозити хліб, а то будемо голодувати!», «Спочатку задовольним себе хлібом, а потім державу!»⁹². За матеріалами справи, у волинці взяло участь 70 жінок. До кримінальної відповідальності було притягнуто чотирьох селянок: Наталю Вірко, Поліну Несущу, Парасковію Забіяко і Парасковію Фоненко, — які очолювали виступ. В обвинувальному висновку їх характеризують як куркульок, наприклад, Н. Вірко — дружина висланого на Соловки «за антирадянську агітацію куркуля», батько та брат П. Фоненко розстріляні за «політбандитизм», П. Забіяко — дружина колишнього торговця. Проте всі обвинувачені селянки були членами колгоспу «Комінтерн», а куркулів було заборонено приймати до складу колективних об'єднань. Тому можна припустити, що інформація про соціальний стан організаторок волинки була сфальсифікована. Фігуранток справи звинуватили в «організації масового виступу жінок з метою зриву хлібозаготівельної кампанії» і засудили за ст. 70 ч. 2 КК УСРР⁹³.

87 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 299.

88 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 52.

89 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 294–295.

90 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 128.

91 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 130.

92 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 131.

93 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 132.

25 вересня 1932 р. Одеський обласний суд засудив за ст. 54–10 КК УСРР організаторів та активних учасниць волинок у с. Кумарово, які «двічі ходили до сільради та колгоспу», вимагаючи повернення усуспільнених корів, коней та видачі хліба. Учасницями заворушень було 50 селянок, які, звертаючись до колгоспників, викукували: «А Ви що мовчите, Вам не треба хліба? Ви працюєте, а пухнете з голоду!», «Ходім, розіб'єм комори і тоді всі будуть ситі!»⁹⁴. До кримінальної відповідальності було притягнуто лише п'ять жінок, яких засудили: Оляну Корж і Оляну Гребенюк до десяти років позбавлення волі, Орину Ткач — до восьми років, Анну Буганцову — до шести років, Тетяну Остапенко — до трьох років⁹⁵. Зазначимо, що найсуворіші покарання отримали розкуркулені селянки О. Корж і О. Гребенюк, а також «плановички» (так називали тих селянок, які отримували «тверде завдання», що встановлювалося для заможних селян — куркулів) О. Ткач та А. Буганцова. Верховний суд УСРР змінив цей вирок, перекваліфікувавши злочин зі ст. 54–10 (контрреволюційна агітація) на п. «а» ст. 56–16 КК УСРР (масові заворушення), що призвело до пом'якшення покарання і значного скорочення термінів ув'язнення: О. Корж і О. Гребенюк — до п'яти років позбавлення волі, О. Ткач — до трьох років, А. Буланцовій та Т. Остапенко — до двох років. Касаційна інстанція врахувала, що «всі вони судяться вперше, а тому їх небезпека не вимагає такої довгої ізоляції від суспільства». Також в ухвалі Верховного суду УСРР зазначалося, що «видаляти їх за межі УСРР недоцільно»⁹⁶. На наш погляд, на рішення Верховного суду вплинуло й те, що більшість засуджених були жінками старшого віку, яким виповнилося від 40 до 50 років, тільки Т. Остапенко було 25 років, тому як робоча сила у концтаборах вони не мали особливої цінності.

Аналіз кримінальних справ учасниць волинок дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, до кримінальної відповідальності притягували тих жінок, які брали активну участь у заворушеннях: кричали, погрожували, нападали на представників влади. За такі дії слідчі визначали їх організаторами та керівниками виступу, який був стихійним. По-друге, всіх селянок у матеріалах справи називають куркульками або заможними середнячками незалежно від їхнього реального майнового становища, щоб довести класовий, «куркульський характер» волинок. Додамо, що в доповідній записці Секретно-політичного відділу ОДПУ від 15 березня 1931 р. прямо зазначалося, що саме «з середовища жінок-куркульок виокремлюється своєрідний жіночий актив «ватажків», до голосу яких прислуховується вся жіноча маса села»⁹⁷. По-третє, серед притягнутих до відповідальності переважали жінки середнього віку та літні — від 30 до 55 років, які завдяки життєвому досвіду не зазнали значного впливу більшовицької пропаганди, на відміну від молоді, яка часто ставала жертвою радянського виховання та освіти. До того ж більшість селянок пережила перший радянський голод 1921–1923 рр., а тому прекрасно усвідомлювала, якими будуть наслідки сталінської аграрної політики.

По-четверте, більшість жінок — учасниць масових селянських заворушень були неписьменними або малописьменними. Так, неписьменними були всі репресовані учасниці волинок с. Бородаївка Верхньодніпровського району, яка відбулася 17 і 22 серпня 1931 р. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності жінок с. Спаське троє (В. Кияшко, А. Редченко, О. Шевченко) були неписьменними, ще двоє (А. Кудлай, А. Баранник) — малописьменними⁹⁸. Неосвіченість більшості селянок не потрібно вважати головною причиною їхньої участі в масових антиколгоспних заворушеннях, на чому постійно наголошували представники влади. Неписьменні жінки добре розуміли, що колективізація призведе до позбавлення їх власності, заробленої важкою працею, а в колективних об'єднаннях вони будуть звичайними наймитами, змушеними безкоштовно працювати на державу та голодувати. До того ж симпатіям селянок до колективної форми господарювання не сприяли методи її проведення: погрози, насильство представників влади, розкуркулення.

94 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 3542. Арк. 4.

95 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 3542. Арк. 5.

96 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 3542. Арк. 1 зв.–2.

97 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

98 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 291, 294, 295.

По-п'яте, учасниць волинок карали за різними статтями КК УСРР. Статтю 54–10 (контрреволюційна агітація) переважно застосовували до жінок, які брали участь у масових заворушеннях у перші місяці суцільної колективізації (січень — березень 1930 р.). Селянок, які чинили спротив під час хлібозаготівель 1931/32 р., репресували за ст. 58 (злісне невиконання хлібозаготівель) та ст. 70 ч. 2 КК УСРР (вчинення хуліганських дій, які «ускладнені буйством чи бешкетом» або «вчинені групою осіб»). За участь у волинках з вимогами розбору усуспільненої худоби і зерна у першій половині 1932 р. жінок крали за ст. 54–10 (контрреволюційна агітація) та ст. 56–16 КК УСРР (масові заворушення).

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що масові виступи, в яких головну роль відігравали жінки, були основною формою активного селянського спротиву доби суцільної колективізації та Голодомору. В документах ОДПУ, ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах масові селянські жіночі виступи 1928–1932 рр. проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівлі називали заворушеннями, заколотами, «бабськими бунтами», волинками. Зазначимо, що термін «волинки» поступово став основним для позначення масових селянських заворушень, зокрема в документах ДПУ УСРР 1932 р. використовувався переважно цей термін.

Влада пояснювала активну участь жінок у волинках «куркульським впливом», неосвіченістю, консерватизмом жінок, патріархальністю селянського суспільства, «окремими перекрученнями політики партії» під час проведення колективізації та розкуркулення, а також «надмірно поблажливим ставленням каральних органів» до учасниць масових заворушень. Насправді жіночий протест став реакцією на проведення руйнівної сталінської аграрної політики, яка загрожувала не тільки добробуту, але й самому існуванню селянських родин, що засвідчили події 1932–1933 рр. Зростання «антирадянської активності жіночих мас на селі» було і неочікуваним для сталінського режиму наслідком політики, спрямованої на забезпечення рівноправності жінок, ліквідації їхньої неписьменності, залучення до участі в громадсько-політичному житті.

Волинки зазвичай відбувалися у формі демонстрацій, зборів, загальноселянської протидії представникам влади і місцевим активістам, колективних нападів на державні та колгоспні об'єкти. Чисельність учасниць волинок становила від 50–60 до 1000–2000 осіб. Волинки могли тривати від кількох годин, доби до декількох днів. Жіночі заворушення були не лише проявом емоцій розлючених діями влади селянок, вони характеризувалися «організованістю, завзятістю спротиву місцевим властям». Під час волинок селянки часто були озброєні вилами, кілками, ножами. Жіночі виступи супроводжувалися фізичним насильством над партійним, радянським, колгоспним керівництвом, міліціонерами, активістами, колгоспниками, розгромом сільрад, правлінь колгоспів та інших установ. Жінки організовували охорону куркульського майна, встановлювали пікети, дозори.

Аналіз документів свідчить, що органи ДПУ УСРР, придушуючи волинки, не обмежувалися «роз'яснювальною роботою». До кримінальної відповідальності переважно притягували тих селянок, які брали активну участь у заворушеннях: кричали, погрожували, нападали на представників влади. Серед засуджених переважали жінки старшого віку — від 30 до 55 років, які завдяки життєвому досвіду не зазнали значного впливу більшовицької пропаганди.

Оцінюючи жіночі заворушення, зазначимо, що кожна конкретна волинка якоїсь реальної загрози для тогочасного режиму не несла. Небезпечними були масштаби селянських виступів, бо в перші місяці 1930 р. (січень–березень) волинки охопили більшість сіл України. Про серйозне ставлення представників влади до масових селянських виступів свідчить той факт, що для придушення наймасштабніших і найтриваліших використовувалися збройні загони ДПУ та міліції.

References:

1. Berelovich, A. & Danilov, V. (Ed.). (2003). *Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 3: 1930–1934; B. 1: 1930–1931. [in Russian].*
2. Berelovich, A. & Danilov, V. (Ed.). (2005). *Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 3: 1930–1934; B. 2: 1932–1934. [in Russian].*
3. Borodin, Ye., Kasianov, O. & Kystruska N. (Comps.). (2008). Rozkurkulennia, kolektyvizatsiia, Holodomor na Dnipropetrovshchyni (1929–1933 roky). [Dekulakization, collectivization, Holodomor in the Dnipropetrovsk region (1929–1933)]. Dnipropetrovsk: Gerda. [In Ukrainian].
4. Danilov, V. & Ivnickij, N. (Ed.). (1989). Dokumenty svidetel'stvuyut: iz istorii derevni nakanune i v xode kollektivizatsii, 1927–1932 gg. [Documents testify: from the history of the village on the eve of and during collectivization, 1927–1932]. Moskva: Politizdat. [in Russian].
5. Danilov, V., Manning, R. & Violy, L. (Ed.). (2000). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizatsiya i rasculachivanie. 1927–1939. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dekulakization. 1927–1939]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N), Vol. 2. [in Russian].*
6. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S. & Romanets N. (2017). «Velykyi perelom» na seli. Final selianskoi revoliutsii (1929–1933 rr.). [«The Great Break» in the Village. The Finale of the Peasant Revolution (1929–1933)]. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho. [in Ukrainian].
7. Konkvest, R. (1993). Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor. [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Famine]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
8. Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyl'iev, V. & Lysenko, O. (Comps.). (2012). Nastroi ta povedinka naselenia Chernihivshchyny v umovakh stalins'koi revoliutsii «zghory». 1928–1938. [Moods and behavior of the population of Chernihiv region in the conditions of Stalin's revolution «from above». 1928–1938]. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V. M. [In Ukrainian].
9. Muzychenko, M. (1932). Borotba z vykryvlenniamy polityky partii shchodo rozvytku kolhospnoho tvarynnytstva i sud. [The fight against distortions of the party's policy regarding the development of collective farm livestock farming and the court]. *Revoliutsiine pravo. [Revolutionary Law]*, 11–12, 327–331. [In Ukrainian].
10. Sapytska, O. (2006). Uchast zhynok v selianskomu opori kolektyvizatsii ta radianskii vladi (1928–1932 rr.). [Participation of women in peasant resistance to collectivization and Soviet power (1928–1932)]. *Hileia. [Gileya]*, 6, 84–94 [in Ukrainian].
11. Stalin, I. (1951). Rech' na Pervom vsesoyuznom s'ezde kolhoznikov-udarnikov 19 fevralya 1933 g. Sochineniya: v 18 t. [Speech at the First All-Union Congress of Collective Farm Shock Workers, February 19, 1933. Works: in 18 volumes]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, Vol. 13. [in Russian].
12. Vasyl'iev, V. (1997). Persha khvylya sutsilnoi kolektyvizatsii i ukrainske selianstvo. [The first wave of complete collectivization and the Ukrainian peasantry]. In Vasyliev, V., Viola, L. (Comps.). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 — berezen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1929 — March 1930)]. Vinnytsia: LOHOS. [in Ukrainian].*
13. Vasyliev, V. & Viola, L. (Comps.). (1997). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 — berezen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1929 — March 1930)]. Vinnytsia: LOHOS. [in Ukrainian].*
14. Viola, L. (2010). Krest'yanskij bunt v e'poxu Stalina: Kollektivizatsiya i kul'tura krest'yanskogo soprotivleniya. [Peasant Revolt in the Stalin Era: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N); Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 15.03.2025

Схвалено до друку / Accepted:

УДК 94 (477) (08)
У-45

ISSN 2413–8142 (Print)
ISSN 2788–5364 (Online)
DOI: 10.31651/2413–8142–2025–34

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН
ВИПУСК 34
(збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск — Ю. Г. Пасічна
Комп'ютерне верстання — Ю. Г. Пасічна

Український селянин: зб. наук. праць / ред. С. В. Корновенка. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2025. Вип. 34. 153 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій, приділено увагу історії Голодомору 1932–1933 рр. тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 30.06.2025. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 19,12. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45–99–84; E-mail: office@2uppost.com

